DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

52ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
OUD-HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

Met portret van Ds. J. CRAANDIJK.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL
LEIDEN — 1912.

MA 2 - 12
c

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

52ste Jaargang.

MA 2-12
C

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER,
OUD-HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

Met portret van Ds. J. CRAANDIJK.

BIBL.
DOOPSG. GEM.
A'DAM

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL
LEIDEN — 1912.

Tegelijk met dezen jaargang wordt aan de inteekenaars gezonden het door Ds. K. Vos samengestelde Register op de 50 eerste jaargangen van de *Bijdragen*, MULLER's *Jaarboekjes* en GORTER's *Godsdienstige lectuur voor doopsgezinden.*

Voor de laatste maal wordt hier herinnerd, dat de jaargangen 1866 en 1871 van de *Bijdragen* niet zijn verschenen.

RED.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL, LEIDEN.

INHOUD.

CRAMER, Wanneer heeft MENNO voor het eerst van den bejaardendoop gehoord? 1

K. Vos, Jaartallen uit het leven van MENNO. . . 14

Dr. W. MEINDERSMA, Eene Doopsgezinde vermaning in de Klundert, 1571 30

„Testament van ADRIAAN JACOBSZ." 45

W. I. VAN DOUWEN, De afscheiding van de Huiskoopers of Oude Vlamingen (1587) en die van de Janjacobsgezinden (1599) 49

Naschrift van den Redacteur 75

Mr. J. LOOSJES, De Doopsgezinde gemeente op Vlieland 76

Dr. L. KNAPPERT, De Doopsgezinden in den Franschen tijd 94

S. DE WAARD, Gods onverbrekelijke zedewet. . . 114

K. Vos, Statistisch Overzicht van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland, 1912 127

Dr. A. K. KUIPER, Een onderzoek naar den invloed der groot-industrie op het geestelijk leven der arbeiders. 175

Kroniek (16 Okt. 1911—1 Okt. 1912) 200

De nieuwe hoogleeraar, bl. 200. Betere traktementen, minder predikantsplaatsen, bl. 202. Wat over den overgang uit andere kerkgenootschappen hier en daar ter sprake kwam, bl. 207. Necrologie: W. JESSE, bl. 209. J. CRAANDIJK, bl. 212. VAN DOUWEN, bl. 215. Dr. JOH. DYSERINCK, bl. 217. J. C. VAN HEUKELOM, bl. 220. Nieuwe kerken enz., bl. 221. „Doopsgezinde Verzorging", bl. 223. Kerknieuws bl. 225.

Besturen van Sociëteiten en andere instellingen. . 228

Lijst der Emeriti en vakaturen 240

Naamlijst van de gemeenten en leeraren 243

WANNEER HEEFT MENNO VOOR HET EERST VAN DEN BEJAARDENDOOP GEHOORD?

Tot dusver wordt algemeen aangenomen, dat MENNO vóór de terechtstelling van SICKE SNIJDER in 1531 van geen anderen doop dan dien van kinderen heeft geweten. Toen deze, die zich zeker te Emden door MELCHIOR HOFFMAN of een van diens apostelen had laten herdoopen, daarom op 20 Maart van dat jaar door het Hof te Leeuwarden ter dood was veroordeeld en — 't zal wel op dienzelfden dag of kort daarna zijn geschied — was onthoofd, toen drong het gerucht van een herdoop door tot het friesche platteland en bereikte het ook Pingjum, waar MENNO als vikaris dienst deed; toen voor het eerst. Zoo CRAMER; zoo SCHEFFER in de *Doopsg. Bijdr.*, 1882, bl. 44. En zoo had immers ook MENNO zelf verhaald. In 1554 [1]) gaf hij de *Clare Beantwoordinghe over eene schrift Gellii Fabri* in het licht. Hij nam daarin uitvoerige mededeelingen op over zijn leven vóór den tijd dat hij de roomsche kerk verliet en over zijn overgang tot de Doopsgezinden in 1536. Die mededeelingen zijn onder den titel *Menno's uitgang uit het pausdom* herhaalde malen afzonderlijk uitgegeven; het laatst nog in 1889 door

1) Doopsg. Bijdr. 1892, bl. 24 aanteekening 3.

Ds. C. P. VAN EEGHEN JR. Daarin nu schrijft hij [1]): „Daerna is het geschied, eer ik mijn leefdage van eenighen Broederen hoorde, dat een godtvruchtigh vroom heldt SIECKE SNYDER ghenaemt tot Leeuwaerden worde afgehouwen omdat hy synen doop vernieuwt hadde. Het luydde my seer wonderlijck in mijnen ooren, dat men van eenen anderen doop sprack. Ick ondersocht de Schrift met vlydt ... maer konde van den kinderdoop geen bericht vinden. Doen ick dit nu merckte, hebbe ick met myn voornoemden pastoor — van Pingjum — „tsamensprekinghe van dier saecken gehouden ..." Daarna heeft hij „sommighe oude scribenten raedt gevraeght, ben ick tot Lutherum, Bucerum, Bullingerum gegaan... Een weynig tyts daerna ben ick in een ander dorp ghecoren, Witmarsum genaemt enz." Dit alles, 't is duidelijk, na Maart 1531.

Toen was het dus aan MENNO onbekend, — 't blijkt uit dat „Het luydde my seer wonderlyck enz." — dat de bejaardendoop reeds sinds 1525 in Zwitserland en Zuid-Duitschland werd toegediend; toen had hem ook nog geen bericht aangaande MELCHIOR HOFFMAN bereikt. Het een zoowel als het ander is bij een inwoner van het afgelegene Pingjum begrijpelijk. En ERASMUS' brief van c. 1525 [2]) waarin deze schreef dat men het misschien aan de ouders in de keus kon laten hunne kinderen zeer vroeg dan wel later te doen doopen, was zeker in 1531 nog niet in druk verschenen. Evenmin zal MENNO bekend zijn geweest met ERASMUS' verweer van 1526 tegen de beschuldiging, door den Parijzer geleerde NATALIS BEDDA tegen

---

1) Werken, fol. uitg., bl. 256.

2) In den Appendix op zijne „Epistolae" in de Opera, L. B. 1706, Tom. X, ep. 512; aangehaald in MARONIER's vertaling van FROUDE's „Desiderius Erasmus", II, bl. 109.

hem gericht, als wilde hij den doop op later leeftijd herhaald zien: hij had alleen geschreven, dat in de oude kerk van Christus had gegolden: eerst onderrichten, daarna doopen; en wilde een later geloofsexamen, geene vernieuwing van den doop [1]). Verklaarbaar dus zou het zijn, dat in 1531 het bericht van een anderen dan den gewonen zuigelingendoop MENNO zeer wonderlijk klonk, — wanneer maar niet een ander bericht, insgelijks van zijne eigen hand, daartegen pleitte. In een zijner werken namelijk, dat van niet minder dan vijftien jaren vóórdat hij de *Beantwoordinghe . . . Gellii Fabri* schreef dagteekent, vermeldt hij zijne vroegere kennismaking (vóór 1531) met het gebruik van wel niet uitsluitend maar toch naast kinderen óók volwassenen te doopen. De plaats komt voor in het *Fundamentboeck* van 1539. Daar heet het fol. F iij^{v} als volgt: „Als dat waar was" (n.l. dat men „die kynderdöpe van den Apostelen heeft ontfangen"), „so hadde Cyprianus deerlycken gesondicht dat hy Apostolicum ordinem tot (e)en vriheit hadde getogen. Dat hy dat vrigelaten heeft, dat heb ick vermits gebreck der boeken niet gelezen, dan so hebben mi geleert die predicanten van Nördlingen al meer dan over 10 jaeren in hören schriften, die si van der ordeninghe eerer [2]) kercken geschreven hadden. Un dese Cyprianus is oock enz.". Derhalve: langer dan tien jaren vóór 1539 had hij van een anderen dan den kinderdoop gelezen in eene aanhaling uit Cyprianus, die hem in geschriften van de nördlinger predikanten onder de oogen was gekomen.

Welke geschriften bedoelt hij daarmede? Ongetwijfeld

---

1) Over dezen strijd handelt Tom. IX, p. 422 sqq. van de Opera; vooral p. 459, 558.

2) hunner; het duitsche „ihrer".

o. a. de *Renovatio ecclesiae nordlingiacensis . . . per diaconos ibidem.* Anno 1525. 't Is toch in dit nördlinger [1]) kerkboekje, 't welk den eeredienst, de mis (of avondmaals-) viering, doopsbediening enz. in die stad beschrijft, en 't welk van de hand van haren protestantschen predikant Billicanus is, dat Cyprianus in verband met de vrijlating van den leeftijd voor den doop wordt genoemd. Nu wordt in meer dan een geschrift o. a. bij Geijer, *Die Nördlinger Kirchenordnungen*, 1896, Smend, *Die Evangelischen Messen*, 1896, van de vrijzinnigheid der nördlingsche kerk ten opzichte van den leeftijd bij den doop melding gemaakt. Ook zijn in het artikel Billicanus, Herzog's *Real Encyclopaedie*[3] II, S. 235, eenige woorden uit de *Renovatio*, die over den doop handelen opgenomen; gelijk reeds door Hoornbeek in zijne *Summa* p. 365 was geschied (hij ontleende ze aan Scultetus' *Annales*). Maar thans eerst ben ik in staat volledig mee te deelen wat het nördlinger boekje over dit onderwerp inhoudt. Ik dank dit aan de vriendelijkheid van Dr. Geijer te Bayreuth, die een exemplaar er van bezit. Het geschrift is hoogst zeldzaam en waarschijnlijk hier te lande nergens te vinden. Daarom laat ik de bladzijden, op welke Menno het oog heeft gehad, hierachter in het oorspronkelijke latijn afdrukken. In vertaling luiden zij als volgt:

„Over den doop.

Wij doopen kinderen, wij doopen even goed jonge menschen van rijper leeftijd; wij bieden in de kerk ook gelegenheid aan hen, die hunne kinderen niet ten doop brengen, maar hen slechts met handoplegging en het gebed der kerk voor hunne bewaring aan Christus, onzen

---

1) Nördlingen ligt in het zuidwesten van Beijeren, op de Wurtembergsche grens, ten noorden van Ulm.

middelaar en zaligmaker, opdragen. Christus heeft geen leeftijd voor den doop voorgeschreven, maar heeft dien evenmin op dezen als op dien leeftijd verboden. ... En handelen wij over de conciliën, dan moeten wij naar ons oordeel hetgeen de vaderen daar zeggen niet zoo verwerpen, dat wij ook den heiligen geest (in hen) zouden loochenen. Het concilie van Carthago heeft goedgevonden, dat kinderen te laten doopen eene zaak is, aan ieders vrijheid overgelaten. Datzelfde stellen ook wij vast; wij dwingen niemand, maar evenmin wijzen wij iemand af in eene aangelegenheid, waaromtrent ons noch gebod noch verbod gegeven is.... Eene ziel gaat niet verloren door plechtigheden, zij gaat verloren door ongeloof; maar wij verkondigen dag aan dag het woord Gods, het geloof in Christus aankweekende en de vrijheid predikende; dat is dat men weten moge hoe zij niet verloren gaan die (bij den doop) met olie worden bestreken, en evenmin zij wèl òf verloren gaan òf gerechtvaardigd worden die niet daarmede worden bestreken. Was het nog gewoonte, er zou geen bezwaar tegen zijn de doopelingen melk en honig in den mond te geven. De oude bisschoppen deden zoo en stelden toch hierbij het geloof niet als voorwaarde; waarom zou dan ons datgeen niet vrijstaan wat toen in de vaderen door den heiligen geest werd aanbevolen? Dat zij geen geloof geëischt hebben, blijkt uit de handelingen van dat Afrikaansch of Carthaagsch concilie, 't welk een zoo vermaard martelaar en zoo doorluchtig verkondiger der genade als Cyprianus tot voorzitter heeft gehad. Wij verzetten ons niet zoo tegen de conciliën dat wij zouden veroordeelen 't geen zij hebben vrijgelaten, enz."

Tot zoover de *Renovatio*. Nu maakt Menno echter gewag van „geschriften", in het meervoud, der nördlinger predikanten. Inderdaad bestaat er ook nog eene duitsche

en min of meer protestantsche mis (avondmaals) liturgie van Gaspar Kauz, predikant te Nördlingen, en een ander boekje van Billicanus over datzelfde onderwerp. Het eerste is in 1522 en volgende jaren meermalen gedrukt, zie Smend, *Evangelische Messen* S. 72 fgg.; Geijer t. a. p. S. 1 fgg. Maar naar het schijnt behelzen deze boekjes niets over den doop. Men verwacht dat ook niet daarin te vinden. Waarschijnlijk heeft Menno intusschen ook deze gekend en ze bedoeld, toen hij die nördlinger „geschriften" vermeldde.

Dat niemand, ook niet Cramer of Scheffer, aan deze plaats uit Menno eenige aandacht heeft geschonken, is natuurlijk. Immers Menno zelf had reeds in den tweeden druk, dien van 1558, fol. N ij v°, de woorden „over 10 jaeren" veranderd in „auer vele iaren"; en zoo staat in *alle* latere uitgaven, ook in de *Werken*, bl. 21 *b*.

Dat Menno die verandering aanbracht, spreekt van zelf. Hij deed zoo, niet om daarmede eene fout in de uitgaaf van 1539 te verbeteren, maar eenvoudig omdat „over 10 jaren", wat in 1539 juist was, in het jaar van den nieuwen druk niet meer paste. Toen was immers wat hij vermeldt 19 jaar langer geleden. Voor mijn doel heb ik dan ook alleen met die oudste uitgaaf te maken. Dáárin verhaalt Menno nauwkeurig, wanneer het geweest is dat hij de Renovatie las.

De vraag is nu: heeft Menno zich vergist, toen hij in 1539 schreef dat de nördlinger predikanten hem „over meer dan 10 jaren", dus in 1528, op dien „anderen" doop hebben opmerkzaam gemaakt; of wel vergiste hij zich in 1554, toen hij berichtte, dat hij bij Sicke Snijder's dood en dus in 1531 voor het eerst daarvan had gehoord? Want één van beide mededeelingen moet op vergissing berusten.

Ik houd die uit het oudste *Fundamentboeck* voor de juiste. En dat reeds, omdat eene vergissing bij MENNO waarschijnlijker is in een later werk, — hij telde al 62 jaren, toen hij dit in 1554 uitgaf, — dan in een, dat hij 15 jaren vroeger heeft geschreven. Aan het cijfer in „over meer dan 10 jaren" op zich zelf zou ik niet zooveel gewicht hechten, wanneer niet SNIJDER's dood juist in die jaren was gevallen. En MENNO heeft zich ongetwijfeld in 1539 veel levendiger dan lang daarna herinnerd, of hij vóór dan wel na die gebeurtenis de bedoelde schriften had gelezen. Maar daar komt iets anders bij. In de rekening van den frieschen rentmeester-generaal over 1 Okt. 1527 tot 30 Sept. 1528 — Prof. SCHEFFER heeft dit in de *Doopsg. Bijdr.* van 1865 bl. 112 medegedeeld, — komt voor, dat gedurende dien termijn de procureur-generaal van 't Hof van Friesland „de kisten van den pastoir en de vicarius te Witmarsum heeft opgeslagen ende daer uytgehaalt de boeken van MARTINUS LUYTER en der anderen zijner adherenten". Wel was MENNO destijds nog te Pingjum: maar in het zoo dichtbijgelegen Witmarsum waren dus toen reeds protestantsche boeken binnen zijn bereik. Daar hebben wij dan ook zeker zijne kennismaking, die in 1539 „al meer dan over 10 jaren" geleden was, met BILLICANUS' *Renovatio* te zoeken. Ik zou ook niet weten, waar anders. En hij moet zelf het boekje hebben gelezen. Daarop beroept hij zich: „dan so hebben mi geleert die predicanten enz.", terwijl hij daarentegen uitdrukkelijk vermeldt, hoe hij geene uitgaaf van CYPRIANUS had kunnen raadplegen.

Had MENNO dit in 1554 vergeten? 't Blijkt van wel, en zoo vreemd is het ook niet, evenmin als dat hij zich toen nog wèl herinnerde, hoe wonderlijk het hem in de ooren had geklonken toen hij bij SNIJDER's terecht-

stelling van een anderen doop hoorde. Dit laatste, de ontdekking dat iemand voor dien geloofsdoop stierf; dat, en op niet verren afstand van zijne woonplaats, een kring van broederen dien anderen doop toepaste, een feit dat zeker in MENNO's omgeving veler aandacht had getrokken en hem zelven aan het onderzoeken had gebracht: dit een en ander zal veel levendiger, dieper, duurzamer indrukken bij hem hebben achtergelaten dan 't geen hij in 1528 in zijne lektuur had ontmoet. Wat hij in de *Renovatio* over den doop had gelezen was niet meer geweest dan eene enkele golving uit den breeden stroom van nieuwe denkbeelden over en uit het grijs verleden, die de kettersche lektuur te Witmarsum hem had geboden; toen ter tijd voor hem niet belangrijker dan wat hij er in las over mis of heiligenvereering. In 1539 mocht hij zich die lektuur nog herinneren, in 1554 deed hij dat niet meer. De schok, die hem op weg naar de Doopsgezinden heeft gebracht, is inderdaad de martelaar van Maart 1531 geweest, al was ook zijne ziel toen niet geheel onvoorbereid daarvoor.

Toch is daarom voor onze kennis van MENNO's ontwikkeling de volzin uit het *Fundamentboeck,* waarin hij die nördlinger schriften vermeldt, geenszins zonder belang; gelijk wij natuurlijk altoos om zulke mannen uit het verleden goed te begrijpen niet alleen moeten vragen naar de personen, met wie zij in aanraking zijn geweest, maar ook en niet minder naar de lektuur, waarvan zij invloed hebben ondergaan. En nu blijkt uit dat bericht, hoe spoedig hier te lande, tot in het afgelegen friesche dorpje toe, ook zulke reformatorische boeken zijn doorgedrongen, die toch niet de vermaardheid van b. v. LUTHER's vlugschriften bezaten. Hoe goed mag men wel op de hoogte zijn geweest van de nieuwere lektuur in een

kring, waarin tot zelfs een kerkelijk handboekje van als men wil niet meer dan lokaal belang (zooals de *Renovatio*) was doorgedrongen. Binnen drie jaren na hare verschijning had deze haren weg uit Zuid Duitschland naar Witmarsum gevonden. — Maar te gelijk blijkt hier iets anders, iets over MENNO zelf.

Men stelle het zich toch niet zóó voor, alsof deze zonder onderzoek en studie, met meer braafheid dan kennis, den weg heeft ingeslagen, waarop hij de voornaamste leidsman onzer broederschap geworden is. Wel vindt hij het begrijpelijk, als men hem de vraag doet „waeromme dat ick my ongeleerde mensche met die leeringe Martini Luthers ende nog meer andere seer vermaerde Doctoren niet en laet genoegen" (*Werken*, bl. 404*b*). Aan de rijke veelwetendheid en geleerdheid van den genialen Duitscher gemeten, kon MENNO een ongeleerde heeten. Al verstond hij, behalve dat hij zich gemakkelijk in 't latijn bewoog, ook eenig grieksch: zijne aanhalingen uit de kerkvaders b. v. zal hij wel meest aan jongere schrijvers hebben ontleend, vooral zeker aan SEB. FRANCK. Dat hij zich altoos maar op dezen beriep, wordt hem al door MAARTEN DONK, den pastor van Wormer, in diens *Anabapt. haereseos confutatio*, Fol. B, 3 r° en v°, verweten. Inderdaad ontleent MENNO ééns zelfs eene plaats uit ERASMUS aan FRANCK (*Werken* bl. 408*b*). Zich in kerkvaders zelven te verdiepen, zooals LUTHER met zoo grooten ijver heeft gedaan, dat deed hij zeker niet. Hij zegt dat immers ten opzichte van CYPRIANUS' werken zelf. 't Kon ook moeilijk anders „vermits gebreck der boecken". Maar daaruit volgt geenszins dat hij, zooals o. a. MELCHIOR HOFFMAN, bij zijn onderzoek zich beperkt heeft tot den Bijbel alleen, hetgeen toen (en niet toen alleen) zooveel zeggen wou als zich tevreden stellen met eigen gedachten

en eigen wijsheid. Hij zoomin als zijne medestanders, als DIRK PHILIPS, de scherpzinnige ADAM PASTOR, HERMAN TIMMERMAN. Ook dezen ontbrak het niet aan geleerdheid. En wat MENNO zelven aangaat: niet alleen dat hij met geschriften van LUTHER, BUCER, BULLINGER is te rade gegaan en verschillende vertalingen van het N. T. heeft geraadpleegd, zie *Werken*, bl. 370 *b*, 583 *a*: maar er is ook geene reden om aan te nemen, dat, wanneer hij (*Fundamentboeck* van 1539 fol. F. 4 r°; *Werken* bl. 21) RUFINUS' vertaling van Eusebius met boek en hoofdstuk aanhaalt, hij dezen schrijver niet zelf zal hebben gelezen en hem alleen uit anderen zal hebben gekend. Op diezelfde plaats verwijst hij, behalve naar de *Kroniek* van SEB. FRANCK, naar ZWINGLI's *Articuli* en CELLARIUS' *De immensis operibus Dei*, naar BEATUS RHENANUS en ERASMUS. Zeker, hij heeft zijn leven lang buiten de letterkundige beweging en de drukke briefwisseling onder geleerden gestaan, die zulk een schat van kennis brachten in de kringen der hervormers en hunner vrienden. En toen later de protestantsche godgeleerdheid kerkelijk werd, heeft hij zich al meer teruggetrokken op zijn bijbel, dien hij eenvoudig naar eigen uitlegging las. Maar vooral in de jaren zijner geloofsverandering heeft hij geleerd onderzoek alles behalve verwaarloosd; heeft hij integendeel in velerlei godgeleerde en kerkelijke lektuur voorlichting gezocht; ook in werkjes als de *Renovatio*, anders hier zoo weinig bekend. In welke richting die lektuur heeft gelegen, blijkt uit de zoo even genoemde auteurs en niet minder uit die „schriften der nördlinger predikanten", die hij althans tien jaren nadat hij ze las nog niet had vergeten.

CRAMER.

Uit de *Renovatio eccl. nordlingiacensis:* zie boven bl. 4.

DE EAPTISMO (sic)

Tingimus pueros, tingimus profectioris aetatis, non arcemus ab ecclesia, qui pueros ad tingendum non offerunt, sed tantū manuū impositione et deprecatione Ecclesiae, Christo mediatori et servatori nostro commendant. Nullam aetatem praecepit Baptismo Christus, sed neq; ullam vetuit. Baptisare iussit discipulis in nomine patris, et filii, et spiritus sancti, Matth. ult. Asportari iussit infantes, increpans discipulos qui prohiberent, pronuntians horum esse regnū coelorum. Nunc autem nemo arbitror arcebit à baptismo, qui regnū caeleste donat, ut iniurium sit, dogmate rem uitiare, per sese liberam. Et dum concilia tractamus, non ita repudianda esse arbitramur, quae patres dicunt, ut etiam spiritū sanctū negemus. Placuit Carthaginiensi. (sic) Concilio baptismus infantium liber, placet et nobis, neminem cogimus, sed neminem etiam repellimus, in re nec praecepta nec uetita.

De oleo quo baptizandi unguntur, De sale quo initiantur, de orationibus quibus adiuvantur, liberum facimus, ut uel ungantur, uel non ungantur etc. neq; protinus exclamamus perdi animas unctione, eò q Christus non praeceperit. Non perditur ritibus anima, infidelitate perditur, at nos docemus cotidie uerbum domini, fouentes fidem in Christum, et docentes libertatem, hoc est, ut sciant se non perdi si ungantur, neq; perdi aut iustifi-

cari si non ungantur. Fides in Christum, aut infidelitas uel iustificant uel damnant, Marci ult., Qui nō crediderit damnabitur. Quod si nostro saeculo, daretur renatis Haustus lactis et mellis, quo suos olim infantabat Ecclesia, ut Tertulliani uerbo utar, non renuerem ipse, non exclamarem impuro ore perdi qui hauriret, ex quo non sit ibi uerbum domini. Faciebāt hoc priores Episcopi, neq tamen fidem hic exigebant, cur igitur nobi(s) non liceat, quod tunc spiritus sanctus cōmendauit in patribus. Fidē non exegisse probant Acta Concilii Aphricani, aut Carthaginensis, cui praefuit illustris martyr, et nobilis preco gratiae Ciprianus. Nō ita reclamamus cōcilijs, ut quae illi libera uoluerint, nos dānemus, ubi uerbum domini neq; praecipit neq; vetat. Et temerarium est, semper reclamare q homines sint, sic enim nunquā locus erit praedicando uerbo, aut angeli de coelo fuerint praeficiendi Ecclesiae.

Nos Christo, promittenti infantibus regnum coelorum, credimus, et deo patri sanctificanti fructū uteri fidelium, non dubitantes, quod hic promissum est servatum iri. Neq; fallet nos ista fides, in hoc enim promissum est ut crederemus, ut sciremus nos et nostra omnia esse deo curae, spem habentes aeternae haereditatis, propter uerbum Dei.

Infantes domi ab obstetricibus tinctos, non retingimus, una enim fides est, unum igitur baptisma cuiq; suum, ne fidem priorem in Iesum Christum, in quem baptisabat obstetrix, eleuemus, alium atq; alium Christū introducentes. Vnus est enim omnium dominus IESVS Christus, igitur una est omnium fides, cur non igitur sit, ubi est fidei unitas, et baptismi unitas.

Qui in profluenti tantum baptisandum putant dogmatistae, hi praeterquam quod in creaturam aquae iniurij

sunt, etiam ipsius fidei praeuaricatores sunt, externo opere fidem labefactantes, factum Christi sequentes non verbum, ut est consuetudo impiorum. Nos autē et in profluenti, et alia quauis aqua per uerbum domini purgata, libere fatemur tingendum et lauandum esse. Nude etiam nō factum eorum, sed dogma detestamur. Dogma fidem uastat, non liberum factum, Quamquam hoc suo facto quidam quid effecerint, non uideo. Admirationem stulti uulgi, omnia nouantis excitarunt, sed interim non magno neque fidei neq; charitatis fructu id egerunt.

JAARTALLEN UIT HET LEVEN VAN MENNO SIMONS.

Vóórdat het leven van MENNO SIMONS opnieuw uitvoerig beschreven worden kan, is een onderzoek noodig naar eenige jaartallen uit zijn leven. Immers sinds den tijd dat wijlen prof. DE HOOP SCHEFFER in een reeks artikelen over MENNO heeft gehandeld en daarin die jaartallen heeft getracht vast te stellen, is door de vondst van één archiefstuk te Utrecht [1]) rechtmatige twijfel aan de juistheid dier getallen gerezen. Op zich zelf genomen zou het er betrekkelijk weinig toe afdoen, of MENNO een paar jaar eerder of later geboren was, indien niet daarmede samenhing het tijdstip, waarop hij tot priester werd gewijd. En juist dit jaartal is van groot belang ter beoordeeling van zijn karakter. Tot nu toe werd vrij algemeen aangenomen, dat MENNO SIMONS in 1492 te Witmarsum werd geboren, in zijn 24e jaar kapelaan te Pingjum werd, dus in 1515 of 1516, als pastoor te Witmarsum op 12 Januari 1536 de Roomsche kerk verliet en eindelijk 66 jaar oud, 13 Januari 1559 te Oldesloe stierf. Het scheen, alsof SCHEFFER's bewijsvoering wèl gedocumenteerd was. MENNO's leeftijd bij de priesterwijding bleek uit zijn geschrift tegen GELLIUS FABER, en de overige getallen berustten op een

1) Doopsg. Bijdragen, 1904, blz. 5.

doodsbericht door zijn eigen dochter aan PIETER JANS TWISCK meegedeeld, ondersteund door een tweetal andere berichten.

Toch stond daartegenover meer dan één gewichtig bezwaar: 1°. een ouder bericht dan dat van P. J. T. noemde als sterfjaar 1561, 2°. het vroeger aangenomen geboortejaar 1496 kon moeilijk van dit sterfjaar zijn afgeleid en hing samen met een andere lezing van MENNO's woorden, waaruit voortvloeide, dat hij op zijn 28e jaar in 1524 was gewijd, 3°. er waren daarbij nog twee gegevens, die in strijd waren met het sterfjaar 1559. Deze twee gegevens, door SCHEFFER zelf opgemerkt, waren: *a.* een geschrift van MENNO droeg als dagteekening 23 Januari 1559, *b.* een strijdschrift van HERMAN TIMMERMAN tegen MENNO gericht, en 28 Januari 1560 gedateerd, weet nog niets van een overlijden, dat ruim een jaar te voren zou hebben plaats gehad.

SCHEFFER poogde het eerste bezwaar weg te nemen door de veronderstelling, dat men moest lezen 2—3 Januari [1]), een wijze van dateering bij MENNO geheel eenig. Het tweede bezwaar werd niet opgelost, al beproefde SCHEFFER naar een oplossing te raden [2]).

Maar zelfs indien wordt aangenomen, dat MENNO's harde brief aan ZYLIS en LEMMEKEN op 2 en 3 Januari 1559 is geschreven, dan verzet zich de inhoud van den brief tegen een overlijden, dat tien dagen later had plaats gegrepen, omdat de roerende beschrijving van MENNO's sterfbed, die wij aan HANS ALENSON danken [3]), ons een MENNO toont zoo gansch anders gezind dan den schrijver

---

1) Doopsg. Bijdr., 1894, blz. 60.
2) id., 1864, blz. 126 v.
3) Bibl. Reform. Neerl., VII, blz. 257 vv.

van den banbrief aan de Hoogduitsche leeraars, dat een tijdruimte van tien dagen veel te kort was voor een zoo radicale verandering van gevoelens. Die verandering kan slechts worden verklaard, indien men als sterfjaar 1561 aanneemt, zoodat MENNO niet alleen kennis heeft genomen van TIMMERMAN's waardig en overtuigend verweerschrift, maar óók heeft ervaren, hoe zijn houding in dien brief aan ZYLIS en LEMMEKEN het betreurenswaardige gevolg had gehad, dat de broederschap in twee deelen gescheurd was en dat er een einde gekomen was aan MENNO's invloed. Bij de gestrengere broeders waren thans DIRK PHILIPS en de felle LEENAARDT BOUWENS méér in tel, bij de geestverwanten der Hoogduitschers had MENNO afgedaan.

Deze overwegingen hadden mij reeds geruimen tijd doen twijfelen, of het doodsbericht van MENNO's dochter wel in orde was. Aanvankelijk dacht ik aan de mogelijkheid van het gebruik van een anderen jaarstijl, en beproefde ik 1560 als sterfjaar [1]). Maar daarna werd ik door een nieuwe vondst, waarop tot nu toe de aandacht nog niet was gevestigd, getroffen. Te Utrecht is een lijst van priesterwijdingen gevonden. Wij wisten uit een mededeeling van BLESDIJK [2]), den schoonzoon van DAVID JORISZ., dat MENNO was gewijd door den suffragaan van den bisschop van Utrecht. Welnu op deze lijst *ontbreekt* MENNO en daarop zou hij hebben moeten voorkomen, indien hij nog in de 15e eeuw was geboren en in zijn 24e jaar was gewijd. Derhalve weten we nu *met zekerheid*, dat indien MENNO op 24-jarigen leeftijd is gewijd, zijn geboortejaar na 1500 moet vallen, en dat hij in het jaar 1524 of later

---

1) Zondagsbode, 15 Maart 1903.
2) Doopsg. Bijdr., 1864, blz. 130.

kan zijn gewijd, omdat de lijst juist hierbij eindigt. Derhalve is voorgoed vervallen als jaartal van priesterwijding: 1515 of 1516. Nu hebben wij daarvoor slechts over de jaartallen 1524 en 1528, die beiden op grond van verschillende uitgaven van MENNO SIMONS' Vytgang mogelijk zijn. Maar alléén: in onderlingen samenhang. Bij 1524 behoort 28-jarige leeftijd, derhalve geboorte in 1496, bij 1528 behoort 24-jarige leeftijd, derhalve geboorte in 1504. Nu wordt van MENNO meegedeeld, dat hij zes en zestig jaar oud overleed, òf: in zijn zes en zestigste jaar [1]). Neemt men dit laatste en stelt men zijn geboortedag in Januari, dan is 1561 als sterfjaar mogelijk, maar 1559 in geen geval, indien MENNO in 1496 was geboren. Bij 1504 als geboortejaar en bij 1559 of 1561 als sterfjaar komt de leeftijd niet uit, zou MENNO vóór zijn zestigste zijn overleden (ongeveer 55 à 57 jaar oud). Maar daarmede is in strijd de voorstelling dat MENNO als een oud man is gestorven, en m. i. wordt bij 1528 als jaar van priesterwijding de duur van MENNO's priesterschap te beperkt genomen.

Zoo keer ik terug tot de jaartallen, die men aannam, vóór dat SCHEFFER schreef: 1496 geboren, 1524 gewijd, 1561 overleden. Nu onderzoek ik de berichten, of zij in strijd zijn met deze drie getallen, òf dat zij deze ondersteunen. SCHEFFER noemt drie gegevens, die er mede in strijd zijn volgens hem: 1°. het bericht van MENNO's dochter, 2°. een gezegde van PETER VAN KEULEN, 3°. een aanteekening van GERHARD ROOSEN, geschreven in MENNO's Opera omnia.

1°. MENNO [2]) stierf „anno 1559 oudt wesende 66 jaren; syn laetste vermaninge heeft hij ghedaen op syn sieck-

1) Doopsg. Bijdr., 1864, blz. 126.
2) id., blz. 125.

bedde, quam daerna weder een week oft anderhalft op, ende viel doen weder in 't bedde met cranckheyt, op den jaersdagh als hij uyt het pausdom gescheyden was, ende sterf des anderdaags op een Vrydagh den 13 Januarii". Wij weten, dat MENNO in 't begin van 1536 het pausdom verliet, derhalve volgt, indien de sterfdag 13 Januari is, als tijdstip van uitgang 12 Januari 1536. Indien dit bericht juist zijn zou, wordt het al heel moeilijk aan te nemen, dat deze zieke man op 2 en 3 Januari zijn brief aan ZYLIS en LEMMEKEN had geschreven. Nu is dit een *mondeling* bericht, afgedrukt in 1620, dus ongeveer 60 jaar na 't overlijden. Bij een dergelijk bericht moet men toch altijd voorzichtig zijn met cijfers, waarin men zich zoo gemakkelijk vergissen kan. Hoeveel menschen weten zich na een halve eeuw nog den juisten dag en 't juiste jaartal van een gebeurtenis te herinneren! Maar in dit bericht zijn als goede herinneringen bewaard: MENNO was bij zijn sterven ruim *zestig* jaar, en moet derhalve vóór 1500 zijn geboren, stierf in de maand Januari en op een Vrijdag, en wel op een dag, die volgde op den jaardag van het uittreden uit het pausdom. De cijfers 1559 en 13 zijn aan twijfel onderhevig. Hoe komt nu TWISCK aan deze getallen? Heeft de dochter hem soms verhaald der*tig* en heeft hij verstaan der*tien*, dan is hiermede klaard, hoe hij aan 1559 kwam, dan heeft hij *door berekening* gevonden, dat juist in 1559 de 13e Januari op een Vrijdag viel.

Nu is het eigenaardig, dat een tweede overlevering, door GERHARD ROOSEN verhaald, MENNO's sterfdag plaatst op 31 Januari [1]), waardoor de uitgang wordt 30 Januari. Welnu, in 1561 viel de Vrijdag juist op den 31en en was

1) SCHIJN-MAATSCHOEN, III, bl. 387.

er reden, om den uitgang van MENNO uit het pausdom dankbaar te herdenken, omdat het juist toen *vijf en twintig jaren* geleden was, dat dit feit plaats had. Dat meer dan een halve eeuw na dato de dochter zich die bijzonderheid herinnerde, is geen wonder, het was immers de dag, nadat het feit van die kwart eeuw dankbaar was herdacht! Twee jaar vroeger zou de jaardag van den uitgang ternauwernood zijn opgemerkt.

Als wij nu onderzoeken, welke van de twee data 12 of 30 Januari 1536 de meeste kans van waarschijnlijkheid biedt, dan blijkt ons: 1°. dat 30 Januari viel op Zondag, een dag die méér dan een werkdag in aanmerking komt voor het oogenblik om openlijk tegenover de gemeente te breken met het verleden, 2°. dat MENNO schrijft dat hij „negen maenden of daeromtrent" na de verovering van het Oldeklooster op 7 April 1535 zijn priesterschap vaarwel zegde [1]). De tusschenliggende tijd was op 12 Januari iets meer dan 8 maanden, op 30 Januari 9 maanden min één week.

2°. In het twistgesprek te Leeuwarden [2]) gehouden tusschen ACRONIUS en PETER VAN KEULEN heeft deze laatste over MENNO een uitdrukking gebezigd, die volgens SCHEFFER een bewijs voor 1559 als sterfjaar zijn zou. Waar het gezegd werd op 8 October 1596 [3]), is dit getuigenis bijzonder gewichtig en gaf juist dit gezegde een groote betrouwbaarheid aan het bericht van MENNO's dochter. Maar indien nu eens omgekeerd dit getuigenis het jaar 1559 weerspreekt, dan wordt dat bericht van MENNO's dochter, dat dateert van 24 jaar *later*, daardoor ernstig

---

1) Opera omnia, 1681, fol. 257.
2) Doopsgez. Bijdr., 1881, bl. 35.
3) Protocol van Leeuwarden, blz. 284.

aangevochten. Ik heb mij de moeite gegeven het Protocol na te slaan, en moet nu constateeren, dat SCHEFFER zich vergist heeft. Er staat „MENNO is wel over 36 jaren doot geweest". SCHEFFER las daaruit: „ruim 36 jaren", maar ook dàn is dit geen bewijs voor 13 Januari 1559, omdat PETER dan zou gezegd hebben: „ruim 37 jaren". Doch dit „over" in het zestiende-eeuwsch beteekent *niet* „ruim", maar „geleden". PETER zegt dus: „MENNO is 36 jaar geleden gestorven". Nemen wij als sterfdag 31 Januari 1561, dan was MENNO toen op een paar maanden na juist 36 jaren dood.

3°. GERHARD ROOSEN [1]) had in de Opera omnia van MENNO een aanteekening gemaakt en ... de grootmoeder van GERHARD [2]) had te Oldesloe MENNO gekend! Nu zou men dergelijk feit stilzwijgend voorbijgaan, maar SCHEFFER acht die afstamming een reden, om meer waarde aan ROOSEN's getuigenis te hechten! Dat laat ik daar, maar als het dan zoo is, dat ROOSEN in die Opera tot tweemaal toe 1559 als sterfjaar schreef, daar mag wel gevraagd worden: wanneer schreef hij, en wat? Welnu, het werd geschreven in *1671*, toen TWISCK's boek reeds vijftig jaar geleden was uitgekomen en toen derhalve dit sterfjaar door verschillenden als juist werd aanvaard. Zoo bijv. T. J. VAN BRAGHT en G. BRANDT. Aan hun beider getuigenis hechtte SCHEFFER groote waarde [3]), maar zij danken hun wetenschap aan ... TWISCK, evenals ROOSEN dit jaartal aan hem ontleent. Want ROOSEN komt wonderlijk met TWISCK overeen in de cijfers, die uit zijn kroniek blijken, n.l.: geboorte 1492 of in 't begin van 93, overleden 1559, 13 Januari, oud 66 jaar, maar hij vergist

1) Doopsg. Bijdr., 1881, blz. 37—39.
2) SCHIJN-MAATSCHOEN, III, blz. 403—404.
3) Doopsgez. Bijdr., 1881, blz. 35.

zich in cijfers, die Twisck niet meedeelt: priesterwijding 1517, uittocht 1531 of 32. Maken deze vergissingen het bericht minder waardevol, met een andere hand is die aanteekening verbeterd! Als wij echter weten, dat Roosen ongeveer honderd jaar oud werd, begrijpen wij, dat die andere hand vertegenwoordigt: zijn handschrift, toen hij hoogbejaard was. Later toch kwam Roosen tot ander inzicht en deelde hij in zijn „Unschuld" (ed. 1702) mede, dat Menno 31 Januari 1561 was gestorven. Welnu in die verbetering is het jaartal van priesterwijding 1524, het sterfjaar 1561. Roosen, die in 1671 zich ook vergiste toen hij schreef, dat Menno's laatste geschrift was van 11 Juni 1558, kan dus moeilijk een getuige heeten, die de geloofwaardigheid van een bericht uit het jaar 1620 ondersteunt. Integendeel: het feit, dat hij van gevoelen verandert, bewijst, dat hij na 1671 een bericht heeft leeren kennen, dat hem vertrouwbaarder toeleek dan het bericht van P. J. Twisck, derhalve dat reeds hij de juistheid van de verklaring van Menno's dochter ontkende.

4°. Nog een getuige voor 1559, aan Scheffer onbekend, breng ik bij. Schotanus [1]) deelt mede: „*a*) In dit Jaer (soo Feycke Claeszen aenteyckent) is te Stavoren een Vicarius gheweest, ghenoemt Reyner van Lutkegeest, dewelcke op den 24. in Hoymaendt, in de Kercke opentlijck Predickte, dat de Engel Uriel hem verschenen was, ende geseyt hadde, dat Marten Luther ende Menne Symens in de Helle laghen, beneffens alle degene, die niet recht en leerden, nae inhoudt van 't Catholijcke gheloof. Daer op voechde hy, dat deselve Engel hem noch verklaert had, dat hy Reyner zoude zalich worden, ende besloot daermede sijn reden. Dese sijne redenen wierden bij de

1) De Geschiedenissen van Friesland, fol. 709 *a*.

Gemeente soo weynich gheacht, datse hem voor dol ende kranck-sinnich hielden." Onder aan de bladzijde staat: „d'Aenteyckeninghen van Feycke Claesz." Schotanus gaf dit boek in 1658 uit. Ongelukkig is onbekend wat dit boekje van Feycke Claesz. kan hebben bevat. Intusschen blijkt uit de plaats waar het verhaal voorkomt, dat het in den tekst is ingevoegd. Het staat in de historie van het jaar 1559, maar als bericht van 24 Juni tusschen twee berichten van 15 November en 4 December in. Dit gaf Reitsma [1]) aanleiding de gebeurtenis te stellen op 24 Juli 1560. Kennelijk heeft Schotanus het bericht op een jaarcijfer geplaatst. Dat hij daarvoor 1559 koos, nadat de kroniek van Twisck reeds bijna 30 jaar in omloop was, behoeft geen verwondering te baren.

Daartegenover staan andere gegevens. 1°. P. J. Twisck [2]) deelt een tweede bericht over Menno's dood mede en aangezien dit bericht voorkwam in een gedrukt boekje is dit een *oudere* getuige. Hierin is het sterfjaar 1561. Waaraan is dit ontleend? Het gedeelte uit het geschrift tegen Gellius Faber, waarin Menno over zijn priesterlijke tijd spreekt, is onder den naam „Vytgang ofte bekeringe van Menno Simons" voor het eerst in 1554 [3]), uitgegeven. Dit boekje werd herhaaldelijk opnieuw gedrukt, later voorzien van een toevoegsel, waarin Menno's dood werd vermeld. Ottius noemt (p. 233) o. a. een editie van 1615. Waar later o. a. in den herdruk daarvan in de Opera omnia van 1681 het sterfjaar 1561 luidde, zal vermoedelijk dit sterfjaar 1561 ontleend zijn aan zulk een Vytgang, vóór 1620 gedrukt [4]).

1) Hervorming van Friesland, blz. 111.
2) Doopsg. Bijdr., 1864, blz. 127.
3) Schijn-Maatschoen, II, blz. 220.
4) Zeker komt dit voor in de editie 1621 (Hoorn).

2°. G. Roosen schrijft: „Mein seliger Vater ist nur 20 Jahre nach des Menno Simonis Tode geboren". Welnu deze Paul Roosen zag in 1582 het levenslicht, wat dus éér naar 1561 dus naar 1559 heenwijst [1]).

3°. De „copia der oudsten" op Ameland gevonden, die met groote nauwgezetheid een reeks jaartallen over oudsten meedeelt, een boekje dat in de 18e eeuw werd afgeschreven, maar waarvan het origineel uit de 15e eeuw afkomstig was, bevat: „1562 Menno Symons noch outste."

4°. Het Utrechtsche portret van Menno bevat als sterfjaar insgelijks 1561.

5°. Scheffer schrijft (hoe hij aan dit bericht [2]) komt weet ik niet), dat Menno's verandering op zijn sterfbed veroorzaakt is door de lezing van Timmerman's geschrift. Om 1559 te redden, moet Scheffer onderstellen, dat Menno een *geschreven* exemplaar heeft gelezen. Indien Menno dit geschrift werkelijk nog gelezen heeft, dan is natuurlijk de juiste verklaring, dat hij na 28 Januari 1560 nog in leven was.

6°. De dikwijls goed ingelichte Ottius plaatst [3]) Menno's dood in 1561 en voegt erbij: „alii ponunt non sine errore ad. an. 1559", d. i. anderen plaatsen (dezen) niet zonder dwaling op het jaar 1559. Hij geeft als bron op: „in vita ejus" (in zijn levensbeschrijving).

Eigenaardig is echter, dat, terwijl de editie 1621 van de Vytgang, die 1561 als sterfjaar geeft, te Hoorn gedrukt is, Scheffer aan deze editie geen gezag toekent, terwijl hij in zijn strijd met Sepp over de echtheid van

---

1) B. C. Roosen, Geschichte d. Menn. Gem. zu Hamburg, I, S. 23.

2) Doopsg. Bijdr., 1882, blz. 53.

3) Annales, p. 136; uit p. 84 in verband met p. 233 blijkt, dat dit was ontleend aan een editie van de Vytgang van 1615 of van 1643.

MENNO's geschrift tegen JAN VAN LEIDEN, dat te Hoorn in 1627 werd uitgegeven, juist voor de geloofwaardigheid ervan er zich op beroept, dat het aldaar, waar zooveel bewonderaars van MENNO woonden, was gedrukt. En indien de Haarlemsche druk van TOMAS FONTEYN, die eveneens 1561 bevat, onder invloed van HANS ALENSON zou zijn uitgegeven, dan is deze uitgave zeker niet zonder eenig gezag.

Nu heeft MENNO in de verschillende geschriften door hem geschreven slechts éénmaal een datum uit zijn eigen leven genoemd. En wel in zijn bekend verhaal van zijn uitgang uit het pausdom. Hier vertelt hij zijn levensloop als priester. Opmerkelijk is, hoe vaag daarin MENNO zich uitlaat over de verschillende tijdstippen van zijn leven, misschien omdat hij blijkbaar verlegen is geweest met het tijdstip, waarop hij met de anabaptisten in aanraking is gekomen. In ieder geval heeft hij vóór 1535, d. w. z. vóór de Munstersche troebelen een of meer ontmoetingen met hen gehad. Ook daarover spreekt hij niet met ronde woorden. Zou hij dit hebben nagelaten om te verbergen, wat hij ongaarne zou hebben bekend, dat hij reeds geruimen tijd tot hen had behoord? Toch moet dit zoo zijn, indien hij, zooals SCHEFFER meent, het op zijn naam staande boekje tegen JAN VAN LEIDEN heeft geschreven. Is hij de schrijver, dan is het onontkoombaar gevolg, dat hij reeds in 1534 anabaptist was, d. w. z. reeds als priester zich heeft laten herdoopen. Elders trouwens noemt hij een getal jaren van arbeid als hervormer, dat naar 1534 heenwijst [1]).

Nu treft het ongelukkig, dat de oorspronkelijke uitgaaf

---

1) Brief aan Franeker (1555): „van 21. iaren af", Bibl. Ref. Neerl., VII, blz. 447.

van dit geschrift, waarin hij dien eenigen datum uit zijn leven noemt, de uitgaaf die misschien zekerheid zou geven, èn over 't geboortejaar èn over 't jaar der priesterwijding verloren gegaan is. In de verschillende herdrukken komen de vier volgende lezingen voor:

I. het is geschiet mynes ouderdoms anno 24 (ed. 1600, 1646).

II. het is geschiet anno 28 myns ouderdoms 24 jaren (ed. 1621, 1627, 1633).

III. het is geschiet myns ouderdoms anno 1524 (ed. 1681 fol. 256), uitgegeven door HERRISON.

IV. het is geschiet anno 1524 myns ouderdoms 28 jaren (ed. 1681 voorrede).

SCHEFFER noemde III „bare onzin", verwierp II als niet in overeenstemming met het bericht dat MENNO ongeveer 66 jaar oud, 't zij in 1559 't zij in 1561 was overleden en IV noemde hij een wanhopige conjectuur om te pogen de woorden van MENNO in overeenstemming te brengen met het eens aangenomen geboortejaar 1496. Bijgevolg koos hij I en las daaruit „in het 24e jaar myns ouderdoms" [1]). Derhalve las SCHEFFER in MENNO's verklaring, dat deze 24 jaar oud (of in 't 24e jaar) tot priester was gewijd. Maar wat hij in I las, staat daar *niet*! Daar staat feitelijk: „mynes ouderdoms anno [15]24". De lezing III (anno 1524) had, waar HERRISON één der edities, die de lezing I bevatten heeft nagedrukt, SCHEFFER moeten waarschuwen, dat indien III „bare onzin" bevat, I precies dezelfde „bare onzin" te lezen geeft. Derhalve heeft de oudst bekende editie (1600) een drukfout. Maar die drukfout ligt zeer voor de hand: Tusschen „ouderdoms" en „anno" moeten twee cijfers zijn uitgevallen.

---

1) Doopsg. Bijdr., 1864, blz. 130.

Wij krijgen derhalve de keuze uit *drie* lezingen:

a. myns ouderdoms . ., anno [15]24 (I en III), ed. 1600.

b. anno [15]28, myns ouderdoms 24 jaren (II), ed. 1621.

c. anno [15]24, myns ouderdoms 28 jaren (IV), ed. 1681.

Was nu wel de lezing *c.* zulk een wanhopige conjectuur? Vloeide deze niet rechtstreeks voort uit het feit, dat *b.* het cijfer 28 bevatte? SCHEFFER sprak van *c.* als van een conjectuur om als geboortejaar het eens aangenomen 1496 te kunnen rijmen met MENNO's woorden. Deze conclusie is fout, want het feit, dat 1496 reeds vóór de uitgaaf 1681 der Opera omnia als geboortejaar gold, bewijst, dat oudtijds reeds een lezing *c.* is geweest. Want de berekening van dit 1496 kan niet gemaakt zijn door van het sterfjaar den leeftijd af te trekken, maar is oudtijds gemaakt door de lezing: Anno 1524, ouderdom 28 jaar. In ieder geval kan MENNO niet in de 15e eeuw geboren zijn en toch op zijn 24e jaar gewijd. De Utrechtsche lijst van priesterwijdingen bewijst dit. Derhalve kan in de editie 1600 het cijfer 24 niets anders dan het *jaartal* beteekenen. Maar dan is het ook volkomen logisch in de lezing *a.* in te voegen het cijfer 28, waarmede *a.* en *c.* (of I, III, en IV) gelijkluidend geworden zijn. In dat geval zijn in *b.* de cijfers op hun plaats gebleven, maar zijn de woorden „anno" en „myns ouderdoms" verwisseld. Daarmede is ook verklaard, hoe *b.* aan het cijfer 28 komt, dat door *b.* toch ergens aan moet zijn ontleend. Maar waarom geeft dan de editie van 1621 deze andere lezing?

Daar moet een reden zijn waarom de woordschikking werd veranderd. Indien alleen de cijfers van plaats waren verwisseld, had men te doen met een simpele drukfout, maar door „anno" te plaatsen vóór „myns ouderdoms" heeft de uitgever de oudere tekst bewerkt. Het ligt voor de hand te onderstellen, dat de jaartallen, die de editie

van 1621 op den bladrand er bij gevoegd heeft, en die door SCHIJN-MAATSCHOEN (II, blz. 221, 222, 225, 225, 229, 230) zijn overgenomen die verandering hebben veroorzaakt. De uitgever stelde de terechtstelling van SICKE SNIJDER terecht op 't jaar 1531. De daaraan voorafgaande jaren moesten door berekening worden vastgesteld. De uitgever las nu: de twee eerste jaren een dom prediker, toen een jaar twijfeling, daarop de terechtstelling van SICKE. Zoo kreeg hij: gewijd 1528, dom prediker 1528—29, twijfelend 1530. Maar deze berekening blijkt terstond te falen, als wij de oudste lezing nagaan. Er staat n.l.: „Siet soo een dommen prediker was ick ontrent den tijdt van twee Jaren. In 't eerste jaar viel my een gedachte voor". ... In de volgende editie is hiervan gemaakt „In 't eerste Jaer *daerna*", waarmede derhalve de twijfeling die reeds in het *eerste* jaar van MENNO's priesterschap was opgerezen, verplaatst werd naar het *derde* jaar daarvan. Feitelijk deelt MENNO uit de jaren vóór SICKE's terechtstelling niets anders mede, dan dat zijn twijfel terstond begon en dat hij na twee jaar priester te zijn geweest het Nieuwe Testament ging onderzoeken. Over al het andere zwijgt hij. Alleen zal men wel in 't oog houden, dat de tijd van één jaar, waarin de uitgever van 1621 het zielsproces bij MENNO laat verloopen wel zeer kort is, en dat het redelijker schijnt te zijn, indien dit zielsproces een vijftal jaren duurt. Zoo schijnt het mij toe, dat het de meeste kans van waarschijnlijkheid biedt, indien wij aannemen, dat MENNO 28 jaar oud in 1524 werd gewijd.

Deze veronderstelling vindt mede steun in de omstandigheid, dat gebleken is, hoe in Schijn-Maatschoen II, blz. 219—220 een verbeterblaadje is ingehecht. In de Zondagsbode van 16 Oct. 1910 heb ik gepubliceerd, hoe

uit het eenig bekende exemplaar met de oorspronkelijke tekst blijkt, dat MAATSCHOEN eerst het bericht volgens de editie van 1621 als het juiste heeft beschouwd en dit dan ook had afgedrukt. Tijdens het afdrukken was hij veranderd van gevoelen en gekomen tot HERRISON's lezing, welke verandering in het verbeterblaadje is opgenomen. En nu bleek dat MAATSCHOEN hiertoe gekomen was door dat hij ontdekte, dat 1561 in een *Oude Beschrijvinge van Menno Simons dood* als sterfjaar voorkwam, terwijl hij in zijn 66e jaar was gestorven. Dit boekje, dat thans onbekend is, tenzij het is de ongedateerde Haarlemsche herdruk van den Vytgang [1]), moet derhalve zijn: een getuige *ouder* dan de editie 1621, derhalve ook ouder dan P. J. TWISCK's kroniek, dus een ouder getuige dan het bericht van MENNO's dochter.

Zoo wordt dit onbekende boekje een gewichtig argument voor 1561 als sterfjaar.

Reeds was dit artikel ter perse, toen ik mij wendde tot prof. A. H. L. HENSEN, van Warmond. Deze was met zijn bekende bereidwilligheid zoo vriendelijk mij het m. i. afdoende slotargument te verschaffen. Want — gelijk ik reeds had vermoed — de onderstelling van SCHEFFER, als zou MENNO in zijn 24e jaar tot priester zijn gewijd, blijkt eene onmogelijkheid te zijn, omdat reeds bij conciliebesluit van 1311 bepaald was, dat niemand tot priester gewijd worden mocht: „ante vigesimum quintum" (vóór zijn 25e jaar). Op dien grond achtte prof. HENSEN de lezing: gewijd in 1524 op 28-jarigen leeftijd aannemelijker dan de andere lezing.

Bij gevolg kom ik tot de volgende data: MENNO werd geboren tusschen 1 en 30 Januari 1496, werd in 1524

---

1) Doopsg. Bijdr., 1864, blz. 127, uitg. van TOMAS FONTEYN.

tot priester gewijd, toen hij 28 jaar oud was, verliet Zondag 30 Januari 1536 de Roomsche kerk, herdacht op Donderdag 30 Januari 1561 zijn uitgang voor 25 jaar en stierf den volgenden dag, zijnde 31 Januari 1561.

Dat jaar 1524 is van groote beteekenis als jaar der priesterwijding. Immers reeds in 't eerste jaar van MENNO's priesterschap begon hij te twijfelen aan de waarde van het misoffer. Ware hij gewijd in 1515 of 16, het was buitengewoon geweest, dat zijn twijfelingen waren begonnen, vóór dat LUTHER was opgetreden. Maar is MENNO in 1524 gewijd, dan wordt zijn zielsproces belangrijk *vereenvoudigd*, is de Pingjumer kapelaan niet meer dan een dorpsgeestelijke, die door LUTHER's optreden wakker is geschud. Zijn karakter wordt er beter op, omdat de tijd èn van zijn twijfelingen èn van zijn spelen en drinken belangrijk wordt ingekort, van ongeveer tien tot twee jaren.

Van deze overwegingen uitgaande acht ik het noodig, dat MENNO's priesterschap aan een nieuw onderzoek onderworpen wordt.

Middelstum. K. Vos.

EENE DOOPSGEZINDE VERMANING IN DE KLUNDERT ANNO 1571.

In zijne martelaars-spiegel spreekt VAN BRAGHT ook over zeven broederen uit Nieuwvaert te Breda geëxecuteerd. Nu heeft schrijver dezes op het rijksarchief te 's Hertogenbosch in de collectie P. CUYPERS VAN VELTHOVEN gevonden een aantal copiën van bescheiden over die zaak, waardoor hij VAN BRAGHT's bericht belangrijk kan aanvullen en verbeteren. Met dit verhaal te geven, heeft hij gemeend geen overbodigen of nutteloozen arbeid te verrichten.

In den jare 1571, en niet zooals v. BRAGHT zegt 1572, woonden in het dorp Klundert of Niervaert (Nieuwervaart) velen, die de nieuwe religie toegedaan waren. Onder dezen was ook een groot aantal herdoopers, voor het meerendeel uit andere streken afkomstig. De laatsten nu hadden den moed, telkens bijeen te komen, terwijl het hun somwijlen gelukte een predikant in hun midden te hebben, die dan in de „vermaeninge" het woord voerde en met eerbied werd aangehoord. Vooral ten huize van twee personen hadden deze bijeenkomsten plaats. Bij de weduwe ELSKEN DECKERS, waar omstreeks Paschen en ook in Juli 1571 een predikant had gepreekt en verder

bij JAN PEETERSSEN, te wiens huize in Februari eene vermaning was gehouden en wederom eene op Zondag den vijfden Aug. 1571. Over deze laatste bijeenkomst en over de gevolgen, welke zij had, hebben wij nu te spreken. Op den tijd door ons aangegeven woonde reeds bijna twee jaar in de Klundert een zekere JAN PEETERSZ., oud veertig jaar en linnenwever van beroep. Sinds negen jaar behoorde hij tot de herdoopers. Anno 1563 was hem in zijne toenmalige woonplaats Leiden op een nacht de doop toegediend door den predikant LENART BAUWENS, die in 1571 te Emden verblijf hield. Uit Leiden naar Vlaardingen verhuisd, was hij voor twee jaar „vandaer verjaicht, mits dat hy ende andere vanden wederdoop verstonden, dat men hem daer nyet lyden en woude." Te Vlaardingen sloot hij zeker vriendschap met een wever THEUNIS THEUNISZ., die als vermaner der herdoopers optrad en onder hen in hooge eere stond. JAN PEETERSZ. zelf zegt, dat hij „geen predicant, minister noch vermaender en is, ende dat hy nyet weerdich en is hun schoenen te ontbinden." Te Klundert gekomen huurde JAN PEETERSZ. van den kleermaker PIETER AERTSZ. (bij VAN BRAGHT heet deze PIETER DE GULICKER) diens achterhuis. De geheele woning had PIETER AERTSZ. in huur van den schout ANTHONIS VAN DEN BROEK en zij werd dan ook genoemd „schoutethshuys". Als ijverig herdooper trachtte JAN PEETERSZ. ook den buurman tot zijne gevoelens te brengen, wat hem omstreeks Juni 1571 gelukte, zoodat hij hem zelfs „eenen bybele in duytsche voir twee conincxdaelders" verkocht. Aug. 1571 begeerde JAN PEETERSZ. nog eens een preek in zijne woning te doen houden. THEUNIS THEUNISZ. werd door hem uitgenoodigd en in den avond van Zondag 5 Aug. kwam deze met enkele geloofsgenooten uit Vlaardingen en Dordrecht

ten huize van zijn gastheer. De in de buurt wonende vrienden waren reeds gewaarschuwd of werden nog spoedig opgeroepen, zoodat omstreeks middernacht een goede vijftig personen bijeen waren. De opgaven van het aantal aanwezigen variëeren tusschen 25 en 100, doch de meeste getuigen spreken van omstreeks 50 personen en daar de plaats van samenkomst, de keuken van JAN PEETERSZ. niet groot was, zal er voor meerderen zeker geen plaats geweest zijn. Daar nu zaten de geloofsgenooten bijeen, voor het grootste deel mannen en slechts enkele vrouwen. De keuken was uiterst slecht verlicht, alleen eene kaars brandde voor de schouw. Zingen durfde men niet, het woord vernemen was aller begeerte en THEUNIS THEUNISZ., een man met zwart baardje, liet zijn „vermaen" hooren. Helaas ook anderen voor wie de preek niet bestemd was, waren getuige van dit samenzijn. Dezen brachten de zaak aan bij den schout, die met den rentmeester ten huize van GERRIT VORSTER, den gemeentebode zat te drinken. En de schout verwoed, dat in zijn huis zulke dingen plaats grepen, zeide, „dat nest willen wy verstoren, en dien hoop t' eenemael uytroyen". Met vele gewapende mannen zijn ze tot driemaal naar het huis, waarin gepreekt werd, gegaan. De twee eerste keeren hebben zij alleen staan luisteren, „maer ten derden male sond den Rentmeester een knecht, die vont se vergadert, en met veel licht ontsteeken, haer predicatie doende," aldus VAN BRAGHT. Wij zeiden reeds, dat, gelijk een der aanwezigen later zelf getuigde, er slechts eene kaars brandde. De schout en zijne rakkers dringen naar binnen en nemen volgens VAN BRAGHT zes mannen gevangen. Ik vermoed echter dat het zeven waren, want ADRIAEN JACOBS, door VAN BRAGHT niet vermeld, behoorde ook onder hen. Enkele vrouwen werden eveneens mee-

gevoerd, maar ongeboeid in een kamertje bij GERRIT VORSTER opgesloten, wisten zij te ontvluchten. De meeste der in het huis van JAN PEETERSZ. aanwezigen, waaronder de predikant THEUNIS, wisten door de wanden of het dak te ontkomen. Zoo gelukkig waren de zeven mannelijke gevangenen niet, die geboeid twee dagen in de woning van VORSTER verbleven. Ja zelfs als MICHIEL GERRITSZ., een wever uit Prinsenhage de broeders komt vertroosten, houdt de schout hem mede gevangen. Deze man was trouwens ook bij de preek geweest. Na twee dagen voert de schout zijne gevangenen naar Breda en gaat hij zelf naar Brussel, om aldaar verslag uit te brengen en instructies te ontvangen. Met bekwamen spoed reizen twee Brusselsche raadsleden DESIDERIUS VAN SESTICH en NICOLAAS DE ZOETE, de laatste als secretaris, naar Breda om de procedure tegen de ketters met allen ernst door te zetten. Deze Heeren zijn zeker den 16den Aug. te Breda gekomen, want den dag daarop hebben de eerste verhooren plaats.

Zij begrepen spoedig, dat de zaâk een lang verblijf noodig maakte, zooals ons blijkt uit de stadsrekeningen van Breda, waarin wij lezen dat DESIDERIUS VAN TSESTICH is gekomen als commissaris van zijn Excie om kennis te nemen van 6 of 7 gevangenen, die tot Breda gebracht zijn uit de Clundert en van 23 Aug. af 6 weken en 3 dagen met den secretaris SOETE en hunne twee knechten op stadskosten hebben gelogeerd ten huize van RAPHAEL DE BIEST. Dat de Heeren het zich niet aan het noodige hebben laten ontbreken, blijkt ook uit de Stadsrekeningen, waarin wij een post aantreffen groot 20 carolusgulden en 4 stuivers voor 68 potten wijns door de Brusselaren opgedronken.

Met een ijver, die ons pijnlijk aandoet, daar van mede-

gevoel geen spoor is te vinden, hebben de Heeren hun arbeid verricht.

De eerste verhooren hebben, gelijk reeds gezegd is, plaats den 17den en 18den Aug. De beschuldigden worden dan nog „gemaend pede ligato", dat zij zouden „verclaeren die waerheyt". Toch speelt dan reeds de pijnbank haar droeven rol, als een voorspel van wat zal volgen. Het eerst wordt Jan Peetersz. verhoord. Den eed wil hij niet zweren; hij erkent herdoopt te zijn en verder, dat hij in zijn huis „vermaen heeft laeten houden". De namen van den prediker en de hoorders weigert hij te noemen. Wij nemen het volgende woordelijk over. „Vercleert voirts, dat hy confessant den vermaendere selve tot synen huyse heeft doen comen, om de voerscreve vermaeninge te doene, hebbende oick die wete daeraf gedaen aen eenige andere, teneynde dat zy totter voirscreve vermaeninge zoude commen ende 'tselve den anderen voirts seggen. Ende gebuerde 'tselve by nachte omtrent middernacht. Ende waeren in deselve vermaeninge mans ende vrouwen, maer daer waeren meestendeels mans. Vercleerende voirts nyet te willen vercleeren oft zyne huysvrouwe mede inde voirscreve vermaeninge is geweest, noch oick oft zy herdoopt is geweest, noch oick te willen noemen die plaetse daer hy deselve getrouwt heeft, maer seght deselve getrouwt te hebben gelyck in't boeck van Thobie int Ve Capittele gescreven staet [1]), in den naem van de God van Abraham, Ysaacq ende Jacob. Ende seght dat hy van zyne eerste huysvrouwe (nu overleden synde omtrent drie jaeren) heeft behouden vijf levende kinderen, daeraf de vier zyn ge-

1) In Tobiet V niets dergelijks. Hier hebben wij zeker eene zinspeling op Tobiet VIII : 7.

doopt te Leyden in Sinte Peeters kercke, d'welk bygecommen is vuytdien dat zyne huysvrouwe was van anderen zin dan hy, d'welck wel tegens zyn herte was. Ende het vyfste kindt is bleven ongedoopt vuytdien, dat zyne huysvrou als doen huer keerde tot zynen geloove, daertoe hy zyn beste gedaen heeft, om huer daertoe te brengen. Ende zeght dat zy in 'tselve geloove is gestorven ende dat andere van deselve secte huer by nachte begraven hebben te Vlaerdingen opt kerckhof, sonder dat hy confessant daer by was. Vercleert van dese huysvrouwe geene kinderen te hebbe. Vercleert, dat hoewel zijne majesteyt geliefde gratie te doene, dat hy nochtans hoept standachtich ende constant te blyven in zyn geloove van herdooperie, begeerende te sterven sulcke doot als Christo believen zal, 'tzy metten brande oft anderzins."

Na dezen herdooper komt voor Cornelis Cornelisz. (bij van Braght: Cornelis de Gyselaer geheeten) een gezeten burger uit Dordt, oud 40 jaar, van beroep droogscheerder. Hij ook had de predicatie bijgewoond. Van zijn twintigste jaar af is hij herdooper. Er is, zegt hij, „geen betere weg tot zalicheyt". Zoowel in Oostland als in Engeland heeft hij gezocht, „maer en heeft geenen beteren connen gevinden, dan desen om totter zalicheyt te commen." Om meer uit hem te krijgen, over zijne vrouw te Dordt en de herdoopers aldaar, wordt hij dien dag nog op de pijnbank gelegd en noemt hij verschillende namen, „et n'a sceu soubsigner ceste confession a cause qu'il a ses mains et bras rompus par les precedentes tortures."

Daarna komt aan de beurt de neef van den vorige, Adriaen Jacobs, een zoon van Cornelis' broeder Jacob Cornelisz., lakenkoopman te Dordt en tevens eigenaar

van eene hoeve te Klundert „in den Rugenhille by der nyeuwer vaert oft Clundert". Deze ADRIAEN JACOBS, oud 28 jaar, ook droogscheerder van beroep, was zeer zeker niet de minst ontwikkelde der gevangenen. In zijne hechtenis schreef hij vele brieven, waarvan wij nog een bezitten, waarover later. Vreemd is het, dat VAN BRAGHT hem niet noemt. Bij het eerste verhoor kan men niets bizonders uit hem krijgen. De ons reeds bekende MICHIEL GERRITSZ., weigert eveneens den eed, wel wil hij de waarheid zeggen. Voor zes jaar is hij te Middelburg herdoopt, hij woonde toen te Zierikzee, nu „in de Haege" (Prinsenhage). Hij heeft drie boeken: „dat nyeuwe testament gedruckt by NICOLAES BIESTHEM VAN DIEST; den offer des heeren, sine nomine impressoris en die brieven van JACOB DE KEERSMAECKERE, geexecuteert tot Brugge in den jare 1569 den 10 July." Zijne drie kinderen zijn niet gedoopt en hij wil niemand uit Middelburg of Zierikzee verklappen. Op de pijnbank gelegd, bekent hij, dat de predikant, die hem eertijds doopte, heette „Joachim den Suyckerbacker" uit Antwerpen, die te Cleve gevangen heeft gezeten. De vroedvrouw, die zijne vrouw had bijgestaan, woont te Brouwershaven en heet „Lincken in het Spuystraetje". Deze is geene „saege femme jurée", maar zij helpt heimelijk, „die vande religie". Verschillende namen worden hem nog uitgeperst en dan eindigt het verslag: „et propter nimiam torturam non potuit jam subsignare."

Den 18den Aug. wordt in verhoor genomen GHILEYN CORNELISZ, oud 36 jaar, geb. te Dussen, thans schoenmaker te Klundert. Behalve dat hij herdoopt is en de vermaning heeft bijgewoond wil hij niets zeggen. Evenzoo doet JACOB BUL of BULTENS, oud 36 jaar, bouwman te Zevenbergen (bij v. BRAGHT ARENT BLOK geheeten) en verder komt men ook niet met CLAES DENYSSE, kleer-

makersknecht bij PIETER AERTSZ., 18 jaar oud. Hoewel hij lezen noch schrijven kan en nog niet herdoopt is, „vuytdien dat hy te jonck was, ende dat hy noch ter tyt nyet genoech gefundeert en is in d'opregte cristengeloove, gelooft hij het oprechte evangelium, dwelck hem zijne ministersende predicanten geleert hebben."

Met zijn patroon PIETER AERTSZ. schieten de inquisiteurs beter op. De angst is dezen om het hart geslagen. Eerst weigert hij den eed, doch door de heeren naarder onderricht „heeft hy den behoirlicken eedt gedaen". Herdoopt is hij niet, nog maar zes weken houdt hij zich met het volkje van den herdoop op en hij heeft er grooten spijt over. Verschillende personen, die in de vermaning aanwezig waren noemt hij op. Zoo ook de vrouw van GELEYN CORNELISZ., de vrouw van JAN PEETERSZ. en de voordochter van de eerste en nog een paar weduwen, eene zekere STIJNKEN, die bij JAN PEETERSZ. inwoonde en de reeds bekende ELSKEN DECKERS.

Den 21sten Aug. nogmaals verhoord, wil PIETER AERTSZ. echter niets vertellen en krijgt men na pijniging eerst iets uit hem. Bij het derde verhoor op 27 Aug. is hij weer beangst en bidt hij om gratie. Daarna vernemen wij niet meer van hem. VAN BRAGHT, die ook den afval van PIETER AERTSZ. vermeldt, bericht, dat hij „met het zwaerd is gericht geworden". Dat de commissarissen van 's mans verklaring d.d. 18 Aug. gebruik gemaakt hebben, behoeft nauwelijks gezegd te worden. In een brief van 19 Aug. aan de heeren van den raad van Brussel brengen VAN SESTICH en ZOETE verslag uit. De door PIETER AERTSZ. opgegevenen hebben zij door den schout willen laten arresteeren, maar de vogeltjes waren gevlogen. Nu hebben zij den schout van Zevenbergen geschreven, aldaar een streng onderzoek in te stellen; ook naar Dordt is

door hen een brief gezonden, om inlichtingen over de vrouw en dochter van Cornelis Cornelisz. De „anabaptistes ont bien maigrement respondu, néantmoins demain commencerons a les esprouver par la torture et verrons ce que pourrons gaingner sur eulx". Het schrijven eindigt met de mededeeling, dat de bisschop van Antwerpen (Franciscus Sonnius) gisteravond in de stad is gekomen en dat de heeren hopen met hem goede correspondentie te houden, „pour faire le debvoir a l'endroit des sectuires, qui se peuvent tenir au territoire de Breda." De stadsrekeningen van Breda melden, dat de bisschop van 5—28 Aug. aldaar aanwezig was. Omtrent bemoeiing van hem in deze zaak is ons echter niets gebleken.

Met den 20sten Aug. begint voor de gevangenen, waarbij den 29sten nog twee vrouwen gevoegd worden, de dienstbode van Jacob Cornelisz. geheeten Hilleken Jabobs, oud 25 jaar, en Anneke, oud 58 jaar, huisvrouw van Pieter Pietersz. in de Klundert, een uiterst droeve tijd.

Op de meest onmenschelijke wijze worden zij gepijnigd. Men kan hierover lezen bij van Braght, die gruwelijke staaltjes geeft. Een niet te noemen menschelijke vloeistof zoude zelfs een der gemartelden in den mond zijn gegoten. Van de marteling op Gheleyn Cornelisz. toegepast treffen wij in het martelaarsboek een plaatje aan. Wij zullen bij het kort verhaal dezer dingen, ons houden aan de cynische verslagen van Sestich en Zoete. Het doel der kwellingen was, om den ongelukkigen uit te persen de namen van geestverwanten uit de omgeving van Klundert, uit Zierikzee, Middelburg, Vlaardingen Dordrecht, Rotterdam, Leiden enz.

Gheleyn Cornelisz. wordt 20 Aug. gepijnigd, doch weigert iets te zeggen en zoo schrijven de commissaren: „non obstant, qu'il a esté torturé l'espace de deux heures,

si n'a il riens voulu confesser. Et propter torturam illi datum, nescit scribere vel subsignare." Den 23sten Aug. wordt de pijniging herhaald. „Et non obstant que la torture lui a estée donnée bien aspre jusques aux os, l'espace de deux heures, si n'a il riens voulu confesser". Eerst 28 Aug. weet men hem klein te krijgen en noemt hij enkele personen, die tot de secte behooren. Jan Peetersz. wordt 20, 22 en 23 Aug. gepijnigd en bij de laatste pijniging, „laquelle lui a estée donnée jusques aux os et ne le povant plus endurer, a finablement déclaré", waarna volgt de opgave van den naam des predikants en van enkele andere dingen reeds vroeger door ons medegedeeld. Twee pijnigingen, de eerste den 21sten, de tweede den 23sten Aug. waren noodig, om Cornelis Cornelisz. de bekentenis te ontlokken, dat hij indertijd in Oostland bij Emden door „ministre Lenaertsoen" herdoopt was en dat vroeger in zijn huis te Dordt Johan Tielens vermaning hield.

Adriaen Jacobs vertelt na de pijniging op 21 Aug., dat hij door Lenartsz. is herdoopt te Dordrecht ten huize van zekeren Christiaan uit Vlaanderen, nu reeds te Antwerpen verbrand. Na de kwelling heeft de ongelukkige een oogenblik van zwakte en vraagt om gratie. Den 23-ten Aug. is hij deze zwakheid te boven gekomen. Dan wil hij niets bekennen, „déclairent en oultre qu'il s'est repenty d'avoir à nous déclairé, qu'il se voulut convertir veu qu'il n'est point d'intention de le faire." Reden genoeg dus, om hem nog eens „jusques aux os" te kwellen, maar weinig meer vertelt hij, dan dat hij een jaar geleden te Dordt vermaningen heeft bijgewoond ten huize van „Adriaen Hugues, coekebackere op de Rydick", welke gehouden werden door Johan Tielens, nu reeds in den Haag geexecuteerd. Den 27sten Aug. wordt

hij nog eens gepijnigd. Na eene dezer pijnigingen is het gebeurd, dat, toen hij door den cipier en roedrager JAN VAN DONGEN van het kasteel naar de gevangenis werd geleid, er eene groote oploop van volk was. De cipier werd geduwd en gestooten en eene vrouw stopte den gemartelde een „briefken" in den hand. Eene zekere juffr. CATHELYNE VAN DEN WYNGAERDE wist zelfs na dien met hem in de gyool, waar hij gevangen zat korten tijd te spreken [1]). Opdat de cipiersvrouw hun gesprek niet zoude kunnen afluisteren, spraken zij in het Fransch. Medelijdende vrouwen brachten hem tegen het streng verbod der commissarissen in, ook vleesch en andere versnaperingen. Uit zijne gevangenis schreef hij nog enkele brieven op papier in den kerker gevonden en op „papieren huyskens" waarin zij kaneel en suiker gekregen hadden. Een der gevangenen, die heimelijk schrijfgereedschap had achtergehouden reikte hem dat toe door een gat in het beschot. Sommige dezer brieven gericht aan familieleden en „aen de Gemyente Gods tot Dort" zijn aan de belanghebbenden ter hand gesteld door CATHELYNE VAN DEN WYNGAERDE en DIERICK JANSZ. glazemaker te Dordt. De door ADRIAEN aan de cipiersvrouw gegevene brieven zijn in het bezit der commissarissen gekomen, die daarover weder een uiterst streng onderzoek ingesteld hebben. Een van deze brieven van ADRIAEN JACOBS, een afscheidsschrijven aan zijne vrouw, is ons, doordat het in handen van VAN SESTICH geraakt is, bewaard gebleven. Wij voegen dit schrijven als bijlage bij ons artikel. De auteur ervan was, dat blijkt uit alles, een ontwikkeld, ernstig en vroom man. Natuurlijk verraadt deze brief den eenigszins overspannen toestand waarin de schrijver zich bevond.

1) Gyool, de onderste plaats in de gevangenis. Wellicht zat aldaar ook in 1634 de eerste Tilburger predikant Ds. ARLEBOUTIUS.

Gaan wij thans verder met de bespreking der verhooren. Den 29sten Aug. worden de twee gevangene vrouwen, waarover wij het hierboven reeds hadden, voor de eerste maal verhoord. ANNEKE, de echtgenoote van PIETER PIETERSZ. komt rond voor hare doopersche gevoelens uit. Terstond noemt zij ook enkele leden der secte, waaronder haar man. Wij vermoeden, dat zij bij deze bekentenis den commissaris eenigszins spottend zal hebben aangezien, want allen die zij noemde, wist zij veilig, door de vlucht aan de grijpende handen van 's konings rechters ontkomen. Helaas ook zij ontkwam dien dag de pijniging niet. Minder fier is HILLEKEN. Kunnen we dit een boerenmeisje van 25 jaar, dat ampel lezen en niet schrijven kon, kwalijk nemen? Zij is, dat blijkt uit het eerste verhoor als ook later, in haar hart een doopersche, maar het vooruitzicht op den marteldood ontroert haar. In hare getuigenissen draait zij er omheen en doet het voorkomen, alsof zij onwetende door anderen om den tuin geleid is. De pijnbank perst ook haar alles uit wat zij weet.

Zoo kreeg DESIDERIUS VAN SESTICH aanwijzing omtrent tal van personen met doopersche gevoelens besmet. Den 2den Sept. laat hij door den schout van Klundert voor de kerkedeur aldaar eenentwintig personen indagen, waaronder natuurlijk ook PIETER PIETERSZ. De ter verantwoording geroepenen zijn niet opgekomen en daarna zijn ze verbannen en hunne goederen geconfisceerd.

Met onverdroten ijver gaat VAN SESTICH voort, om ketterijen en ketters op te sporen. De secretaris ZOETE wordt ziek, VAN SESTICH houdt niet op, maar laat zich nu bijstaan door den drossaard van Breda.

Den 3den Sept. roept hij voor zich de pastoors van Alphen, Ginneken, Bavel en Breda, en verder den schout van Bavel en Ginneken, om van hen te weten te komen

of er in hunne parochies of districten ook van ketterij verdachten wonen. De pastoor van Alphen weet niemand, de anderen noemen enkelen op [1]). Met de gevangenen wordt de procedure doorgezet en hoogstwaarschijnlijk zijn allen na niet langen tijd geëxecuteerd. Het proces tegen Claes Denysse, Jacob Bultens en Hilleke Jacobs wordt 17 September gesloten. Kort daarna zijn ze zeker terechtgesteld.

Michiel Gerrits is 1 Oct. te Breda verbrand, omdat hij zich niet met de heilige Christelijke kerk wilde verzoenen. Anders zoude hij, overeenkomstig de instructie van Alva d.d. 16 Aug. 1571 over de wijze, waarop ketters geëxecuteerd moesten worden, onthoofd zijn. „Ende beduchtende oft hy eenighe onbehoorlycke oft onstichtige wordden oft proposten ter plaetssen daer de justicie openbaerlyck gebeurde soude willen spreken, heeft hem spreken belet geweest met instrumente hem van te voeren in den mond gesteken zynde".

De andere herdoopers waren reeds gedood of hebben spoedig hetzelfde lot gedeeld. Adriaen Jacobs werd begin October nog een paar maal gepijnigd, daar van Sestich begreep, dat hij al de dooperschen uit Dordt, Vlaardingen en Rotterdam wel kende. Men wist nog enkele namen van Dordtenaren en van twee Rotterdammers uit hem te krijgen. Korten tijd hierop is hij zeker tegelijk met zijn oom Cornelis Cornelisz. geëxecuteerd, wellicht zooals hij zelf reeds gedacht had te Klundert. Wij maken dit op uit een Spaanschen brief d.d. 27 Aug. 1572, waarin

---

1) Anno 1568 waren om de troebelen van 1566 reeds 46 personen uit Breda verbannen. Zie Bakhuizen v. d. Brink, Het Huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen (Amst. 1853) Bijlage D, en verder mijn artikel „Over het Protestantisme in Westelijk Brabant" in Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis dl. VIII, blz. 300—307.

naar aanleiding van de geconfisceerde goederen uit de boerderij van Jacob Cornelisz., den vader van Adriaen, gesproken wordt over Cornelis Cornelisz. en Adriaen Jacobs, het vorige jaar gevangen genomen en geëxecuteerd in het dorp Nyervaert wegens de secte der wederdoopers.

Degenen, die men niet heeft kunnen krijgen werden natuurlijk alle gebannen en hunne goederen werden benaderd. Zoo geschiedde bij vonnis van 21 Oct. 1571 dit met veertien personen uit Breda, allen verdacht van wederdooperij. Ja 16 Maart 1572 trof hetzelfde lot nog drie vrouwen uit Breda, die hunne reeds gevluchte mannen waren gevolgd. Ook nog uit Etten zijn in die dagen personen wegens ketterij gevangen genomen.

In Februari 1572 wordt eene instructie geopend tegen verschillende personen, o. a. een diamantslijper en zijne vrouw, uit Breda, die om wederdooperij of om de schrift gevlucht zijn. Zij waren gevlucht, nadat het gerucht zich verspreid had, dat een zekere Mr. Henrick van Woeringen, wellicht een doopersche vermaner, te Antwerpen was verdronken „ende in een wippe gehangen". Deze Henrick had het vorige jaar bij die menschen gelogeerd. Wij deelen dit enkel mede, om te laten zien, hoe diep te dier tijde in Breda en omgeving de doopersche gevoelens wortel hadden geschoten.

In Augustus 1572 hadden opnieuw te Klundert bijeenkomsten van wederdoopers plaats. Wel werd dit naar Breda bericht, maar van daar kwam het bescheid dit alles met het oog op de tijdsomstandigheden maar door de vingers te zien. Een verstandige maatregel. Klundert lag als het ware onder den rook van Dordrecht en de geuzen waren in de buurt. De tijd van vervolging wegens kettersche, niet-katholieke gevoelens was, gelukkig, voor deze streek voorbij. Reeds anno 1576 had men te

Klundert een gereformeerde predikant Pasch. Gerritsz. Pensaant geheeten [1]) Omtrent eene latere doopsgezinde gemeente vernemen wij niets.

In 1572 is de pastoor van Fijnaart, een dorp vlak bij Klundert gelegen, door Lumey en zijne geuzen gevangen genomen en te Brielle opgehangen. Zoude tusschen dit treurige feit en de droeve gebeurtenissen van het vorige jaar eenig verband bestaan? Wij kunnen daaromtrent niets zekers zeggen. Van Braght verhaalt alleen, dat met de wederdoopers, toen zij ten huize van Gerrit Vorster, gevangen zaten de schoolmeester en de pastoor hebben gedisputeerd. En Krüger deelt mede dat de pastorie van Fijnaart sedert H. Sacramentsdag in 1570 vacant was en dat den 23 Nov. 1571 Cornelius Luykx benoemd is als pastoor te Fijnaart [2]). Van de het vorig jaar uit huis en hof verjaagden kunnen natuurlijk zich enkelen bij de watergeuzen hebben aangesloten en het is mogelijk, dat dezen nu op een ongelukkigen en aan de gansche zaak onschuldigen priester, die wellicht in zijne parochie was gebleven, terwijl misschien de anderen gevlucht waren, verhaald hebben den marteldood van hunne vrienden of familieleden. Evenwel op het veld der gissingen willen wij ons niet verder begeven. Wij meenen onze taak volbracht te hebben, nu wij een vrij onbekend maar niet onbelangrijk voorval uit den hervormingstijd hebben toegelicht.

's Hertogenbosch. Dr. W. Meindersma.

1) Anno 1591 en volg. jaren is er predikant Ds. Joh. Bloccius, maar deze toefde bij voorkeur onder het soldatenvolk te Breda. (Zie Reitsma en van Veen. Acta der Prov. en Part. Syn. Dl. II blz. 371, 492).

2) Kerkelijke Geschiedenis van het Bisdom van Breda (Roermond 1875) Deel III blz. 365.

TESTAMENT VAN ADRIAAN JACOBSZ.

Die onwtspreckelicke ghenaede des vaders, ende de onbegrypelicke lieffde zyns beminden lieve zoene Jesum Christum met den troost ende cracht des heylichgen geestes wensche ick U vuyt gront myns harte myn alderlieffste huysvrouwe ende S. J. H. voer een christelicke groetenisse en adieu in't leste van mynen leven.

Voirder laet ick onwaerdighe ghevanghen om't ghetuygenisse der waerheyt myn alderlieffste weetten hoe dat myn ghemoet ende voirnemen staet om by de onghevalste waerheyt te blyven ende daervoiren myn tytelick leven te laeten ende over te gheven; de almachtiche wyse ende barmhertiche Godt wil myn onnutte ende onwaerdiche hier toe stercken ende becrachtichghen duer zynnen heylichgen geest op dat ick onwaerdichge ende verworpelicke waerdich bevonden mach worden onder het getal der martelaren Godts gerekent te worden waertoe ick myn selve, myn lief scaep, gans onwaerdich toe kenne ofte achte tot alsulcken heerlichen staet te coemen. Want als ick overdencke hoe myn wandelinghe eertyds geweest is onder dengenne daer ick onder verkeert hebbe als onder myn lieve beminde ouders, broers ende susters ende onder U, myn lief scaep, soe vinde ick myn selven hartelicke bedroeft ende becommert alsoe dat ick my niet christelicker, vromer ende onbestraffelicker bewesen en hebbe gelick

myn roep (naer der waerheyt) betaemde ofte eyste. Ock dat ick gheen beter ende heylichger wandelinghe geleyt en hebbe onder U luyden dat beclage ick met weennende oeghen, hetwelcke myn soe hartgrondelicke leet is als de heere weete ende bidde den heere oetmoedelicke met tranen ende U myn lief scaep, ende oeck myn lieve vairken, moerken, broers ende susters, jae eennen yeghelick dat ghy het myn alle vergheven wilt dat ick soude moeghen misdaen hebben. Ick weette ende bekenne dat ick grootelicke gesondicht hebbe teghen den heere ende den mensche. Myn sonden coemen myn dickmaels in mynnen sin dien ick soe menichvuldich gedaen hebbe dewelcke myn dickmaels doen weennen ende dien voer mynnen Godt beclaeghen alst wel behoirt ende dencke oeck by tyden waert dat onsen lieve heere een wtcoemste duer syn goetheyt verleende, dat ick alsdan soude verhopen een meerder licht ende cristelicke vromicheyt te bewysen voer den mensche, hieromme, myn lyef scaep, laet ons den tyt sorchvuldelicke waernemen, die onse lieve heere duer syn genaede ende goetheyt ons noch gevende is ende doen alle onse vermoeghen ende naersticheyt daertoe om de meeste ende naerstichste te wesen in goede wercken ende slaen acht op alle onse woorden, wercken ende gedachten dat se totten pryse ende eere Godts mochten geschieden tot stichtinghe van onsen naeste ende tot salicheyt onser zielen ende yverende alletoes nae die gherechticheyt, die voer Godt gelt. Hadde ick het alsoe gemaect, myn lyeffste scaep, ick soude vrolicker ende blyder in mynne banden wesen, daert nu, eilacy, by tyden met myn toegaet; dan ick vinde wederomme vertroostinghe als ick gedencke aen die genaede ende barmherticheyt Godts, die ons geschiet door Jesum Christum onsen heere ende

salichmaker. Syn salichmakende ghenaede die verquickt ende vertroest myn dickmaels als ick daer aen gedencke in mynne banden ende vinde overvloedich beyde in't oude ende nieuwe testament hoe gans ongrondelick de ghenaede ende barmhertichеyt Godts geweest is over de bekeerende sondaer die met een leetwesich harte tot Godt om verghiffenisse synder sonden gebeden heeft, hoe overvloedich, jae, onwtspreckelicke die genade ende barmhertichеyt over hem geweest is, gelyck wy moeghen lesen van Davidt meen ick 2 Regi int 11 ofte 12 ende dick meer anderen die haer souden beclaecht hebben ende daer is genaede van Godt geschickt. Och die genaede ende barmhertichеyt Gods is overvloedich, onwtspreckelich duer Jesum Cristum onsen heere verlosser ende salichmaecker, hem sy van ewicheyt tot ewicheit prys, eere en danck waert. Och myn hartgrondelicke alderliefste scaep, ick bidde U soe vrundelick ende oetmoedelick, laet ons toch den tyt naerstelicke overbrenghen nae de wille Godts ende een licht in den heere bewysen voer alle menschen, op dat den loof des heeren duer ons geschiede mocht ende also een angenaem volck in den dach des heeren moichten bevonden worden, myn lieffste, ick soude U wel seer gaerne wat meer willen geschrieven, dan nae ick verstaen hebbe soe mochte wy wel haestich als van desen daeghen wech gebrocht worden op den Clundert ende daer moegelyck onse offerande doen ofte moegelick alhier te Breda van den daeghe sterven om't getuychenisse der waerheyt. De heer wil duer syn genaede ende barmharticheyt onsen offer aensien met de oeghen synder genaede. Blyft vrom ende onbewechelick staende in't geloove der waerheyt, myn alderlieffste scaep, hier mede syt den heere bevolen myn alderlieffste.

Adieu, adieu myn hartgrondiche scaep, tot dat wy by den heere coemen in syn ryck.

Groet my alle godtvresende by my ADRYAEN JACOBSZ. uwen lieven man geweest in den heere, getroost my lief scaep.

Aen myn lieve beminde huysvrouwe.

DE AFSCHEIDING VAN DE HUISKOOPERS OF OUDE VLAMINGEN (1587) EN DIE VAN DE JANJACOBSGEZINDEN (1599).

Over deze twee afscheidingen zijn jaren geleden door Ds. VAN DOUWEN in de Zondagsbode artikelen geschreven, waarvan het jammer zou zijn dat zij in vergetelheid raakten. Zij teekenen het toen gebeurde zoo goed. Daarom worden zij hier, natuurlijk met des schrijvers toestemming, herdrukt. Het eerste is ontleend aan de Zbode, 11den jaargang, 1897/8, bl. 152 vg. en 156 vg. Het andere aan den 8sten jaargang, 1894/5 van dat blad, bl. 45 vg. en 50 vg. Enkele opmerkingen laat ik achteraan volgen.

I.

In de Vlaamsche gemeente te Franeker heerschte in 1586 en 1587 heftige strijd of — om het bij zijn waren naam te noemen — woedde hevig getwist.

Haar leeraar THOMAS BYNTGENS had van Joos OLIVIERS een huis gekocht voor 800 goudguldens. Kort daarop beschuldigden hem drie der dienaars of diakenen, JACOB KEEST, JOOS JANS, JACOB BERENDS, dat hij een onrechtmatigen koop had gesloten, daar de moeder van Joos

Oliviers het huis aan schuldeischers ten onderpand had gegeven en de verkoop geschied was ten koste van eene weduwe en van weezen; voorts dat hij in de koopacte als koopsom 800 goudguldens had laten schrijven, doch het huis inderdaad voor *f* 700.— had gekocht. Honderd gulden te veel had hij laten schrijven om hooger bod van andere kooplustigen te weren, maar zich voor dat te veel handig gedekt door op den eersten termijn *f* 250.— af te betalen maar zich te laten quitteeren voor *f* 350.—.

Of Thomas Byntgens al door brieven kon bewijzen, dat het huis onbezwaard was en Joos Oliviers het volle recht van verkoop had; er zich op beriep, dat de overheid dien verkoop ongehinderd had laten voortgaan; er op wees, dat hij niet anderen maar zich zelven bedrogen zou hebben door het huis te koopen met de wetenschap, dat het voor schuld in onderpand was gegeven, wijl de schuldeischers der familie Oliviers hun recht daarop dan zouden laten gelden: wat hielp het? De dienaars dwongen hem zich te verantwoorden voor de gemeente. In de samenkomst, waarin dit geschieden zou, voeren de dienaars (de diakenen) allerheftigst tegen den leeraar uit, eer hij verschenen was; maar Byntgens wist zich zoo goed te verdedigen, dat de broeders der gemeente, nadat hij de vergadering verlaten had, den dienaars die groote heftigheid bitterlijk verweten, waaruit een twist ontstond zóó hoogloopend, dat men in toorn scheidde zonder te zamen gebeden te hebben.

In hun ijver vervoegden sommige dienaars zich den volgenden dag ten huize van den leeraar om nader over de zaak te spreken, en werden heel wat gemoedelijker, nadat hij betuigd had, dat het hem speet het huis gekocht te hebben en dat hij, als het nog gebeuren moest, het nu zeker niet koopen en dit ieder ontraden zou. Van

hun kant betuigden zij straks voor de gemeente hun leedwezen over de onrust, door hen veroorzaakt. Geen wonder dat, toen Thomas Byntgens onmiddellijk daarna voor de broeders had herhaald wat hij in zijne woning aan de dienaars gezegd had, met algemeene stemmen werd besloten hem in zijn dienst te laten.

Jakob Keest hield zich echter heimelijk overtuigd, dat Thomas Byntgens in zijne verklaring niet oprecht was geweest, en liet zich te *Harlingen* door Thomas' vijanden zóó opzetten, dat hij, te *Franeker* teruggekomen, zonder machtiging van de gemeente naar Thomas ging en hem den vrede opzei. Hoe, riep hij, zullen wij u voortaan ergens durven zenden; want waar gij komt, zal men u uwe handelwijs verwijten en zult gij beschaamd moeten staan. 't Zou niet mooi klinken, dat gij om zulk een geval den dienst moest vaarwel zeggen. „Laat het liever op uwe vrouw afloopen; want gij en zult met dat wijff geen gheluck in den Dienst hebben".

Moeder de vrouw schijnt dus haar hand in de zaak te hebben gehad. Ter eer van den leeraar dient gezegd, dat hij niet inging op dien boozen raad om de schuld op zijne huisvrouw te werpen, waardoor hij, na hare veroordeeling en uitbanning uit de gemeente, verplicht zou worden haar te mijden, maar zoo doende zijn leeraarsambt onaangevochten zou kunnen behouden.

Met zijne vrienden wist Jakob Keest het zoover te brengen, dat de zaak opnieuw aan het oordeel der gemeente werd onderworpen. Zij eischten immers, dat Thomas en zijne vrouw Sasken beiden zouden bekennen, dat de koop onrechtmatig en de koopbrief onwaarachtig was. In de vergadering der gemeente verschenen, weigerden beiden aan dien eisch te voldoen. De broeders achtten het nu gewenscht, dat de zaak werd uitgesteld, totdat er

leeraars uit Holland op uitnoodiging zouden zijn overgekomen; maar de dienaars bewogen hen haar liever ter beslissing over te laten aan de omliggende gemeenten. Zoo geschiedde. Maar nauwelijks was het door de gekozen scheidsrechters gedane voorstel: de zaak tot de komst van leeraars uit Holland te verdagen, door de broederschap aangenomen, of JAKOB KEEST en de zijnen legden in hunne verbittering daarover hun diakenambt zoo maar neer, zonder de gemeente om ontslag te hebben gevraagd, tot groote schade en kommer voor de armen.

Zoodra echter THOMAS BYNTGENS naar Holland was gereisd, zeker om eene ontmoeting te hebben met de uitgenoodigde leeraars, hervatten de afgetreden diakenen hun dienstwerk en stelden zij den broeders der gemeente dadelijk voor vonnis te vellen over de vrouw van THOMAS BYNTGENS, omdat zij JAKOB KEEST een ruziemaker had genoemd. Dat de broeders hier tegen waren, was hun reden genoeg om boos weg te loopen en hun ambt voor de tweede maal neer te leggen.

Na den terugkeer van THOMAS werd er weder eene vergadering der gemeente gehouden om te handelen over zijne vrouw. En alles ging mooi!

Het voorstel van over en weer schuld te belijden, vergiffenis te schenken en zich met elkander te verzoenen, werd door de beide partijen aangenomen. De schuld *werd* ook *inderdaad* beleden, de vergiffenis uitgesproken, de verzoening met handreiking bewezen.

Doch JAKOB KEEST bleef mokken. Al spoedig gaf hij te kennen, dat de vrede niet gesloten was met THOMAS zelf, en beet hem toe: meent gij, dat de wind uwe zaak zoo maar wegwaait? Op zijn aanstoken begonnen dus de dienaars THOMAS van de kerkeraadsvergaderingen uit te sluiten. De gemeente daarentegen trok partij voor haar

leeraar en viel den diakenen deswege lastig; ja toen dezen voorstelden THOMAS BYNTGENS in zijne bediening te schorsen, weigerde zij. Hierop legden de drie mannen hun diakenambt neder voor de derde maal.

Kort daarna kwamen de leeraars uit Holland. Alvorens de gemeente bijeen te roepen, verlangden zij, dat JAKOB KEEST, JOOS JANS en JAKOB BERENDS hunne grieven hun zouden blootleggen. Dezen evenwel verkozen het alleen te doen voor de gemeente. Hiertoe werd hun dan ook gaarne gelegenheid gegeven in de tegenwoordigheid der oudsten van *Haarlem* en der afgevaardigden van de omliggende gemeenten. Het oordeel der vergadering was, dat de vroegere vrede gehandhaafd had behooren te blijven en de drie mannen zich voortaan daaraan moesten houden. Toen liepen zij alle drie in toorn weg. Een oogenblik later kwamen zij weder binnen om schreiend en knielend te vragen om vergiffenis, met de verzekering dat zij 't zoo kwaad niet gemeend hadden, en reikten zij ten slotte aan THOMAS BYNTGENS de broederhand.

Hiermee was de zaak echter niet afgedaan. Toen de gemeente in eene volgende samenkomst beraadslaagde over het gedrag van hare dienaars, die immers zonder hare lastgeving hun ambt tot driemaal toe hadden neergelegd, en de drie mannen zelf het deden voorkomen, alsof zij uit hun dienst wel wenschten ontslagen te worden, werd hun dit ontslag terstond verleend en besloten andere diakenen te kiezen; wat dan ook binnen korten tijd geschiedde.

JAKOB KEEST en de zijnen, door dezen loop der dingen verrast en misnoegd, hielden nu met aanhangers heimelijke samenkomsten, eischend het ontslag der pasgekozen diakenen, hunne eigene wederaanstelling en de schorsing van THOMAS in zijne bediening. Hoe dringend ook ver-

zocht geene scheuring te maken, bleven zij in hunne afscheiding volharden.

Weldra was de nieuwe gemeente gesticht. Zij heette natuurlijk de gemeente Gods, wat niet belette, dat over haar, na vele vruchtelooze vermaningen tot bekeering, door de gemeente van Thomas Byntgens met algemeene stemmen de mijding werd uitgesproken.

Negen maanden later kwamen verscheidene leeraars, dienaars en broeders, zoowel uit *Haarlem*, *Amsterdam*, *Rotterdam*, *Dordrecht* en *Vlissingen* als uit *Dokkum* en andere friesche gemeenten te *Franeker* bijeen voor eene poging ter verzoening. Voor dezen zetten de drie mannen de redenen hunner afscheiding uiteen. Na verschillende vergaderingen der buitenmannen met de gemeente van Thomas Byntgens werd hun evenwel aangezegd, dat hunne afscheiding zondig was en de eisch gesteld daarmee op te houden. Jakob Keest en de zijnen lieten zich gezeggen: in de tegenwoordigheid der gemeente van *Franeker* en der buitenmannen smeekten zij met vele tranen om vergiffenis, niet alleen mannen maar ook onderscheidene vrouwen.

Zoo scheen de breuk geheeld. Uit eigen beweging bood zelfs Jakob Berends de broederhand aan een der nieuwbenoemde diakenen, wier ontslag hij kort te voren had geeischt; en de armen, die de afgescheiden gemeente te onderhouden had, werden overgedragen aan de zorg van de dienaars der gemeente van Thomas.

De afgescheiden gemeente had intusschen ook buitentrouw toegelaten en zelfs legaten aan zich getrokken, welke aan de gemeente van Thomas ten behoeve van hare armen werden vermaakt. Hiervoor eischte straks de laatstgenoemde „reparatie", dat is boete en herstel van onrecht.

Jacob Keest en de zijnen weigerden, en ziedaar de verdeeldheid ondanks alle vroegere kniebuigingen en tranen wêer in vollen gang.

Het Jakob Keest-volk hervatte zijne afzonderlijke samenkomsten en herstelde zijne afgescheiden gemeente, „wentelende" (zooals de Thomas-gezinde geschiedschrijver Verkindert het uitdrukt in zijn: *Eene korte ende zeer grondighe Historische vertellinge*) „wentelende haer selve also met voorwetentheydt wederom inden dreck, daer sy voorheen bekenden in gelegen te hebben".

Thomas Byntgens diende nu een request in bij den Raad van *Franeker* om van den Raad de verklaring te mogen ontvangen, dat hij, 26 jaar burger van *Franeker*, nooit in opspraak of aan de overheid wederspannig geweest was of iemand had tekort gedaan. Dit noemde de tegenpartij het verzoek om een leugenachtig getuigenis, daar Thomas wel wist hoeveel zij op hem te zeggen had; waartegenover Thomas volhield, dat hare betichtingen laster waren en niet in aanmerking genomen behoefden te worden, en te verstaan gaf, dat velen van zijne tegenstanders niet zoo zeer om den huiskoop tegen hem waren als wel om zijn harde drijven van den ban en dus omdat hij vasthield aan *de waarheid*, gelijk Jakob Keest zelf indertijd te kennen had gegeven niet met hem en Jakob Berends en Joos Jans te kunnen dienen: „want hij niet langer en mocht over dat harde drijven"; en eerst met de beide laatsten een verbond van vriendschap had gesloten, nadat zij op het punt van den ban van gevoelen veranderd waren.

Ten slotte dienden Jakob Keest en zijne beide vrienden bij den Raad van *Franeker* tegen Thomas Byntgens eene klacht in. Op grond hiervan werd aan Thomas het gevraagde getuigenis onthouden en den Procureur Fiscaal

gelast tegen hem te procedeeren. Deze eischte tegen hem eene boete van 1000 daalders en verbanning uit *Franeker* en haar rechtsgebied.

Om zich te rechtvaardigen wegens de betichting, dat hij het onderpand van weduwe en weezen wederrechtelijk had toegeëigend, liet THOMAS BYNTGENS op zijne beurt de drie mannen dagvaarden voor het hof van Friesland, waarbij zijn advokaat van hen 200 daalders tot schadeloosstelling eischte wegens beleediging en hoon. *Zij* lieten zich evenmin onbetuigd en deden door hun advokaat den Hove weten, dat THOMAS BYNTGENS een leeraar was der Vlaamsche Mennonieten en zijn ambt niet wilde missen en zich daarom aanstelde alsof hij geene schuld kon belijden; ja dengenen, die hem hadden willen overtuigen, had gebannen, roepende: Ik ban u, ik snijd u af. Zij wisten wel, zegt THOMAS zelf in zijne schriftelijke verantwoording, dat de leeraars bij de Gereformeerden en anderen bijzonder gehaat worden.

THOMAS werd zijn eisch ontzegd. Ware de schadeloosstelling hem toegewezen, dan zouden, volgens zijn eigen zeggen, zijne tegenstanders waarschijnlijk bemerkt hebben, dat het hem niet om wraak te doen was geweest en hem, nadat hij hun het geld geschonken had, bedankt hebben, omdat hij kwaad met goed vergold.

Dat zijne tegenstanders minder gunstig over hem dachten, bleek, toen zij zijne zaak voor hunne eigene gemeente brachten en haar bewogen om met algemeene stemmen op ééne na, die in blanco was, den ban over THOMAS BYNTGENS uit te spreken als een onboetvaardig twistmaker, die der waarheid veel geweld had aangedaan.

Sedert dezen twist waren alle Vlamingen in Nederland verdeeld in twee partijen: de Huiskoopers of Oude Vlamingen, het THOMAS BYNTGENS-volk, en de Contra-Huis-

koopers of Jonge Vlamingen, het JAKOB KEEST-volk; want de twist bleef niet tot Franeker beperkt, liep voort door alle Vlaamsche gemeenten, daar men om dien huiskoop, naar 't getuigenis van een tijdgenoot, „bij-na de gheheele werelt in roer stelde, van Oosten tot Westen alle kercken scheurde, Mannen ende Vrouwen van malkanderen scheyde ende de Kinderen in 't wilt liet loopen."

Het zou mij niet verwonderen, zoo iemand onder dit alles dacht: „Hoe kleingeestig en hoe liefdeloos. Wat een drift bij deze dienaars om hun naaste hard te vallen en hoeveel doodelijk gekweste eigenliefde in dat telkens neerleggen van hun diakenambt". Inderdaad, wie kan 't ontkennen? Maar laat ons oppassen, dat wij ze niet al te haastig veroordeelen, om dan in de gauwigheid meteen er bij te denken: „Hoever staan wij boven hen!" Want de vaderen waren beter dan zij schijnen en wij zijn niet zoo goed als wij ons wel eens verbeelden.

Kleinzielig konden zij wezen, eigengerechtig konden zij handelen. Ja. Maar laat ons terstond bekennen, dat dit de gebreken waren van hunne *deugden*.

Waar was het JAKOB KEEST en de zijnen om te doen? Om THOMAS BYNTGENS, hun leeraar, te mishandelen en hem 't aanblijven onmogelijk te maken? Maar JAKOB KEEST zelf gaf hem den raad het „op zijne vrouw te laten afloopen" en wilde hem dus voor leed en eene eventueele schorsing of afzetting bewaren. Hier was dus geene persoonlijke veete in 't spel. Het ging om iets anders, iets hoogers.

Dit laat zich ook vermoeden uit de harstochtelijkheid, waarmee THOMAS' tegenstanders, zoodra zij maar een oogenblik dachten ongelijk te hebben, om vergiffenis smeekten, knielend en schreiend. Zoo deden zij niet

omdat zij zich omtrent THOMAS meenden vergist te hebben, maar omdat zij in hun eigen oogen zondaars waren, die zich hadden vergrepen aan de gemeente Gods, door hunne zondigheid een vlek op hare reinheid hadden geworpen. En wanneer zij daarna, weer vaster dan ooit overtuigd dat zij toch gelijk hadden, met dezelfde harstochtelijkheid hun leeraar bestreden, totdat zij zich met hun ganschen aanhang afscheidden om eene nieuwe, volgens hen betere, ja de ware gemeente te vormen, dan geschiedde dit wederom ter wille van de reine bruid Christi, die immers op aarde ongerept moest blijven. Deze mannen vochten niet voor zich zelf, maar streden voor hun beginsel, voor hun ideaal. Reeds als broeders en in dubbele mate als diakenen der gemeente, achtten zij zich verplicht voor hare zuiverheid te waken en dienvolgens den strijd aan te binden tegen hun leeraar, zoolang hij zich niet gereinigd had van de aangewreven smet. *Hinc illae lacrimae*: vandaar al die beroering.

In hen werkten machtig het gevoel van solidariteit en het daaruit geboren besef van zedelijke verantwoordelijkheid. Hoe zouden zij zich durven stellen voor Gods heilig aangezicht, indien zij met zwakke toegeefelijkheid in hun midden zonde lieten binnensluipen? Of waren zij niet van God geroepen zorgvuldig de schaapkens te hoeden, die Hij zich uit de wereld had bijeenvergaderd?

Neen, wat ons in de vaderen verkeerd schijnt, dat twisten en scheiden en bannen, dat deden zij heusch niet voor hun pleizier of uit willekeur — dat deden zij huns ondanks, vaak met bloedend hart. Van een JAN VAN OPHOORN, die voor en na al de leden zijner gemeente behalve zijne vrouw uitbande, ofschoon hij zich daardoor van zijne inkomsten beroofde en sterven moest in groote armoê, kunnen wij zeggen: gelijk zijne Roomsche mede-

christenen zich bij hun strijd om het eeuwige leven te gewinnen met geeselslagen den rug ontvleeschten, zoo scheurde hij onder 't bannen zijne ziel, dat zij leed en kromp. Maar bannen moest hij: al zou hij ten slotte alleen overschieten, rein moest de gemeente blijven.

Wie durft nu nog smalend lachen om zulke vaderen? Wij misschien?

Het schijnt ons zeer kleingeestig, wat mijn koster Terborg van *Borne* mij eens vertelde zelf nog beleefd te hebben, dat eene jonge vrouw van 't avondmaal geweerd werd, omdat zij een kleurig dasje droeg. Wij storen ons aan zulke kleinigheden niet! 't Is zoo: maar hebben wij ook, zoo goed als de vaderen, het oog gericht op het groote, op de handhaving der reine godsgemeente?

Wij twisten niet, wij bannen niet. Maar maken wij ons wel ooit warm voor de dingen van 't godsdienstige leven? Als wij alles kalm opnemen en rustigjes afdoen, komt dit misschien ook, omdat weinig of niets ons interesseert? Ik vroeg slechts. Doch nu vraag ik niet meer; nu zeg ik als iets stelligs: wij zijn de minderen van onze vaderen in gemeenschapsbesef en innigheid van gemeenschapsleven. Of steken wij niet droevig bij hen af, wanneer onze gemeenteleden, gelijk helaas zoovele, daarheenleven als eenlingen zonder eenige bewustheid van hunne onderlinge gemeenschap, van hun bijeenbehooren, zonder liefde voor de broeders en zusters, zonder belangstelling voor de gemeenschappelijke zaak, zonder hart voor de broederschap, verstoken van alle solidariteitsgevoel, nooit gekweld door eenige zorg voor de gemeente of door de gedachte aan hun duren plicht: haar rein te houden van vlek of rimpel? Wat zouden de vaderen zeggen van ons, wanneer zij zagen hoe de gemeenten, ontrouw aan de oude leus, volgens welke er onder ons

geen bedelaar mag zijn, soms moeite doen om zich een arme van den hals te schuiven of hoe bemiddelde Doopsgezinden gedurig dreigen hunne geringe contributie aan de gemeentekas te zullen onthouden? Is het geene schande, dat meer dan eene gemeente jaarlijks slechts met veel moeite rond kan komen, omdat de gegoeden onder hare leden harer niet meer gedenken? Is het geene zeer droeve zaak, dat de onderlinge samenkomsten op tal van plaatsen door maar weinigen worden bezocht? Maakt dit alles niet den indruk alsof wij door het leven gaan onverschillig voor de taak en het erfdeel der vaderen?

Zij hadden ter dege de gebreken hunner deugden: zouden wij misschien van die gebreken slechts vrij zijn, doordat wij hunne deugden niet bezitten?

II.

De afscheiding der Janjacobsgezinden.

Doopsgezinde vrijheid! Hoe vaak en hoe luide is zij geprezen. Hoevelen zijn daardoor in den waan gebracht, dat doopsgezind te zijn en liberaal, humaan te wezen één en hetzelfde mag heeten, dat er onder ons nooit sprake geweest is van heerschappij te voeren over de consciënties. Zoo is het nú; maar zoo was het niet altijd. Indien wij ons thans op onze vrijheid mogen beroemen, wij hebben het meer aan den geest der veel gesmade achttiende eeuw dan aan onze vaderen van de 16de en 17de eeuw te danken. Hun heeft het althans niet ontbroken aan die heerschzucht, die zich weinig om heilige rechten bekreunt. De namen, welke in dien tijd den meesten klank hadden, zijn meestal die van mannen,

die gaarne optraden als kleine potentaten. Wie de geschiedenis dier dagen kent, hem klinkt het vrij naief, als hij den Alkmaarder leeraar HANS DE RIES, van meesterachtigheid beschuldigd, door zijn tegenstanders *paus* HANS genoemd, hoort zeggen: Hoe moechdy ons doch becladden met die woorden van meesters te worden? Wat meesterschap hebben wij uwe Dienaren ofte ick onder onse gemeente? Arme knechten ende slaven zyn wy des volcks ende geen meesters onder den volcke. Waer is toch een volck, dat den Christen name draecht, daer de Dienaren in minder estime zijn als onder de Doopsghesinde: ende daer se min meesterschap ofte ghebiet hebben? Moeten wij niet dickwils voor de alderminste wycken? ende 't onverstant een tyt lanck plaetse geven, om de swacke niet te quetsen ende vrede te behouden? [1]).

Zulke lammeren waren de toongevers gewoonlijk niet. Er waren vrij wat hoofdige hoofden onder de Dienaren der gemeente. Geen wonder ook. In de oogen der gemeente verkondigers van den raad Gods volgens de Schrift en als zoodanig geëerd en ontzien, en langzamerhand indien niet voor de handhaving der leer, dan toch voor de dingen der levenspraktijk met gezag bekleed, zoodat het bijv. eene bijna onvergefelijke zonde geacht werd als iemand zonder hun voorkennis een meisje om hare hand gevraagd, ja ontucht, als hij haar buiten hen om getrouwd had [2]), konden velen deze weelde niet goed dragen.

Daar is LEENAART BOUWENS, leeraar te *Emden*, die in het bijzijn van anderen den meegaanden MENNO SIMONS toebijt, dat hij hun nog niet boven 't hoofd is gewassen,

---

1) H. DE RIES: Ontdeckinghe der dwalingen in seker Boeck ghenaemt Raech-Besem Ao 1627, blz. 124.

2) C. v. GENT: Het beginsel en voortganck der geschillen enz. bl. 17, 18.

en die, wanneer zijne gemeente hem geen verlof meer wil geven tot zijne gedurig herhaalde uitstapjes naar Friesland, eenvoudig verklaart, dat hij zal doen, wat hem belieft.

Daar is DIRK FILIPS, ook MENNO's tijdgenoot. In den strijd over het verbond der vier steden [1]) tusschen Friezen en Vlamingen, kiest hij de zijde der Vlamingen en slingert de tegenpartij zijn banbliksem naar het hoofd, ofschoon hij noch te *Dantzig* noch te *Embden*, zijn toenmalige verblijfplaatsen, in den strijd gemoeid was geworden. Hij lijkt wel, zeiden de aldus bejegenden, een groot patriarch, metropolitaan of superintendent [2]).

Daar is de bekende JAN VAN OPHOORN. Hij alleen is in zijne gemeente te EMBDEN een waarachtig christen. Hij bant er dus maar op los, tot hij met zijne vrouw alleen overblijft. Hij beroemt er zich op, dat hij heeft medegewerkt om den vredehandel tusschen Vlamingen en Friezen te Hoorn in 1576 te doen mislukken. Ick moet u, zegt hij, verhalen een ghelyckenisse van Godts Gemeynte; daer was een vrouwe, die hadde gebaert ende opgevoedt veele schoone lieve kinderen: doen quamen daer quade moordenaers ende vermoorden meest alle dese goede kinderen. Andermaels heeft dese vrouwe wederomme gebaert ende opgebracht andere kinderen. Daer nae quamen de selve moordenaers ende wouden met die laetste kinderen vrede maecken ende verdragen van alle haer voorgaende moorderyen, daer de selve laetste kinderen, als den moort haerder Broederen niet soo eygentlick weetende, uyt slechtigheyt [3]) oock wel lichtelyck inne

---

1) *Doopsgez. Bijdr.* 1893.
2) C. v. GENT, t. a. pl. bl. 31.
3) Onnoozelheid, eenvoudigheid.

souden geconsenteert hebben; maer de Moeder en de overgebleven oudtste kinderen, als den moort haerder Broederen noch seer wel gedenckende, en wilden haer geensins tot alsulcken vrede ende verdragh verstaen [1]).

Waarlijk, wanneer PIETER VAN CEULEN in zijn *Schuldbekentenisse* van 1589 klaagt over de verwoesting, in de gemeenten aangericht door „heerschappye over die consciëntiën, die nu noch gheweldigher door eygen gherechticheyt ende verkooren onschriftmatighe heylicheydt de overhandt neemt: te verdrucken, defameeren, lasteren ende schelden alle, die niet jae ende amen op alle datghene seggen, datmen inde plaetse van des Heeren Heylighe Woordt voorstelt ende dryft" [2]), dan valt de schuld vooral op zulke voorgangers der gemeente. Maar al te vaak stookten zij het twistvuur, als het begon te verminderen, weder op.

Terecht mocht CLAES CLAESZ., leeraar te *Blokzijl*, in 1613 schrijven: Ick hebbe wel vele medebroederen bevonden leersaem ende seer begheerich tot den vrede der ghedeelder christelyker ghemeenten, maer het ghebreeckt haer (na myn oordeel) aen Herders: te weten aan soodanighe Herders, die haer tot sulcken Goddelycken christelycken ende schriftmatighen eynde souden moghen leyden ende brenghen. Want hare Herders noch vele (ick en segge niet alle) den vreedlievenden wille Gods over haerselven noch haer even-nasten (na mijn meeninghe) niet recht en kennen. Waerom zy oock meerder ghesint syn om hare aengenomene ghewoonten te volghen, als zy haer door het Woordt Gods tot eenighe veranderinghe ende verbeteringhe van dien souden laten beweghen [3]).

1) C. v. GENT, Beginsel enz. bl. 39, 40.

2) SIJVAERT PIETERS: Corte Aenwys. bl. 53.

3) Vreed's Beletsel tusschen de vlaemsche en vriesche Ghemeenten, bl. 5.

Ook Sijvaert Pieters wierp een twintig jaren later de schuld wegens de vroegere twisten op de leeraars. Hij verzekert, dat „de hoofden en aenhefferen" van den twist lang niet de beste lichten geweest zijn, maar veeleer de ware liefde tot God en den naaste schenen verloren te hebben en ontbrand te zijn in een „vleysch-yver-vyer", zoodat zij weinig acht sloegen op de ordonnantiën der gemeente [1]).

Doch wat hebben wij nog getuigenissen noodig, waar wij gedurende den twist van het jaar 1599 in Friesland, in den persoon van Jan Jacobsz. van *Harlingen* heerschzucht en aanmatiging als levend voor ons zien? Wij zullen het dubbel waardeeren, dat wij nu leven, zoo wij dit staaltje van den goeden ouden tijd van naderbij beschouwen.

Den 22sten Januari 1598 verklaarde Jan Jacobsz. uit zijn naam en dien zijner medeopzieners aan zijne gemeente te *Harlingen*, dat zij besloten hadden, dat niemand geld mocht steken in een schip, waaraan een afvallige (d. i. iemand, die zich van de gemeente had afgescheiden) eenig part of deel had, of met zoodanig schip goederen mocht verzenden. Wie dit, voegde hij er dreigend bij, na deze bekendmaking durfde bestaan, met hem zou naar behooren worden gehandeld.

De gemeente wilde zich niet meer zóó laten ringelooren. Er kwam onrust en beweging. Jan Jacobsz. en zijn medeopzieners achtten het dus geraden den 2 Februari van hun besluit een schriftelijk voorstel te maken, nadat zij er als een nieuw punt in opgenomen hadden, dat niemand handel mocht drijven met een wereldsch man (d. i. een niet-doops-gezinde), die eene afvallige vrouw

1) Sijv. Pieters, t. a. p. bl. 63 vv.

had (d. i. eene vrouw, die vroeger tot de gemeente had behoord, doch er van afgegaan was).

De zaak, aldus in wettigen vorm voor de gemeente gekomen, bracht ook buiten *Harlingen* de gemoederen in beroering in zulk eene mate, dat er den 6en Mei 1599 te *Harlingen* eene vergadering werd gehouden van leeraars uit alle gemeenten van Friesland om te hooren wat Jan Jacobsz. en de zijnen hadden voor te stellen.

Jan Jacobsz. beval nu de aanneming aan van zeven artikelen, van welke de voornáamste waren:

Art. 2. Aan een wereldsch man, die éene afvallige vrouw heeft, mogen geen waren worden verkocht, waarvan die vrouw mede zou genieten; wel mag hem geleverd worden, wat voor zijn eigen lichaam noodig is of wat hij buiten zijn huis gebruiken, verkoopen of vervoeren wil.

Art. 3. Eene zuster, gehuwd met een ongeloovig (d. i. niet-doopsgezind) man, moet vóór hare bevalling van hem eischen, dat hij het kind niet zal laten doopen. Belooft hij dit, dan mag zij de geboorte van het kind afwachten in de echtelijke woning.

Breekt hij daarna zijn woord, dan moet zij hem een volgenden keer niet weêr vertrouwen, doch haar best doen „om het kint vande doop te houden".

Art. 4. Heeft een wereldsch schipper een afvalligen Broeder tot Reeder, zoo mag geen broeder of zuster dien schipper iets verkoopen.

Jan Jacobsz. zei, dat deze artikelen alle reeds door hem en zijne mededienaren waren aangenomen en dat hij hoopte, dat ook de vergadering ze zou goedkeuren en ieder leeraar ze bij zijne gemeente zou aanbevelen en doen aannemen als een Evangelisch woord en als

„inden raedt-camer Godts besloten". Wie zweeg zou geacht worden te consenteeren.

Pieter Jeltjes, leeraar der gemeente van *Kollum*, vroeg hierop aangaande art. 3: wat wil het zeggen, dat de moeder haar best moet doen den doop van haar kindje te beletten? Dat wil zeggen, hernam Jan Jacobsz.: weggaan en het kind uitbesteden, dat de vader niet weet, waar het is; niet één jaar, maar al ware het tien jaar, zoolang de man het kind wil laten doopen.

Het beviel Jan Jacobsz. slecht, dat Pieter Jeltjes verklaarde van zijne gemeente te *Kollum* den last ontvangen te hebben niets goed te keuren of te onderteekenen, eer zij er kennis van had genomen. Zoo iemand, viel hij uit, van dit gezelschap naar huis ging met eene andere meening dan hier is uitgesproken, zou hij ons veel moeite veroorzaken „ende het Huys van achteren in den brandt steecken".

Toen zwegen Pieter Jeltjes en de andere dienaars, ofschoon er meermalen gezegd was, dat zwijgen zou beschouwd worden als een teeken van instemming; zij zwegen uit vrees voor „het harde spreken" van Jan Jacobsz.

De leeraren scheidden en keerden huiswaarts om van het verhandelde verslag te doen aan hun gemeenten.

Even daarna te *Bolsward* gekomen, maakte Jan Jacobsz. van de gelegenheid gebruik er bij den Bolswardschen leeraar Lambert Pietersz. en diens zwager Ugge Feddes op aan te dringen, dat zij op Pieter Jeltjes invloed zouden oefenen, opdat de Kollumers de artikelen aannamen; want, zei hij, „de waerheyt Godts en magh niet buyghen. Sy moeten haer onder de waerheyt buyghen" [1].

1) Lambert Pietersz.: „Noodtwendighe verclaringhe over den handel van Jan Jacobsz. van *Harlingen* tegen Pieter Jeltjes van *Collum*, blz. 17.

Hier stelde hij zijne voorstellen dus vlotweg gelijk met de waarheid Gods, zooals hij ze kort te voren had aanbevolen als in „Godts raedtcamer besloten".

Hoe er bij de broeders de vrees in zat, blijkt uit de houding der gemeente te *Bolswaard* in de zaak van de weduwe JANNETJEN JACOBS. Zij dreef daar een winkel in „zijdwerck ende andere crameryen". Onder hare klanten behoorde ook HEERE ARES van *Witmarsum*. Ofschoon hij met eene afvallige vrouw getrouwd was, vond de weduwe er geen bezwaar in hem winkelwaren te verkoopen en antwoordde op de dringende vertoogen van verscheiden broeders der gemeente, dat zij haar niet konden bewijzen, dat hetgeen zij deed in de Schrift verboden was. Bij een bezoek aan *Bolswaard* gebracht stijfde JAN JACOBSZ. de broeders, die JANNETJEN beschuldigden, in hun meening door te verklaren, dat hare handelwijs stellig ongeoorloofd was. Maar de kloeke weduwe ging haar gang. De gemeente nam dus deze aangelegenheid in behandeling: of de weduwe zou worden afgezonderd uit haar midden of niet? De meerderheid stemde tegen; doch om de minderheid te believen werd besloten alsnog het advies te vragen van JAN JACOBSZ. en hem te verzoeken, dat over deze zaak een „generael bespreck" zou worden gehouden (d. i. eene samenkomst van leeraars, ook uit Holland). Drie boden brachten hem dit verzoek over. Het antwoord was: Geen generael bespreck. De gemeente te *Bolswaard* moet JANNETJEN's zaak afdoen: anders zal ik komen om haar uit den weg te ruimen. Na dit bescheid vergaderde de gemeente van *Bolswaard* op nieuw en ofschoon de meerderheid tegen de afzondering was, werd JANNETJEN JACOBS toch gebannen. Hoe kwam dat? Zij, die haar wilden veroordeelen, wisten dat zij JAN JACOBSZ., die eerstdaags zou overkomen, op hun hand hadden, en

zeiden tot de overigen: zoo gij JANNETJEN wilt verdedigen, zullen wij de zaak laten rusten (zij bedoelden zeker: tot de komst van JAN JACOBSZ.).

De anderen zwegen echter; want zij zagen er tegen op de weduwe straks ook tegen JAN JACOBSZ. te verdedigen.

„Soo gantsch, zegt LAMBERT PIETERS, lagh die Gemeynte in onmacht ende soo gantsch gheen cracht en wasser bij haer ghebleven teghen JAN JACOBSZ."

Kort daarop, den 22sten Juli 1599, had JAN JACOBSZ. eene samenkomst met PIETER JELTJES en vele leden der gemeente van *Kollum* te *Weerderburen*, tusschen *Dokkum* en *Kollum*. PIETER JELTJES toonde zich nog altijd bezwaard en bedroefd over de te *Harlingen* voorgestelde artikelen. Hij en de zijnen wilden ze niet beschouwd hebben als een bindend besluit, maar alleen als een goeden raad; en vroegen JAN JACOBSZ. tot tweemalen toe of het zijne bedoeling was, dat de gemeente haar recht zou behouden, waarop deze niet anders dan toestemmend durfde antwoorden. Op de vraag, of het met een schriftwoord te bewijzen was, dat men aan een wereldsch man, die eene afvallige vrouw had, geen waren mocht verkoopen, waarvan zijne vrouw binnenshuis mede zou kunnen genieten, bewaarde JAN JACOBSZ. het stilzwijgen; maar zijn vriend SIJMEN HARMSEN van *Harlingen* antwoordde: „Ik was te *Leeuwarden* bij ROELOF BROUWERS op 't kantoor om hem te spreken; ROELOFS vrouw, die afvallig is, kwam binnen en dichtbij mij. Daar schrok ik zoo van, dat het mij scheen of mijn kleeren mij wilden branden". Zoo sprak deze schrikachtige broeder, maar eene schriftuurplaats voerde hij niet aan, behalve 2 Joh. 1:9.

Nadat men dus nog eens uitdrukkelijk had doen uitkomen, dat de artikelen geen bindend besluit, maar slechts

een goede raad waren, is men met handreiking en vredekus gescheiden.

Jan Jacobsz. kon echter den hem geboden tegenstand niet verkroppen. Hij schold weldra de Kollumers uit voor bedelaars met gescheurde kleeren, die zich aanstelden alsof zij edellieden waren.

Maar Pieter Jeltjes liet zich niet uit het veld slaan. Op eene nieuwe samenkomst met Jan Jacobsz. den 28ᵉⁿ November te *Kollum* bleef hij eischen, dat hem uit de Schrift bewezen werd, dat men geen goed mocht verkoopen aan een afvallige. Hij vroeg voorts of er geen boden uit *Bolsward* te *Harlingen* waren gekomen om advies omtrent de weduwe Jannetjen Jacobs. Tot tweemaal toe ontkende Jan Jacobsz. het; voor de derde maal gevraagd gaf hij voor, dat hij er niets van wist; waarop zijn tegenstander de aanwezige gemeente tot getuige nam, dat Jan Jacobsz. de komst der boden uit *Bolsward* na drie maanden reeds vergeten was.

Zonder eenige beschuldiging tegen Pieter Jeltjes ingebracht te hebben vertrok de Harlinger leeraar; maar met verbeten woede.

Om alle misverstand weg te nemen vergaderden de leeraren van Friesland den 16ᵉⁿ December 1599 te *Dokkum*. Ook de gemeente van Groningerland zonden een afgevaardigde, Roelof Egberts. Te *Kollum* had deze van Pieter Jeltjes, die niet ter vergadering zou opgaan, eene supplicatie ontvangen, waarin Jan Jacobsz. verzocht werd, dat hij zich van bannen en van alle scherpheid zou onthouden, tot er eene algemeene samenkomst met de dienaars van Holland zou hebben plaats gehad. De Groningsche afgevaardigde had op zich genomen deze supplicatie te *Dokkum* in de vergadering voor te lezen. Was het uit vrees voor Jan Jacobsz., dat

hij dezen het stuk liever onder vier oogen voorlas?

Op de vergadering over het achterhouden der supplicatie van Pieter Jeltjes ondervraagd, verontschuldigde hij zich met een beroep op Jan Jacobsz., die hem gezegd had, dat het niet noodig was haar voor te lezen. Deze verklaarde zich hierover nader: een generale samenkomst met de Hollandsche leeraars was geheel overbodig; Pieter Jeltjes had zooveel misdaan, dat men voor hem naar geen bijzonder middel behoefde om te zien; te *Harlingen* was hij immers al geneigd tot twist; hij had daar de artikelen goedgekeurd en er zich later toch tegen verzet; voor zijne gemeente te *Kollum* had hij een valsch verslag uitgebracht; voorts had hij te *Weerderburen* beweerd, dat elke gemeente haar eigen recht mocht hebben en beslissen naar haar eigen willekeur. 't Was niet noodig over zulk een man anderen moeite aan te doen.

Desniettemin eischte men de voorlezing der supplicatie. Zij geschiedde evenwel niet door Roelof Egberts, maar door Jan Jacobsz., die er zijne hatelijke opmerkingen bij ten beste gaf. Wie waagde het nu nog te spreken? Niemand dan alleen Jan Claasz. Brouwer van *Makkum*, die zei te twijfelen of Pieter Jeltjes alles zoo kwaad bedoeld had als Jan Jacobsz. het had voorgesteld, en uit naam der gemeenten van *Makkum* en *Bolsward* hetzelfde verlangde als Pieter Jeltjes en de Kollumers. Botweg weigerde Jan Jacobsz. het gevraagde „generael bespreck". Hij liet de broeders heengaan om verder alleen met de Dienaars te overleggen. Straks gaven dezen hem volmacht om naar zijn goeddunken te handelen en maakten den aanklager rechter in zijn eigen zaak. Hadden zij niet, vraagt Lambert Pieters te recht, moeten zeggen: Ons komt het recht niet toe van te oordeelen, maar de gemeente van *Kollum* over haar eigen leeraar en broeder.

„Siet hoe besmettelick is quade tonghen vande groot gheachte persoonen by haren volcke. Dese mannen hebben Jan Jacobsz. soo groot gheacht ende soo heylich, dat sy alle dese abusen niet eens hebben connen sien of derven teghenspreken" [1]).

En dat Jan Jacobsz., hoe dringend aangezocht, het generaal besprek weigerde, dat, zegt dezelfde schrijver, „is niet het verloren ghesocht, het krancke ende ghewonde verbonden ende besocht. Maer het is wel hardt ende strengelick over die Cudde geheerschapt; het is: zijne medegesellen deur eenen droncken ijver te slaen ende heerschappije te voeren over der erve: maer gheen goet voorbeelt der Cudden gheweest te zijn" [2]).

Met zijn volmacht gewapend verscheen Jan Jacobsz. weldra te *Kollum*, waar hij in eene talrijke vergadering Pieter Jeltjes in eene rede van drie uren allerheftigst beschuldigde en den ban over hem uitsprak als over een „Twistemaeker zonder reden ende waerheydt".

Op 't verzoek der gemeente te *Kollum* hebben de Hollandsche leeraars vervolgens de zaak onderzocht. Pieter Jeltjes werd onschuldig bevonden en als broeder en dienaar erkend; maar aan Jan Jacobsz., die geweigerd had volgens hun uitnoodiging te *Terschelling*, of waar hij maar wilde, zich voor hun vierschaar te stellen, werden den 29sten December 1603 in de bijeenkomst te *Hoorn* de dienst en de broederschap opgezegd wegens twist, smadelijke partijschap en leugentaal.

Hoeveel kwaad hebben mannen als Jan Jacobsz. gesticht! Is het niet volkomen waar, wat Lambert Pieters van *Bolsward* schreef: „Sy (Jan Jacobsz. c. s.) hebben

---

1) L. Pieters, t. a. pl. blz. 66.
2) L. Pieters, t. a. pl. blz. 68.

ghewilt inde 't samencomste opten 6 May 1599, dat alle die Dienaers doen ter Tijt uyt alle plaetsen van Vrieslandt vergadert zijnde, deze nieuwe ende voor heenen van vele Broeders ende Dienaers noyt ghehoorde Articulen souden aennemen ende consenteren, oock hare Ghemeynten leeren ende inplanten voor Articulen des gheloofs als 't woort Gods, sonder te willen dat yermant van de voorzegde Dienaers met een ander verstant van Harlinghen soude vertrecken.

Hier laet hem oock niet duisterlick sien een beginsel van een heerschappye der Dienaren over de Ghemeynten: Als ofte het alsoo moeste gaen: wat de Dienaers met malcanderen besloten ende verstonden datmen behoorde te leeren ende te drijven, dat de Ghemeynten schuldigh souden wezen 't zelve na te gaen.... ghelijck mij zelfs oock van een Broeder, JAN JACOBS.' puncten zeer toeghedaen, ghezegdt is: die hildet (hield het) daer voor, wat de Landes-Dienaers also vergadert eendrachtigh besloten, dat waren die Broeders ghehouden te volghen; hetwelcke ons doen niet behaeghde maer gaven voor antwoordt, als dat soo zijn soude, dan souden wij wederom een nieu Pausdom aenrechten: dien wegh wilden wij niet heenen; want daerdeur is den afval ghecomen, om dat de Dienaers ofte Bisschoppen haerselver aennemen de authoriteit ofte macht om nieuwe geboden ende instellinghen beneffens de leere der Apostelen te maken, die sij oock als Gods geboden presen ende van den leken onderhouden willen hebben" [1]).

Inderdaad; al weten de leden dier gemeenten, die den leeraar met angstvalligen ijver uit haar kerkbestuur verwijderd houden, thans niet wat zij doen: hun voorvaderen,

1) L. PIETERS, t. a. pl blz. 141, 142.

die deze gewoonte aannamen, wisten het zooveel te beter. Wij, leeraren, hebben deze uitsluiting voor een groot deel te danken aan de heerschzucht van onze collega's van voorheen.

W. I. van Douwen.

De Huiskoopers hebben al spoedig den naam Oude Vlamingen gekregen en hebben dien de geheele 17de en 18de eeuw door gedragen. Trouwens, die huiskoopstrijd was niet meer dan de aanleiding, waarbij de strengere en de mildere richting onder de Vlamingen zich van elkander afscheidden. De „strengere"; natuurlijk niet de meer rechtzinnige in de leer, maar zij, die de hoogheid en zuiverheid der gemeente als „Gods gemeente" strenger handhaafde, dus ook den ban; en die — dit niet het minst — aan alle ouderwetsche regelen en gebruiken stipt vasthield en geene afwijking daarvan duldde. Onder deze Oude Vlamingen kwam dan ook het meest verdeeldheid voor over bankwesties, soms nietig genoeg. Zij scheidden zich in 't begin der 17de eeuw in Groninger en Danziger Oude Vlamingen; het onderscheid lag in de voetwassching, die de eersten in eene godsdienstoefening en dan alle leden aan elkander bedienden; bij de laatsten deed men dit alleen aan oudsten bij bezoeken, dus in de eigen woning. Nog werd in 1598 en in 1620 te Haarlem en te Amsterdam de gemeente in tweeën gedeeld wegens oneenigheid over het banwaardige van een broeder, die failliet was gegaan, en van een bruidegom, die „vóór den trouwdag zijne bruid onkiesch had aangeraakt". Toen

kwamen de benamingen „bankroetiers en „borstentasters" op, die echter gelukkig spoedig wêer wegstierven. De oud-vlaamsche gemeente te Amsterdam is eerst 1788 met de gemeente, die in de Zon vergaderde, vereenigd. Zie over een en ander o. a. Rues; ten Cate, *Geschiedenis der D. in Holland*, I: 318, 319; dez., *Gesch. in Groningen enz.*; *Doopsgezinde Bijdragen* 1898, blz. 3 en 6. Deze Oud-Vlamingen vormden verre de minderheid. Veel talrijker was de andere partij, de rekkelijke, mildere, die zich eenvoudig „Vlamingen" noemde. Hun kerkgebouw te Amsterdam is nog heden onze kerk op het Singel. Over dien huiskooptwist van 1588 bevinden zich vele bescheiden in ons archief: *Inventaris* I no. 477, 479, 558 III en IV.

De JanJacobsgezinden onderscheidden zich insgelijks van de gemeenten in Friesland, van welke zij zich afscheidden, niet maar op dit of dat bepaalde punt, maar door grootere vasthoudendheid aan de oude gebruiken en instellingen en strengheid ten opzichte van den ban en van de afzondering der gemeente van de wereld. Talrijk waren de gemeenten, die in de 17de eeuw en nog later dien naam droegen, het langst die op Ameland. Ook te Hoorn was zulk een gemeente. Eveneens te Amsterdam. Deze had haar kerk in de Bloemstraat en is in 1728 met „het Lam" vereenigd. Zie over hen ten Cate, *Gesch. in Friesland*, o. a. bl. 163. Rues, bl. 72 rekent hen — ik vermoed ten onrechte — tot de Oude Vlamingen; zoo ook Hoekstra, *Leer der Oude Doopsgezinden*, bl. 191. 't Waren, meen ik, Vriezen. Tot hen behoorden Aker en de Graaf, over wie Schijn aan het slot van zijn 2de deel handelt.

Het verwijt, door Van Douwen hierboven bl. 62 tegen de oudsten gericht, die door hunne bazigheid, eigendunke-

lijkheid, stijfhoofdigheid de oorzaak van menige verdeeldheid geworden zijn, is zeker niet onverdiend. Maar men overdrijve de beteekenis van dit droevig verschijnsel niet. Het was iets bijkomstigs. De grondoorzaak van die verdeeldheden lag in aller harstochtelijke liefde voor de gemeente en voor de bewaring van hare zuiverheid, hare ongereptheid. Een liefde, die trouwens ook VAN DOUWEN telkens in het licht stelt en die zulk eene aandoenlijke uitdrukking heeft gevonden in het fraaie gedicht van CAREL VAN MANDER, dat in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1900, bl. 79 vgg., is opgenomen.

RED.

DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE OP VLIELAND.

Wat JAN JACOBS TICHELAAR ook moge gedacht hebben, toen hij in 1705 als Doopsgezind leeraar het nieuwe „Registerboek van de Leede Maten der Doopsgesinde Gemeente op Oost-Vlielandt" aanlegde, zeker niet, dat ongeveer een eeuw later zijn bloeiende gemeente geheel zou zijn teniet gegaan. Toch heeft dit lot haar, evenals zoovele zustergemeenten in dien tijd getroffen en datzelfde oude Registerboek bewaart in zijn korte en droge aanteekeningen het tragisch verhaal van dien ondergang.

Behalve het vrij nauwkeurig overzicht van de geschiedenis der gemeente in de 18de eeuw, dat het Registerboek bevat, zijn slechts enkele zeer verspreide aanwijzingen over de Doopsgezinden op Vlieland te vinden. Ik meende echter, dat de mededeeling van een en ander voor de geschiedenis der Broederschap niet geheel zonder belang zou zijn.

Evenals op de meeste Hollandsche en Friesche eilanden, zijn op Vlieland de Doopsgezinden reeds in de 16de eeuw vrij talrijk geweest, hetgeen zeker voor een niet gering deel moet worden toegeschreven aan de reizen van den onvermoeiden LEENERT BOUWENS. Volgens zijn dooplijst, die eene opgave bevat van het aantal personen, door

hem op verschillende plaatsen tot de gemeenten gebracht, werden vanaf 1551 niet minder dan 53 personen door hem op Vlieland gedoopt [1]). Jan Gerritsz. Ketelaer, de Tesselsche martelaar, die den 15den December 1564 in den Haag werd verbrand, spreekt ook in zijn „testament", kort vóór zijn dood geschreven, reeds van „de Vrienden in Vlieland", die hij „hertelijk groeten" deed [2]).

Een veertigtal jaren later zien wij Jan Jacobsz. van van Harlingen, den stichter van de afdeeling der Doopsgezinden, die naar hem de Jan-Jacobsgezinden werd genoemd, ook op Vlieland aanhangers winnen, aan wie hij zelfs een lied opdroeg, dat opgenomen is in zijn bundeltje „Eenige Gheestelijcke Liedekens" (Amst. 1612). Uit het eerste couplet van dat lied, getiteld: „Aen die Vlielanders", blijkt, dat hij ook reeds vroeger het eiland bezocht had; daarin rijmelt hij namelijk:

„Ick ben nu weer ghedachtich
„Wat eens op Vlielandt schach [3]),
„In 't jaer alsmen schreef tachtich
„Effen op lichtmis dach [4]).
„Wij saten in een ghelach" enz.

In dien tijd had Jan Jacobsz. zich echter nog niet wegens zijn eigenaardige opvattingen omtrent ban en mijding van zijn geloofsgenooten afgescheiden, maar later, toen hij met hen gebroken had, stak hij nog meermalen naar Vlieland over, om daar volgelingen te maken en

1) Blaupot ten Cate, Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland enz., dl. I, blz. 29.

2) Van Braght, Het bloedigh tooneel der Doops-gesinde en weereloose christenen, 2e dr. (Amst. 1685), dl. II, blz. 319.

3) geschiedde.

4) 2 Febr. 1580 (Oude Stijl), dus volgens onze tijdrekening: 1581.

„Hollandt overleeden is door een swaaren val op het schip"; een ander is met al zijn volk tusschen Stavoren en Enkhuizen verongelukt; ook een „op zijn Buys in Tessel „binnengecomen overleeden".

Gelijk het op zulk een eiland begrijpelijk is en nu op dergelijke plaatsen nog steeds voorkomt, kenden alle bewoners elkander bij den voornaam of een teekenenden bijnaam; maar het geeft eenigszins het denkbeeld, alsof de gemeente een gemoedelijk onder-onsje vormde, wanneer wij die huiselijke benamingen in het Registerboek als officiëele namen zien opgegeven. Kunnen wij ons begrijpen, dat omschrijvingen als: „Neeltje Jans Aafjemoeis Dochter", of „Lijsbedt Jans om west, Wiebmoeis dochter", noodig zijn, om deze twee van andere Neeltjes of Lijsbeths te onderscheiden, het maakt een min of meer komischen indruk, als wij een lidmate aantreffen, die opgeteekend staat als: „Trijn Aarjens of ouwe Trijn", of eene andere, die officiëel als „Secretaris-Saartje" geboekt wordt.

Het is niet te verwonderen, dat een gemeente, voor een groot deel uit schippers en zeelieden bestaande, allerminst rijk was; maar de zusterlijke mededeelzaamheid van andere, meer met aardsche goederen gezegende, Doopsgezinde gemeenten verloochende zich ook toen niet ten opzichte van Vlieland.

In 1703 was „'t Vlie" lid geworden der „Waterlandsche Sociëteit van Noordholland en Westvriesland" (de z.g. Rijper Sociëteit), had alleen in 1704 contributie betaald, doch later nooit meer iets bijgedragen; daarentegen ontving de gemeente vanaf 1706 totdat zij te niet ging (1813), bijna geregeld jaarlijks eene niet onaanzienlijke ondersteuning, zoowel voor het leeraarstractement als voor alimentatie. Bij het beroep van Ds. Bogert vermeldt het

Registerboek dan ook: „1751 den Eersten october Hebben „wij met goedt vindingh van de vrienden broederen te „saamen vergadert In de Rijp ons leeraar dirck Jansz. „bogert aan genoomen voor twee Hondert vijftigh gulden „dat ons is toe gestaan in de Rijp. Maar daar en boven „van ons gemeente nogh vijftigh gulden en Een waagen „turff eens Jaars. En dat alle vierendel Jaars Hem moet „betaalt werden vijff ent seeventigh gulden". Bovendien staan in het „Memoriael van de Waterlandsche Sociëteit, „vergaderd in de Rijp", voor 1751 en volgende jaren nog subsidies aan Vlieland geboekt tot een bedrag van *f* 110.— tot *f* 200.— 's jaars [1]).

Dat deze bijdrage in het leeraarstractement eene zekere afhankelijkheid der gesubsidiëerde gemeente ten gevolge had, zoodat zij „met goedt vindingh van de vrienden „broederen" haar predikant beriep, is min of meer stuitend. Later echter, toen het tractement op *f* 400.— was gebracht, benevens vrije woning en twee wagens turf, en de Rijper Sociëteit zelfs *f* 200.— daartoe bijdroeg, wordt van die goedkeuring geen melding meer gemaakt.

In deze Sociëteit bekleedde Vlieland overigens een eigenaardige plaats: het was de eenige gemeente, die alleen deelnam aan de zoogenaamde diaconale vergadering, waarop slechts diakens bijeenkwamen, om den nood der behoeftige gemeenten te bespreken; naar de algemeene vergadering van predikanten en diakenen ter behartiging der belangen van den predikdienst, zond het geene afgevaardigden [2]).

Behalve door de Rijper Sociëteit werd Vlieland ook

---

1) Deze en andere inlichtingen uit dit „Memoriael" ontving ik door de welwillende hulp van Ds. Fopma, te de Rijp.

2) Rues, Tegenwoordige Staet der Doopsgezinden (Amst. 1745), blz. 171, 172, en Blaupot ten Cate, a. w., dl. II, blz. 56, 57.

nog van andere zijde gesubsidiëerd. In 1722 belooft Amsterdam jaarlijks *f* 100.— te geven voor het predikantstractement, dat toen *f* 300.— bedroeg. Juist op dat jaar staat in het „Memoriael" van de Rijper Sociëteit aangeteekend, dat Vlieland had „d'pretensy *f* 100.—, maer „daer eene huysinge stond verkogt te worden van d'ge„meente, is toegestaen *f* 50.—". Misschien viel dit bedrag niet mee en wendde men zich toen tot Amsterdam, om meer ondersteuning te krijgen.

Jan Jacobs Tichelaar kwam in '1704 of 1705 [1]), op 57 jarigen leeftijd uit Stiens als leeraar op Oost-Vlieland. Gedurende zestien jaren, tot zijn dood in 1721, heeft hij met vaste hand de gemeente bestuurd en ettelijke nieuwe leden door den doop tot haar gebracht. Misschien is de onderstelling niet te gewaagd, dat zijn gezondheidstoestand wankel was, omdat in 1711 Pieter Sioerds, in 1712 Olphert Tjerks, „leeraar in 't klooster buiten Bel„kum" (Berlicum) en in 1716 Jan Reynsz. van Harlingen voor hem den doop bedienden. In 't jaar vóór zijn dood, 1720, vond die plechtigheid in 't geheel niet plaats en in 1721 werd zij geleid door Reyn Sioerds, terwijl Tichelaar zelf nog de namen der nieuwe leden in het Registerboek aanteekende.

Dat de gemeente, tenminste uiterlijk, onder Tichelaar bloeide, bewijzen wel de getallen van zes tot negen personen, die jaarlijks „voor onse vergadering op oostvlie„land gedoopt en tot een lieve broeder (zuster) op en „aangenomen" werden. Dit was tot 1719 de gebruikelijke term, die toen door het meer eenvoudige „op sijn (haar)

---

1) Het Registerboek is door hem aangelegd in Februari 1705 en zijne attestatie aangenomen 7 Juni 1705.

„geloof met den waterdoop bedient", vervangen werd. Slechts éénmaal wordt een andere term gebruikt: den 13den Januari 1715 is van de vrouwelijke doopelingen alleen Jetske Jans „door de kus der liefde tot een lieve „zuster op- en aangenomen". Ruim vier jaren later stierf zij en met haast onleesbare letters is in het boek daarbij geschreven:

„Hoe lang en bang men hier moet slaven
„Als men noch koomt ter rechter haven".

Zou hier, naast den leeraar, die door dorre opteekening van namen en data het Registerboek der gemeente bijhoudt, ook de vader zich hebben geopenbaard, die zijn lief kind na lang lijden heeft zien heengaan? Het ontbreken van den geslachtsnaam sluit deze onderstelling niet uit, want in 1721 schrijft Tichelaar „Ake Jans, „mijn dochter" als lidmaat in.

Met vaste hand, zeide ik, bestuurde de leeraar zijn gemeente. Dit blijkt uit de veelvuldige toepassing der kerkelijke censuur, niet minder dan zesmaal in tien jaren van zijn leeraarsambt (1709—1719). Eerst wordt een vrouw wegens ontucht van de gemeente afgesneden; daarna twee mannen wegens dronkenschap, waarvan de één was „tot een schrick der mensen rondtom", en de ander „int vuyle ongodlijk leven voortgaande, met schrick-„lijck vloeken in zijn Dronkenschap den Duivel aanroe-„pende". Later nog een vrouw om dezelfde reden en eene om haar „ontughtig leven met een sweeds corpo-„raal onder de ruijterij". Onwillekeurig vraagt men: hoe komt die man op Vlieland terecht?

Deze afsnijdingen geschiedden echter niet, zonder dat de schuldige vooraf meermalen vermaand was. Nu eens is hij „dickwels in alle vriendlijckheijdt aangesprocken",

dan weer wordt betuigd, dat „aanspraak en smeeken soo „dickmaal aan hem gedaan" niets hebben geholpen.

Als wij echter deze gevallen van censuur lezen, krijgen wij geen hoogen dunk van het zedelijk leven der Vlielandsche Doopsgezinden. Tichelaar moge streng geweest zijn — dat in eene gemeente van ongeveer 130 leden in tien jaren tijds vijf gevallen van dien aard voorkomen, wijst toch op toestanden, die lang niet zuiver zijn. En dit waren blijkbaar ernstige en bekende overtredingen; andere, minder groot en minder bekend, zullen ook wel niet ontbroken hebben.

Het laatste geval van censuur — als men het tenminste daaronder wil brengen — is zeer eigenaardig: de diaken Pieter Schaaf wordt om buitentrouw met „een zuster van de calwinisse kerck, van zijn diaken-„dienst ontslaagen en afgezedt" (1715). Doch ... 55 jaar later is Ds. Tijmens op Vlieland beroepen op voorwaarde, dat hij „tweemaal predijkatje" zou houden „wanneer de Gere-„formeerde predijkant van huijs is"! Tempora mutantur!

Tichelaar was een man van orde en regel. Het schijnt toen meermalen te zijn voorgekomen, dat Doopsgezinden, die van woonplaats veranderden, verzuimden, attestatie van lidmaatschap te vragen of het opzettelijk nalieten, omdat de gemeente in hun nieuwe woonplaats tot een andere afdeeling der Broederschap behoorde dan die, waaronder hun oude gemeente zich rekende. Het gevolg hiervan was, dat eene gemeente soms gezinnen moest onderhouden, die sinds jaar en dag uit haar midden vertrokken waren, maar nog altijd in naam tot haar behoorden.

Dat moest zooveel mogelijk voorkomen worden, meende Tichelaar, en daarom nam hij reeds in het begin van zijne bediening met den Kerkeraad het besluit, dat zij, die de gemeente verlieten, tegelijk, of zoo spoedig mogelijk

na hun vertrek, hun attestatie moesten opvragen. Indien iemand echter „geen behagen of genoegen konde neemen „in de ordere ende toestandt" van de gemeente zijner nieuwe woonplaats, dan moest hij dit zoo spoedig mogelijk mededeelen en kon hij in dit geval lid blijven van de Vlielandsche gemeente. Eenigen tijd later (1731), werd onder TICHELAARS opvolger de eerste dezer beide bepalingen nog verscherpt door de toevoeging, dat binnen twee jaar na het vertrek de attestatie moest opgevraagd zijn, want dat zij na dien tijd niet meer zou worden afgegeven.

De voorschriften, in verschillende gemeenten op het stuk van attestaties bestaande, konden echter ongedachte moeilijkheden opleveren. Zoo gaf in 1711 een echtpaar, dat vroeger in Amsterdam bij de Lamisten was gedoopt en thans reeds drie jaar op Vlieland woonde, het verlangen te kennen, om tot de gemeente aldaar toe te treden. Maar Amsterdam weigerde, attestatie af te geven: de namen van dat tweetal waren „na die gemeente „ordre, in haar kerckboek uytgedaan", zoodat zij „dees „Broeder en Zuster niet meer erkenden onder haar tot „Amsterdam, maar onder ons gemeent op Vlielandt ver„stonden te behooren". Natuurlijk waren de Vlielanders het met deze laatste meening oneens, maar zij losten de kwestie practisch op, door dezen kerkelijken dakloozen in hunne gemeente het gevraagde onderkomen te verschaffen.

Een dergelijk geval deed zich voor bij een Amelander, die, vroeger in de Foppe-Ones-gemeente aldaar gedoopt, op Vlieland was komen wonen. De moeilijkheid was hier, dat „die zoorten der Doopsgezinden aan haare leedmaten „een addestaacie weygeren wanneer se op een ander „plaats wonende bij andere zoort der Doopsgezinde met

„haar Broederschap trachten over te gaan". Maar waar niet is, verliest de keizer zijn recht, en de Vlielanders namen hem dus zonder attestatie tot lid der gemeente aan.

In 1721 overleed TICHELAAR en werd zijne plaats ingenomen door JELTE JELTES, die zich ook JELTE POSTMUS teekende. Tot 1749 heeft deze het Registerboek bijgehouden, zoodat hij in dat jaar schijnt te zijn overleden.

De nieuwe leeraar heeft blijkbaar in het bestuur der gemeente het voetspoor van zijn voorganger willen volgen. Vooreerst door het afgeven van attestaties nader te regelen en de reeds genoemde bepaling vast te stellen, dat zulk een getuigenis niet meer zal uitgereikt worden aan leden, die zich metterwoon elders hebben gevestigd, indien twee jaren na hun vertrek verloopen zijn. Bovendien wordt te zelfder tijd (28 Jan. 1731) door de gemeente, op het voorbeeld van „veele loffelijke en bloijijende „Gemeenten der doopsgesinde in ons vaaderlandt", een andere, vrij strenge maatregel genomen, namelijk dat de leden „alle of om de twe jaer aen den taafel des heeren „moeten verschijnnen om de liefde Cristus te gedencken „of soo niet, dat ider broeder ofte suster dan sal moeten „reeden geven waerom hi ofte si afgebleeven, en sij geen „wettige reeden willen noch kunnen geven, dat men so„daanige niet meer voor een broeder of suster sal erkenne, „maer goede reeden gevende, sal alles wel sijn".

Ook de censuur werd onder JELTES enkele malen toegepast, hoewel hij op dit punt zeker niet zoo streng was als TICHELAAR. De vrouw, die om haar samenleven met den Zweedschen korporaal van de gemeente was afgesneden, werd, nadat zij gehuwd was, in 1722 weder tot lidmaat aangenomen, doch reeds het volgend jaar „van onse Cristelijke gemeenschap afgedaen om haer „onfreedig leven met haer man". Vragen wij, of dit ge-

drag wel zulk een krassen maatregel wettigde, dan moeten wij bedenken, dat zij reeds vroeger gecensureerd was en daarom strenger dan gewoonlijk tegen haar moest worden opgetreden. De twee andere malen, dat de censuur werd toegepast, betrof het zeer ernstige overtredingen: een vrouw, die een onecht kind had gekregen en eene andere, die blijkbaar het misdrijf, bedoeld in art. 295 Wetb. van Strafrecht, gepleegd had en daarom door de rechtbank van Vlieland tot geeseling en verbanning veroordeeld was. Na verloop van tien jaren werd deze laatste echter weer als lidmaat erkend (1742).

Met den aanvang van JELTES' diensttijd begint de gemeente plotseling in ledental te verminderen. Worden onder TICHELAAR jaarlijks meestal zes tot negen leden door den doop tot de gemeente gebracht, onder zijn opvolger klimt maar tweemaal dat aantal tot zes, terwijl er achtmaal twee leden, driemaal slechts één lid bij de jaarlijksche doopsbediening tot de gemeente toetreedt. In twee opeenvolgende jaren, 1737 en 1738, is er zelfs in 't geheel niet gedoopt. Het is dan ook niet te verwonderen, dat, hoewel TICHELAAR 16, en zijn opvolger 28 jaren het leeraarsambt op Vlieland bekleedde, de eerste met 85 en de laatste slechts met 72 nieuwe leden de gemeente versterkte.

Onder de opvolgers van JELTES verbeterde de toestand niet. Waarschijnlijk is hij in 1749 overleden en heeft de gemeente eene vacature van twee jaren doorgemaakt. Toch werd elk jaar nog de doop bediend, in 1750 door CORNELIS BIJHOUWER, leeraar, — doch waar, wordt niet vermeld — aan twee, in 1751 door LAMBERT DANIËLSZ. KOOS, leeraar te den Burg op Tessel, aan drie nieuwe lidmaten.

Reeds in datzelfde jaar, 1 October 1751, werd de vacature vervuld door de overkomst van Ds. DIRCK JANSZ.

Bogert uit Westzaan, die hier tien jaren werkzaam was, om in 1761 Oost-Vlieland met Hindeloopen te verwisselen. Ook hem gelukte het niet, de gemeente tot grooteren bloei te brengen: zevenmaal werd door hem de doop bediend, doch te zamen slechts aan 12 nieuwe leden. Toepassing der censuur had gedurende den diensttijd van Bogert niet plaats.

Dit werd anders onder zijn opvolger Aris Dirksz. Baas, die 21 Februari 1762 zijn intrede deed. Blijkbaar wilde hij met strengheid orde en tucht in de gemeente handhaven. In 1766 werd aan drie vrouwen tegelijk het Avondmaal ontzegd, twee „wegens haar verloopen in dronken„schap en daar uyt voortspruytende slegt en ergerlijk „gedrag" en eene „om haar wispelturig gedrag en ge„geeven ergenis in het breeken van haar huwelijks belofte". En terwijl twee reeds kort daarna „weeder tot het H. „Avondmaal versogd" werden, is de derde om haar „aanhoudent ergerlijk leeven en gedrag" afgesneden en tevens een vierde „om haar ergerlijk en slegt huys„houden en gedrag den tafel des Heeren ontseyd". Van eene lidmate der gemeente, die tot de Gereformeerde kerk overging, teekent Ds. Baas in het Registerboek vrij scherp aan, dat zij „dus haar eerst gedane belij„denis schandelijk versaakt" heeft.

Ondanks dezen ijver voor zijn gemeente, mocht hij toch slechts driemaal op Oost-Vlieland den doop bedienen, en wel aan niet meer dan acht personen. Blijkbaar gaat dus de gemeente in zielental voortdurend sterk achteruit.

In 1769 verliet Ds. Baas het eiland, waarschijnlijk voor Wormer en Jisp, waar hij in 't laatst der 18de eeuw leeraar was [1]).

1) Blaupot ten Cate, Rede ter gedachtenis aan het Driehonderd-jarig bestaan van eene Doopsgez. Gem. te Zaandam (Zaand. 1843) blz. 55.

Na eene korte vacature van één jaar, waarin de vroegere predikant Bogert nogeens overkomt, om vier leden door den doop tot de gemeente te brengen, doet Ds. Hendrik Tijmens den 16den December 1770 zijn intrede.

Onder hem wordt weer een geheel andere weg ingeslagen dan onder zijn voorganger. Geen enkel geval van censuur staat opgeteekend, en de vrouw, die kort geleden van de gemeente is afgesneden, wordt „na gedane Be„lijdenis van haar vorig misbedrijf met toestemming van „'t Broederschap wederom in liefde in de Gemeente aan„genomen en voor een suster erkent". Eene der andere vrouwen, die onder Baas van het Avondmaal werd uitgesloten, is later (1787) door Schout en Gerechte voor tien jaar van Vlieland verbannen, zoodat het bij haar langzamerhand wel van kwaad tot erger zal gekomen zijn, maar van een kerkelijke straf vermeldt het Registerboek niets. Werd de overgang tot de Gereformeerde kerk door Baas een schandelijke verzaking der eerst gedane belijdenis genoemd — Tijmens moest, volgens zijn beroepsbrief, Zondags tweemaal preeken, als de Gereformeerde predikant afwezig was; wel een bewijs, dat vele Doopsgezinden anders bij de Gereformeerden kerkten en dit niet verkeerd werd geacht.

Iets blijft echter onder Tijmens hetzelfde: de gestadige achteruitgang der gemeente. Als hij in 1778 zijn plaats ruimt voor Adriaan Vrijer, heeft hij in zijn diensttijd op Vlieland slechts tweemaal, in 1773 en 1774, den doop bediend, tezamen aan zes personen.

De nieuwe leeraar, die den 9den Juli 1778 zijne intrede deed, na drie dagen te voren door zijn vader Albert Vrijer, leeraar te Wormerveer op 't Noord, bevestigd te zijn, is de laatste predikant van Oost-Vlieland geweest. De gemeente was bij zijn komst ongeveer 20 leden sterk

en hijzelf heeft in 1780 één, in 1781 drie, en in 1790 nog één lid gedoopt; maar toen hij in 1798 volgens de aanteekening in het Registerboek „seer sebiet [was] over-„leeden, hebbende het Leeraarsambt 20 Jaar, 6 Maanten „bediend", bleven er niet meer dan 10 à 12 lidmaten over. Enkelen waren met attestatie naar Tessel of Amsterdam gegaan, de overigen door den dood weggenomen. Uit eene opgave in het Registerboek van de kinderen, die van 1777 tot 1801 geboren werden en waarvan beide of één der ouders Doopsgezind waren, blijkt dan ook, dat er toen slechts acht zulke gezinnen (dat van den leeraar inbegrepen) op Vlieland bestonden.

Zeker is die herhaalde opsomming van de getallen der doopelingen niet zeer onderhoudend om te lezen, maar toch is zij van belang, om het verval en den ondergang der Oostvlielandsche gemeente stap voor stap te kunnen nagaan. En thans rijst natuurlijk de vraag: welke oorzaken hebben tot dien ondergang medegewerkt?

Blaupot ten Cate [1]) en Halbertsma [2]) noemen allerlei oorzaken op, die aanleiding kunnen geweest zijn, dat zoovele Doopsgezinde gemeenten, vooral in de 18de eeuw, zijn verdwenen; welke van die gelden nu voor Vlieland, blijkens de gegevens, die wij bezitten?

Het toen heerschend gebrek aan leeraars in de Broederschap heeft op deze gemeente zeker geen invloed gehad: de vacatures hebben bijna alle zeer kort geduurd. Evenmin had Vlieland te klagen, dat de predikanten te lang op hun standplaats zijn gebleven, hetgeen bij ver gevorderden leeftijd van den predikant, wel eens nadeelig kan

1) Geschiedenis der Doopsgez. in Friesland, blz. 242—253; id. in Groningen enz., dl. I, blz. 231 vv., en zijne brochure: Gedachten over de getals-vermindering bij de Doopsgez. in Nederland (Amst. 1844).

2) De Doopsgezinden en hunne herkomst (Deventer 1843).

zijn voor den bloei der gemeente. Ultra-liberalisme van gemeente of leeraars kan hier ook geen oorzaak van ondergang geweest zijn, daar het verval reeds dadelijk na TICHELAAR (1721) merkbaar begint te worden en die bekende geest van liberaliteit toen nog niet heerschende was. Hetgeen bij verschillende andere gemeenten ook een belangrijke oorzaak was van verval, namelijk het overgaan van vele leden tot de Gereformeerde kerk, kan voor Vlieland evenmin in aanmerking komen, daar het Registerboek slechts twee gevallen van dien aard vermeldt.

Wel echter, voor zoover ik kan nagaan, twee andere redenen: plaatselijk verval en buitentrouw.

Het eerste vooral is in de 18de eeuw op Vlieland bijzonder sterk geweest. In 1514 had men er 600 communicanten, hetgeen op eene bevolking van ongeveer 1000 zielen wijst; maar in de volgende anderhalve eeuw nam zij zóózeer toe, dat zij in de 17de eeuw tot 3000 zielen, en zelfs meer, gestegen was. Dat de Spanjaarden in 1575 bij een plundertocht alleen op Oost-Vlieland (toen bestond West-Vlieland dus ook nog) 450 huizen hebben afgebrand, bewijst evenzeer, dat de bevolking in dien tijd reeds aanmerkelijk was toegenomen. In de 18de eeuw is zij echter zóó sterk verminderd, dat het eiland in 1811 slechts 658 inwoners telde [1]).

Zulk eene afneming der bevolking moet natuurlijk ook op de Doopsgezinde gemeente grooten invloed gehad hebben. Niet dat in de 18de eeuw zoovele leden met attestatie naar andere gemeenten zijn vertrokken: dit getal is zelfs zéér gering en alleen in de allerlaatste jaren vindt het iets meer dan gewoonlijk plaats. De onderstelling ligt dus voor de hand, dat zij, die den leef-

1) WITKAMP, Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland (Arnhem en Nijmegen z.j.), blzz. 641, 864, 865.

tijd bereikt hadden, waarop zij gedoopt werden, en op het eiland een gevestigden stand hadden bekomen, Vlieland veelal niet meer verlieten. Maar de meesten hebben reeds op jeugdigen leeftijd hun fortuin elders moeten zoeken; zij hebben zich gevestigd op andere plaatsen, waar zij een vasten werkkring vonden en zijn daarna eerst door den doop tot de gemeente van hun woonplaats toegetreden. Vandaar die gestadige afneming van het aantal doopelingen op Vlieland, waardoor de gemeente voortdurend in ledental achteruit gaat.

Was zij echter in gelijke mate verminderd als de geheele bevolking van het eiland, dan zou zij in 1811 tot een dertigtal leden moeten geslonken zijn. Maar toen was zij reeds bijna geheel te niet gegaan, zoodat waarschijnlijk nog een andere oorzaak tot haar ondergang zal hebben medegewerkt. Dat moet de buitentrouw geweest zijn.

Zonder twijfel is dit veelvuldig voorgekomen. Gelijk wij zagen, werd reeds in 1715 een diaken om die reden van zijn ambt ontzet en deze opziener zal wel niet de eenige Doopsgezinde zijn geweest, die zijn vrouw buiten den engen kring der gemeente gevonden heeft. De bepaling, dat Ds. Tijmens tweemaal moest preeken, als de Gereformeerde predikant afwezig was, wijst ook op een nauwen band tusschen de beide gemeenten, die wel zal ontstaan zijn doordat de gezinnen niet uitsluitend Doopsgezind of Gereformeerd waren gebleven en men over en weer bij elkander ter kerk ging. Indien de kinderen uit zulke gemengde gezinnen nu steeds voor de helft Gereformeerd en voor de helft Doopsgezind waren geworden, zou de gemeente door dien buitentrouw niet in zielental achteruit zijn gegaan. Maar Blaupot ten Cate schreef niet zonder reden: „Het schijnt toch ook in het geeste„lijke waar te zijn en door de ondervinding bewezen te

„worden, dat bij buiten-trouw het grootste kerkelijk lig-„chaam de meeste aantrekkingskracht bezit" [1]). En als dit waar is, hebben de gemengde huwelijken zeker ook het hunne bijgedragen tot den ondergang der Vlielandsche gemeente.

Na het overlijden van Ds. VRIJER is er geen predikant meer op Vlieland beroepen. Eén der gemeenteleden heeft het Registerboek tot 1808 bijgehouden, in welk jaar er nog vier lidmaten waren overgebleven, waarvan één kort daarna tot de Gereformeerde kerk overging.

Vijf jaren later, in 1813, werd de gemeente feitelijk opgeheven. De Rijper Sociëteit, die nog steeds elk jaar bijdragen voor predikbeurten en alimentatie gegeven had, ontving de effecten der gemeente, ter waarde van ± *f* 2500.— en ondersteunde het laatst overgebleven lid, JAN KLEYN, tot zijn dood in 1819.

Bij de opheffing der gemeente werd de kerk voor *f* 550.— aan „de fransche" — het toenmalig gouvernement — afgestaan, die haar voor kazerne wilden gebruiken, maar spoedig daarop vertrokken. Daarna werd zij opnieuw verkocht; eerst is zij toen gebruikt als bergplaats voor de strandvonderij, en thans dient de vergaderplaats der eens zoo bloeiende gemeente tot — koestal.

Sic transit!

Mr. J. LOOSJES.

---

1) Gesch. der Doopsgez. in Friesland, blz. 249.

DE DOOPSGEZINDEN IN DEN FRANSCHEN TIJD.

Wie de onderscheiden jaargangen dezer Bijdragen met aandacht las, zal met dankbaarheid hebben bespeurd welk kostbaar materiaal zij bevatten voor de geschiedenis van de afzonderlijke gemeenten. Want hij heeft er langere of kortere artikelen kunnen lezen over de doopsgezinden van Aardenburg, Alkmaar, op Ameland, van Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Edam, Goedereede, 's-Gravenhage, Haarlem, Hallum, Harlingen, Kampen, Leeuwarden, Middelburg, Middelharnis, Nieuwvliet, Nijmegen, Rotterdam, Schiedam, Sneek, op Terschelling, te Utrecht, Vlissingen, op Walcheren, te Warns, op Wieringen, te Workum, te Zutfen. Dit is eene eerbiedwaardige lijst, en het belang zoowel als de bekoring dezer studies liggen in haar lokale kleur. De beschrijving van de lotgevallen eener enkele gemeente maakt het mogelijk ook het kleine tot zijn recht te laten komen, tegelijk zijn het juist de kleine dingen, waarvan leven en gloed uitgaan en die ons dicht brengen bij de menschen-zelven uit den ouden tijd. Jacob Jobs, de bisschop op 't Ameland [1]), Wouter Maakal, de vermaner van Warns [2]) blijven geen ijle schimmen, maar

1) *Doopsgez. Bijdr.* 1889, 1—50. 1890, 1—38.
2) *Aldaar* 1900, 38—57.

als mannen van vleesch en bloed wandelen zij langs ons heen en het is, alsof zij ons zoo meteen zullen aanspreken. Met zorg en liefde geput uit oude bescheiden, uit doopboeken en kerkeraadsnotulen en diaconierekeningen geven deze studies betrouwbare berichten omtrent oudsten en preekers, scheuring en vereeniging, echtmijding en buitentrouw, zedentucht en ban, armenzorg en hulp aan vreemde broeders — aldus ons schenkend wat algemeene werken, als van BLAUPOT TEN CATE b.v., uit den aard der zaak niet geven kunnen. Brengen zij ons, geografisch, het gansche vaderland door, chronologisch omvatten zij de vier eeuwen, die het anabaptisme thans bijkans oud is. Van deze is de 18e eeuw ruim bedeeld. De 19e ligt nog zoo dicht bij, en zelfs beginnende historici gevoelen hoe moeielijk het is over wat nog nauwelijks voorbijging te schrijven — al is het natuurlijk niet altijd te vermijden. De 16e en 17e eeuw ontbreken vaak in de kerkeraadsarchieven der kleine gemeenten: bij de beruchte papierverbrandingen zijn de verwoesters vaak bij het oudste en moeielijkst leesbare begonnen (ofschoon zij ook vaak het jongere tegelijk maar hebben verdaan [1]); ook hebben wij tegenover de 18e eene oude schuld van verwaarloozing in te halen; eindelijk, zij is ver genoeg, om belangwekkend en dichtbij genoeg, om althans eenigszins nog begrijpbaar te zijn. Want niets is aantrekkelijker én moeielijker dan de vroegere geslachten te begrijpen.

---

1) Het gansche archief der stad Zalt-Bommel vóór 1660 is in 1831 verscheurd, DE HOOP SCHEFFER, *Kerkh.*, bl. 449 noot 3. In Noordwijk-binnen heeft men ± 1850 nagenoeg alle rekeningen der (Herv.) kerk van de 16e—18e eeuw in de droogovens verbrand, J. KLOOS in *Leidsch jaarb.* 1912, bl. 125. De papieren uit de archiefkist der doopsg. te Ballum zijn verbrand, ook ± 1850, en de kist zelve is door diakenen aan oude DIEUWKE gegeven om er haar ventenswaren in te bergen, K. S. GORTER in *D. Bijdr.* 1889, blz. 1. enz.

Het ligt voor de hand, dat in al deze artikelen ons de oude doopsgezinden worden geteekend, vooral zooals zij zich zelven hebben gezien; het is ook van belang te weten hoe anderen hen zagen. Daarvan willen de volgende bladzijden iets vertellen, tegelijk als aanvulling van wat de schrijver elders maar in kort bestek geven kon [1]). Dat hij, zelf niet doopsgezind, met warme sympathie voor de historie van het anabaptisme bezield is, hebben, vleit hij zich, vroegere studiën niet verborgen gelaten [2]). Nog zij herinnerd, dat het begrip „Fransche tijd" ruim dient genomen te worden: de gansche patriottentijd is al „Fransch".

De veldwinnende tolerantie, typisch voor de 18de eeuw, bleek ook den doopsgezinden ten onzent gunstig, er komt eene neiging tot verbroedering, tot uitwissching van de grenzen tusschen de kerkgenootschappen, voor 't minst tot geringschatting van dogmatische verschillen. Deze laatste trouwens hadden in de 16e en 17e eeuw, bij de wrijving tusschen gereformeerd en doopersch, nooit het leeuwendeel. Het anabaptisme is niet dogmatisch. Zonder uit het leerstuk van de vleeschwording Christi — en gij ziet den strijd gaan over ban en echtmijding, over doop en eed, terwijl ook de eindelooze scheuringen der gemeenten als „verwarringhe der wederdooperen" werden veroordeeld. Thans rust dat alles. Het geruchtmakend proces tegen den Harlinger doopsgezinden predikant Joh. Stinstra, dat 13 Januari 1742 met zijne schorsing eindigde, was niet gericht tegen de leer der doopsgezinden, maar tegen het socinianisme, dat Stinstra — ten onrechte — heette aan te

---

1) L. Knappert, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk* II 105—109.

2) *Nederl. Archief v. kerkg.* 1905, III 96—101. *Theolog. Tijdschr.* 1905, bl. 131—155. *Spectator* 1905, n°. 8 en 9, verg. *Geschr. ten beh. v. d. doopsgez, i. d. verstrooiing* n°. 23, Dec. 1906. *De opkomst v. h. protestantisme*, 1908. blz. 124—203. *Gesch. d. N. H. K.* I 175 vlg.

hangen [1]). Het is waar, dat in Friesland de houding der regeering langer onwelwillend blijft dan in Holland, maar hoe ouder de eeuw hoe beter ook dáár de toestand wordt, en over 't algemeen houdt de overheid vast aan die verdraagzame, vrijzinnige politiek, waarbij zij zich altijd wèl bevonden had. Zelfs is eenmaal raadpensionaris HEINSIUS voor de belangen der in Zwitserland vervolgde doopsgezinden krachtig opgetreden [2]). Het was maar jammer, dat de doopsgezinden zelven, bij onderlinge twisten, niet schroomden staatshulp in te roepen, gelijk te Leeuwarden, op 't Ameland en elders.

Terwijl de gereformeerden aldus van lieverlede den ouden strijd staakten, leefden de doopsgezinden met de overige dissenters in vrede, met de remonstranten zelfs in vriendschap. Toen de doopsgezinden nog geen kweekschool hadden, gingen hunne studenten de colleges volgen van het remonstrantsch seminarium te Amsterdam, naast de lessen van den door de Lamisten en Zonisten aangestelden hoogleeraar [3]); de doopsgezinden te Leeuwarden onderhielden nauwe betrekkingen met de remonstranten van Dockum, wier predikant in 1704 voor hen preekte en bij wie zij, omgekeerd, ten avondmaal gingen [4]); datzelfde Dockum, waar van ouds de verstandhouding tusschen beide kerkgenootschappen bijzonder goed was [5]) en waar

---

1) C. SEPP, *Johannes Stinstra*. W. J. KÜHLER, *Het socin. in Nederl.* bl. 264—267.

2) A. VAN GULIK in *D. Bijdr.* 1908, 85—105; 1909, 127—155.

3) BLAUPOT TEN CATE, *D. in Holl.* II 33, 91, 95 vlg. Bij de Zonisten ds. PETRUS SMIDT 1753—1781; bij de Lamisten GALENUS ABRAHAMSZ, TJERK NIEUWENHUIS, HEERE OOSTERBAAN, GERRIT HESSELINK, die 7 Nov. 1811 stierf, jaar waarin de Alg. Doopsgez. Sociëteit werd opgericht.

4) *D. Bijdr.* 1874, 61.

5) FOEKE SJOERDS, *Alg. Beschr. v. O. en N. Friesland* 1768, II 877.

in 1798 die vereeniging der twee gemeenten tot stand kwam, die tot heden voortduurt, eenig en dus poover resultaat trouwens van het door de remonstranten beraamd plan tot vereeniging aller protestanten [1]). Veertig jaren vroeger hadden de doopsgezinden te Beverwijk reeds iets dergelijks bestaan door het beroep van den, wegens arminianisme afgezetten, hervormden predikant A. VAN DER Os, van Zwolle, die later ook de gemeente Zaandam Oostzijde nog heeft gediend [2]). De doop der volwassenen op belijdenis hooren wij door buitenstaanders tegen gereformeerden en lutheranen verdedigen op grond van het zwijgen der Schrift over den kinderdoop [3]); ja zelfs zijn er hervormden, die de plechtigheid van den volwassendoop prijzen boven de „onbedagtsaamheid en sleurigheid" bij de „bediening van het H. Doopsel onder ons" [4]). Dit wijst wel op gansch veranderde toestanden en het beteekent daartegenover weinig, dat hier en daar een hervormd predikant zich verzet tegen het doopsgezind worden van een lid zijner gemeente en daarbij door schepenen zijner woonplaats gesteund wordt [5]).

Op deze zelfde aangename wijziging der toestanden duidt ook de toon in de letterkunde van het tijdperk. In den beginne treft men in liederenbundels van den derden rang nog eens een fel rijm tegen doopsgezinden, gelijk in de „Nederduitse en Latijnse keurdigten" 1710—1734, op dezen trant:

---

1) M. W. SCHELTEMA en P. C. VAN WIJK, *Een poging tot verbroedering* enz. 1874.

2) L. KNAPPERT, *Gesch. d. N. H. K.* II 88—92 en de daar genoemde plaatsen.

3) *Zinrijk en schertzend woordenboek* 1759, I 105—108.

4) *De Denker* V 334 vlg. (19 Octob 1767).

5) B. v. te KOLHORN 1755, *D. Bijdr.* 1880, 87.

„Fijne stoffen zonder koorden,
Valsche schijn en schoone woorden,
Eygenbaet en stille twist
Luy en lekker, dat's mennist [1]).

Ook het „fijne menniste zusje" was voor groven spot een te gelukkig voorwerp dan dat het aanstonds zou worden losgelaten. In straatliedjes wordt de „menniste vrijage" gehekeld van het zusje, dat zich zoo zedig houdt, maar het niet is" [2]), dubbel hatelijk voor wie den oorsprong der uitdrukking zich onlangs heeft laten uitleggen [3]), en bedenkt, dat in 't algemeen de doopsgezinden het in eerbaarheid en ingetogenheid van de anderen wonnen, zoodat de stemmige dracht en het sobere wezen van het menniste zusje — voor eenigen tijd ons zoo bekoorlijk afgebeeld [4]) — ook met zedige manieren samengingen. Het doet mij genoegen er te kunnen bijvoegen: en ook met vroolijkheid. Met blijdschap lees ik b.v. dat in den jare 1780 een twaalftal jonge dochters de vermaning te Ballum de jaarlijksche schoonmaak deden ondergaan en daarna .. „hebben drie wagens gehuurd en hebben ereis pleiziert" [5]). Wat door buitenstaanders natuurlijk ook (met meer of minder welwillendheid) opgemerkt werd, was het plaatsmaken van den ouden eenvoud voor weelde en wereldschgezindheid — een niet te keeren stroom. Wel doet nog de zedentucht wat zij kan, verbiedt het dragen van een hoed bezet met breed gouden boordsel en dito knoopen, „wat voor onze confessie onbetamelijk, aanstootelijk en

1) Uit genoemden bundel aangehaald bij KALFF, *Gesch. d. Ned. letterk.* V 459, verg. 454 en 549 (10).
2) *Het vermakelijke Haagse Bos* 1773[3] bl. 8 vlg.
3) K. Vos in *Ned. Archief* 1910, VII 325—336.
4) Zie het fraaie portret *D. Bijdr.* 1902, tegenover blz. 26.
5) *Aldaar* 1889, 16.

ergelijk is" [1]); wel had zij zich reeds vroeger moeten verzetten tegen zilverwerk, hooggehakte schoenen, breedgeregen rokken, tabak rooken en baardscheeren [2]); wel trachtte zij bij voortduring het strijkijzer te keeren en het stijven van het linnengoed, waardoor immers misbruikt werd „een der aldervoornaamste en edelste kreaturen Gods, genaemt terruwen bloem of meel" [3]), gelijk reeds ASSELIJN den huichelaar JAN KLAASZEN linnengoed laat dragen, waarover geen strijkijzer gaan mag en dat altemaal ongesteven moet zijn:

„Hoor moeder, seyd hij, wat hoeft dat, 't word immers [alles door de tijd versleten,
„En soo doende raakewe al dieper en dieper in de wereld [eer dat w'et weten .... [4]).

maar al dit pogen was als een zandmuur van kinderen tegen de golven der zee.

Reeds JUSTUS VAN EFFEN heeft voor deze dingen een open oog gehad. Hij is den doopsgezinden zeer genegen, hij prijst hunne trouw en waarheidsliefde, die volstaan met het „christelijk ja en neen" [5]), hij „schat geene gezinte zijne hoogagting waardiger als de hunne" [6]), oordeelt het veel betamelijker ganschelijk niet te zweren als de mennonieten, dan de heilige plechtigheid des eeds „van haar ontzag en eerbied te beroven" [7]; tegelijk echter schudt hij 't hoofd

---

1) In 1752, *D. Bijdr.* 1875, 88.

2) In 1659, *D. Bijdr.* 1879, 111 vlg. Over het onnut „toback te drinken", als strijdig met de achtbaarheid en zedigheid van onze religie BLAUPOT TEN CATE *a. w.* II 225, 227.

3) *D. Bijdr.* 1899, 187 vlg.

4) ASSELIJN, *Kandeelmaal van Zaartje Jans* 1684, 1e bedr. 2e toon.

5) VAN EFFEN, *De Holl. Spectator* XII 44 (14 Jan. 1735).

6) *Aldaar* V 108 (6 Febr. 1733).

7) *Aldaar* III 146 (28 Juli 1732).

over hunne toenemende weelde. Het is „die burgelijke tweespalt in hun gedrag, die de eenvoudigheid hunner kleeding belachelijk maakt en hunne pracht en dartelheid in 't overige een overwigt van aanstotelijkheid bijzet [1]); het is de zucht „dier rijke en dartele mennoosgezinden" om zich het allerduurste b.v. in Saksisch porcelein aan te schaffen [2]); en het schijnt wel, dat zee en land, hoven, boom- en wijngaarden te zamen moeten spannen, om hunne bestudeerde en grillige lekkerheid te vergenoegen: hunne bruiloften verslinden kapitalen [3]), de kostbaarheid er van is spreekwoordelijk [4]) en het is gewoon te spreken van de kwistigste lekkerbekken uit de aanhangers van den eenvoudigen MENNO [5]). VAN EFFEN heeft echter de verklaring gereed: het is het kwade voorbeeld dergenen die buiten hen waren [6]) en vooral het is, omdat zij, van staats- en krijgsdienst verstoken, zich op den handel moesten werpen, die hen rijk heeft gemaakt [7]). En zoo was het inderdaad. Terecht zegt een goed kenner van dien tijd: „men heeft hen genoodzaakt rijk te worden [8])" en door hunne rijkdommen was hun geschied wat reeds een 17e eeuwsch rijmpje zeide:

„Eertijds waren de mennisten,
't Geen ik zeg is louter waar,
In de wereld, maar nu is de
Wereld midden onder haar [9])".

1) *Aldaar* VII 143 vlg. (18 Sept. 1733).
2) *Aldaar* VI 124 (29 Mei 1733).
3) *Aldaar* I 199 vlg. (18 Jan. 1732).
4) *Aldaar* IV 32 (19 Sept. 1732).
5) *Aldaar* III 194 (18 Aug. 1732).
6) *Aldaar* VII 45 (7 Aug. 1733) en VIII 70 (30 Nov. 1733).
7) Zie noot 3.
8) J. HARTOG in *D. Bijdr.* 1867, 95.
9) Uit een pamflet van 1684 in *De Nederl. Spectator* I 203 (1749).

Aan 't einde der periode luidde het oordeel nog eveneens. „Jou grootvader" zegt tante MARTHA tot ALIDA, „ging er zoo maar op zijn oud-benist door" [1]). Zij wil zeggen sober en eenvoudig. Maar tegenwoordig? Nu is „klinklare rijke benisten" eene staande uitdrukking [2]), nu zijn „de benisten zoo goed van de wereld als de anderen" [3]) en heet het van een festijn: „er is denkelijk bij de rijke mennisten nooit keuriger maaltijd gegeven" [4]). Schrijvers, die grondiger studie van het onderwerp gemaakt hebben, scheren ten dezen niet alle doopsgezinden over één kam, van de Waterlanders zegt er een, dat zij „de pragt en de ijdelheit der werelt zoo zeer lief hebben als anderen, en in staat zijn de zaak met hun geld nadruk te geven", maar de oude Vlamingen zijn van alle wereldsche ijdelheid verre verwijderd [5]). Bovendien zullen wij moeten onderscheiden tusschen een koopman van de Bocht en een klein boertje ergens in Friesland. Hoe arm vele plattelands gemeenten waren leeren o. a. de bittere schrale leeraarstractementen. Doch van allen sta geboekstaafd dat zij gaven naar vermogen. „De benisten" heet het, „zijn braave menschen en kooplui in hun hart en ziel, die maar een hoope goed doen in ons land. Ik plagt er schoon mêe te negotieeren. Zij zijn stijlen van de beurs en niet krentig of sikkeneurig, zij durven wel een nieuw schip geven, dat klinkt als een klok aan een ongelukkig zeeman, die door de verd . . . e Engelschen alles ontstolen is. Moet er wat zijn voor de armen, dok maar bij de

---

1) WOLFF en DEKEN, *Willem Leevend* I 261 (1784).
2) *Aldaar* II 122.
3) Dez., *Cornelia Wildschut* III 45 (1793).
4) *Aldaar* V 67.
5) S. F. RUES, *Tegenw. Staat der Doopsg.* 1745, blz. 184.

benisten, zij durven wel wat doen" [1]). Dit is een aangenaam getuigenis en het wordt o. a. bevestigd door wat de doopsgezinden stortten in het fonds voor de buitenlandsche nooden, in de eerste helft der eeuw een som van *f* 270.000 [2]). Maar treffender nog zijn posten als deze, in de diakonierekening van het arme Warns, „aen een afgebrande broeder in fladeren *f* 2.2", of „tot ondersteuning van de Poolsche en Pruysise gemeente *f* 27", of „aen verdreven broeders ut de pals *f* 6", of (drie posten tegelijk) „aen verdreven ut de palst, Bouke klompen en Syts hemden *f* 2.2" [3]). En van de rijke stichtingen en fondsen en genootschappen der vaderen trekken de naneven nog gewenschte vrucht.

Het ondogmatisch preeken der doopsgezinden is bekend. Vrijzinnige gereformeerden hoorden dat gaarne, maar de goede waarnemers onder hen bespeurden bij sommige sprekers den invloed van (niet slechts de nieuwe synthetische preekmethode, door professor Ewald Hollebeek uit Engeland ingevoerd, maar ook) dat deïsme dat vaak meer koel wijsgeerig dan warm godsdienstig was. „Ik hoor", zegt eene vrijzinnige en ontwikkelde vrouw, „bij de tolerantsche doopsgezinden wel een zuivere zedenleer, maar kan ik van te voren weten of ik er één woord van den Zaligmaker zal hooren? En ik wil, als ik te kerk ga, in een christenkerk, niet in een wijsgeerig leerschool gaan" [4]). Als algemeen oordeel ware dit zeker onbillijk — dat er zoo gepreekt werd, is zeker. Ik breng hiermede niet in verband het bericht van een Fransch reiziger, die op Zondag 7 Juni 1778 de doopsgezinde

1) Wolff en Deken, *Willem Leevend* II 76.
2) Blaupot ten Cate, *a. w.* II 122.
3) *D. Bijdr.* 1902, 36, 38 vlg. 78.
4) Chr. de Vrij in de *Willem Leevend* IV 234.

kerken te Amsterdam bezocht. Ofschoon groot en fraai, waren zij bijna leeg; in ieder waren niet meer dan ongeveer 60 menschen [1]). Hij geeft de verklaring er bij: „on nous dit au reste, que la plupart des habitués était pour lors à la campagne". Dit is zeer goed mogelijk, vele Amsterdamsche families waren reeds op hunne buitens b.v. „in de charmante, de playsante Beemster". Maar zeker moeten wij hier ook denken aan dat treurig verschijnsel in de geschiedenis der doopsgezinden: den jammerlijken teruggang hunner gemeenten in deze periode. Hier zijn cijfers welsprekend. Vlissingen met 260 leden in 1660 heeft er nog 22 in 1834, Rotterdam valt van 250 l. in 1771 op 104 in 1798, Haarlem van 3000 in 1708 op 1000 in 1834, Amsterdam van 2200 in 1743 op 1385 in 1832, Hoorn van 418 in 1695 op 89 in 1840, Beverwijk van 64 in 1710 op 4 in 1822. De lijst kan worden voortgezet [2]). Wat is de reden van dezen debâcle? Zeker in 't algemeen het feit, dat tijden van tolerantie voor kleine groepen, thans niet meer door den druk te zamen gehouden, ongunstig zijn. In het bijzonder hebben wij te denken aan overgangen naar de publieke kerk, „zij werden" zegt een bekend kerkhistoricus, „overgebogen, om zich bij de openbare kerk der hervormden te voegen" [3]). Zoo zij zich uit overtuiging aldus hadden laten overbuigen, dan hadden de trouwblijvenden er vrede mêe moeten hebben. Maar wat hen bewoog was lust om staatsambten te bekleeden, ja, en om uit hunne afzondering naar voren te treden. „Mennist deugt hier noch ergens", luidde het

---

1) L. Desjobert, Voyage aux Païsbas in *Navorscher* 1910, blz. 20.

2) Blaupot ten Cate *a. w.* II 9, 44 vlgg. 48, *D. Bijdr.* 1864 102—123. Het gansche getal daalt van 160.000 in 1700 tot 27.000 in 1809.

3) Ypey en Dermout, *Gesch. Ned. Herv. K.* II 416 verg. III 55.

cynisch oordeel, en bij deze broeders is niets te halen [1]), waarom altijd bij de minderheid gebleven zonder een rol te kunnen spelen? Zoo werd dan dezen mennisten zonen het ouderlijk huis te eng en zij togen uit. Helaas ging dat „onmennonieten" [2]) snel genoeg. Er waren gemakkelijk predikanten der publieke kerk te vinden, die aannamen om in zes weken, voor een anker ouden rhijnschen wijn, de juistheid van het gereformeerde boven het doopsgezinde stelsel te leeren. Op die manier zijn de zonen van menig rijk mennist koopman „gemoffeld" tot lidmaten der hervormde gezindheid. Het woord is van een verontwaardigd gereformeerde [3]), en zeker waren er in de publieke kerk velen, die op deze bekeeringen niet waren gesteld. Het kwaad school bij de predikanten, die zulke overgangen bevorderden, gelijk zij ook voor hun eigen leden schandelijk gemakkelijk waren. Het onderwijs der catechiseermeesters was evenzeer een paskwil [4]). „Gemoffeld" is aldus o. a. DAVID VAN LENNEP, de overgrootvader des romanschrijvers: „tot de heerschende kerk overgegaan zijnde, verkreeg hij aanspraak om lid der regeering te worden", zegt deze koeltjes [5]). Zijn zoon, mr. C. VAN LENNEP, heet daarom in een pamflet van 1787 een „ebeniste draayer" of „gezwenkt mennist" [6]). Andere takken van het geslacht VAN LENNEP zijn trouwens doopsgezind gebleven tot heden toe [7]).

---

1) *De Denker* V 107 (6 April 1767).

2) *Corn. Wildschut* VI 109.

3) *De Denker* V 120 (13 April 1767).

4) *De Nederl. Spectator* V 129—136 (1753), *De Philosooph* I 129—136 (28 April 1766), *De Denker* IX 305—312 (30 Sept. 1771). Over goed g. onderwijs van een predikant aan zijne kinderen *De Grijzaard* I 345—348 (29 April 1768).

5) J. VAN LENNEP, *Het leven van mr. C. en D. J. van Lennep* II 24.

6) *Aldaar* blz. 114.

7) Ds. EGBERT DAVID v. LENNEP te Zutfen 1810—1811, *D. Bijdr.* 1881, 54; mr. H. S. v. LENNEP †1902, *aldaar* 1903, 182—135.

Het slinkend getal doopsgezinden mocht nog bogen op een rij bekende mannen in wetenschap en letteren, terwijl anderen, met het ouder worden der eeuw al verder naar voren tredend, een politieke rol hebben gespeeld. Van de eersten zal het genoeg zijn enkele namen te noemen, LAMBERT TEN KATE beroemd taalgeleerde, JAN WAGENAAR, geschiedschrijver, MATTHIAS en zijn zonen JAN en STEVEN JAN VAN GEUNS medicinae hoogleeraren, CHRISTIAAN en zijn zoon JAN CHRISTIAAN SEPP, kenners van vogelen en insecten, het geslacht LOOSJES dat zooveel predikanten en letterkundigen heeft voortgebracht, NICOLAAS GODFRIED VAN KAMPEN hoogleeraar der vaderlandsche geschiedenis te Amsterdam, die echter, 15 Maart 1839 overleden, reeds tot eene latere generatie behoort. Ook de dichteres CHRISTINA LEONORA DE NEUFVILLE, dichteres, ofschoon zij aan de poëzie een taak opdroeg, die beter door het proza volbracht ware [1]), was doopsgezind. JOHANNES STINSTRA, de Harlinger predikant, heeft in den tijd zijner schorsing op verdienstelijke wijze twee romans van RICHARDSON vertaald. In de Spectatoren hebben vele doopsgezinden artikelen geschreven, de oprichter van de „Maatschappij ter behoudenis der verdronkenen" (1767), CORNELIS VAN ENGELEN, was doopsgezind predikant en spectator-schrijver [2]). Dat JAN NIEUWENHUIZEN doopsgezind was, weet ieder. Het was een doopsgezind leeraar, VERWER, die ons eene vertaling gaf van LOCKE's „Some thoughts concerning education" (1753, naar de elfde Engelsche uitgave), een doopsgezind leeraar, LIPKENS, die eene overzetting bezorgde van de preeken van den Schot HUGO BLAIR, homileet, die TILLOTSON nog overtreft. De leerredenen van

1) Aldus KALFF, *Gesch. Ned. Letterk.* V 482.
2) Verg. mijn *Zedel. leven in de 18e eeuw* bl. 151 vlg.

dezen laatsten bestaan in Nederlandsche vertaling, 1732 (deze Engelsche preekmethode zou later door HOLLEBEEK worden ingevoerd [1]), werk van doopsgezinden o. a. van WAGENAAR, uitgegeven bij Tirion, den uitnemenden uitgever (b.v. van den „Tegenwoordigen Staat van alle volken") die ook doopsgezind was. En de man, aan wien ik de bijzonderheden over BLAIR ontleen, M. SIEGENBEEK, was eerst doopsgezind predikant te Dockum, later hoogleeraar te Leiden en hij vertelt ze ons in een artikel onder den zeer langen titel: Over hetgeen het kerkgenootschap der doopsgezinden in de laatste vijftig jaren tot verspreiding van redelijke godsdienstkennis, handhaving van het zuivere christendom en verbetering der predikwijze in de protestantsche kerk van Nederland heeft toegebragt [2]). Genoeg gezegd ter staving van de bewering omtrent doopsgezinde geleerden en letterkundigen; voor wat ik er aan moet toevoegen over de politieke rol door doopsgezinden gespeeld, vind ik in het geschrevene twee aanknoopingspunten.

In den Rhapsodist en in den Denker schreef SIMON DE VRIES, het „orakel van Deventer", doopsgezind, die in zijne woonplaats o. a. onderwijs heeft gegeven aan SCHIMMELPENNICK, insgelijks tot de sociëteit behoorend [3]). En als ik, ten tweede, mejuffrouw de NEUFVILLE genoemd heb, het is om thans van eene andere doopsgezinde vrouw te gewagen, MARIA ALETTA HULSHOFF, de vurige aanhangster der revolutionaire beginselen, die in 1806 in hare „Oproeping aan het Bataafsche volk" protesteeren zou tegen Napoleons plan om een koningrijk Holland te

---

1) Verg. *boven* blz. 103.

2) *Archief voor kerkel. gesch.* 1835, VI 203—224.

3) BLAUPOT TEN CATE *a. w.* II 157 vlg.

scheppen [1]). Het is zeer begrijpelijk, dat de meeste doopsgezinden patriot waren. Van de vorsten uit het Huis van Oranje hadden zij immer groote welwillendheid genoten, van vervolging was geen sprake meer, met dat al voelden zij zich, zonder gelijke rechten als hunne gereformeerde medeburgers, als de „Samaritanen in Israël" [2]): dus schaarden zij zich aan de zijde van wie op nieuwe toestanden aanstuurden. En men had ernstig rekening met hen te houden. In Friesland, feller patriotsch dan waar ook, hadden zij door hun geld het gouvernement in bedwang. Want voor stemmenkoop der stemrecht gevende hoeven hadden de oranjegezinde regenten geld opgenomen, meest bij doopsgezinden; in het dreigen met opzegging van het geleende hadden zij een scherp wapen [3]). Doopsgezinde kerkeraden geven verlof aan de gemeenteleden tot wapenoefening zonder ontbroedering [4]), hunne leeraars oefenen 't ijverigst meê. Er zijn uitzonderingen. De „eerwaardige Ouwejans vermaard leeraar te Rotterdam", wordt door den precies-gereformeerden ds. Barueth daarom geprezen, omdat hij zich verre houdt van alle woelingen. In zijne gemeente stond hij tegenover ds. Jan Menalda en Keimpe Dam, en hij heeft niet kunnen verhinderen, dat het kerkgebouw voor politieke wijkvergaderingen is afgestaan [5]). Van die patriottische leeraars is misschien de merkwaardigste de Leidsche voorganger

---

1) Sillem, *Het leven van mr. J. Valckenaer* II 203—211 en in de bijlagen blz. 58—65 twee brieven van Maria Aletta aan Valckenaer, Limburg Brouwer, *Leven van Wiselius*, blz. 168, Blok, *Gesch.* VII 171.

2) Hartog in *De Gids* 1880, III 236.

3) *Gedenkschr. van Van Hardenbroek*, uitg. van der Meulen, III 401 vlg. en de noot.

4) Voor Alkmaar b.v. *D. Bijdr.* 1880, 53.

5) Hartog *t. a. p.* blz. 231, *D. Bijdr.* 1864, 102—123.

François Adr. van der Kemp, de boezemvriend van Van der Capelle tot de Poll en Pieter Vreede, die Zondags na de preek aan het hoofd van zijn vrijkorps ter wapenoefening optrekt, een enthoesiast man, die in 1829 in Amerika, het land zijner ballingschap, sterven zou. Eene burgeres van dat land gaf ons een boek over hem [1]). Ook gereformeerde predikanten trouwens ontkwamen aan den tuimel niet: de jonge van der Palm heeft als leeraar te Maartensdijk (en als vriend van Bellamy) niet maar „zoowat" [2]) maar dapper gekeesd en ook eens te Delfshaven een vaandel aan een vrijkorps uitgereikt [3]).

Gelijk aan het werk der voorbereiding in den patriottentijd hebben de doopsgezinden ook aan de regeering der Bataafsche Republiek van harte medegearbeid. Een hunner leeraren, Floh, had zitting in de Eerste nationale vergadering; voorts was lid de advokaat Rutger Jan Schimmelpenninck, de latere Raadpensionaris, uit een oud doopsgezind geslacht [4]). Van zijn invloed op zijne geloofsgenooten werd veel verwacht [5]). Was het de nawerking van de doopsgezinde wereldschgezindheid, dat hij veel hield van eene goede tafel [6]) en als raadpensionaris een staat voerde, waaraan velen aanstoot namen? [7]).

---

1) Helen Lincklaen Fairchild, *Fr. Adr. van der Kemp*, N.-York, 1903. Onnes in *D. Bijdr.* 1907, 99—151. Mijne *Gesch. d. N. H. K.* II 107 vlg.

2) Beets, *Leven van v. d. Palm*, bl. 76 noot 2. Van der Palm, *Redev., Verh. en L. Geschr.* 1854, III 110—131. De Beaufort, *Geschiedk. opst.* 1893, II 135.

3) In Sept. 1785, Kalff *a. w.* VI 429 vlg.

4) In 1768 Ds. Schimmelpenninck te Zutfen liefdebeurten vervullend, *D. Bijdr.* 1881, 50, een diaken te Kampen 1737 *aldaar* blz. 91.

5) Wiselius aan *S. Gedenkst.* III 523 (14 Juli 1799).

6) Canneman aan Gogel, *aldaar* IV 571 (17 Dec. 1804).

7) *Aldaar* IV 346, 137, 279, 599. H. T. Colenbrander, *Schimmelp. en kon. Lodewijk*, 1911, blz. 52 vlg.

Indien ja, wat was die kleine zwakheid, vergeleken bij de uitnemende diensten door hem den lande bewezen, bij het treurig lot eener ten laatste volslagen blindheid? Doopsgezind was ook het lid voor Bergen op Zoom, PIETER VREEDE, te Leiden wonend, van wien het heet, dat hij was „ami des Français, détesté par l'oligarchie, anabaptiste tolérant" [1]), van de partij der besliste unitarissen, voorstander, „eener onvervalschte volksregeering" en van de eenheid der „geuniëerde provinciën", die nog nooit wezenlijk geuniëerd waren geweest. In Friesland heeft JELLE SIPKES VAN TEERNS, preeker bij de Waterlanders van Ylst, eene niet onbelangrijke politieke rol gespeeld [2]). In den aanvang lagen de doopsgezinden bij de Oranje-partij onder de verdenking van thans op hunne beurt van verdrukten verdrukkers te willen worden [3]) — verdenking door niets gerechtvaardigd. Integendeel hebben zij met groote kieschheid enkele voordeelen afgeslagen, voor hen uit de bevrijding van hun kerkgenootschap voortvloeiend. Te Alkmaar bedankte de gemeente voor hare armen voor enkele voorrechten, te voren alleen aan het Burgerweeshuis verleend [4]); te Workum wenschte zij geen deel te nemen aan een omgang door de stad voor de bedeelden, en de leeraar bedankte voor de zes stuivers, welke hij vorderen mocht voor elk extract uit het geboorteregister [5]). Hier werkte die vrees voor het aannemen van landsgeld, waarop onlangs prof. CRAMER gewezen heeft [6]). Zij waren tevreden met wat zij hadden verkregen: sinds

1) *Gedenkst.* V 368.
2) H. J. BUSÉ in *D. Bijdr.* 1909, 49—103.
3) Lampsins aan den erfprins, 13 Octob. 1795, *Gedenkst.* II 877.
4) *D. Bijdr.* 1880, 63 vlg.
5) *Aldaar* 1905, 38 vlg.
6) S. CRAMER, *Rede* op 28 Sept. 1911, blz. 11.

5 Augustus 1796 was er geene bevoorrechte kerk meer, alle gezindten waren gelijk voor de wet: meer begeerden zij niet. Het zal slechts billijk zijn te herinneren, dat ook de evangelisch lutherschen te Amsterdam, 14 Maart 1798, afstand deden van hun aandeel in de publieke kerkgebouwen der hervormden [1]), zelfde kieschheid als door de joden te Groningen betoond, die 6 Nov. 1796 weigerden gelden voor hunne armen te verkrijgen uit fondsen, tot nog toe door de hervormden genoten, en 23 Maart 1800 bedankten voor hun aandeel in de afkoopsom van de MARTINI en A. Kerk [2]).

Onder de toenmaals bekende persoonlijkheden zijn nog meer doopsgezinden. Daar is J. VAN HALMAEL, een rijk Amsterdamsch koopman, „anabaptiste de religion" [3]). Hij mag behoord hebben tot die menniste, aanzienlijke kooplieden, die hunne gemeenebest-gezinde sociëteit hielden in den ouden Batavier in de Kalverstraat [4]). Dat ELIAS CANNEMAN, 1798—1801 hoofdambtenaar van het departement van GOGEL, later griffier van den Raad van Financiën [5]) doopsgezind was, meen ik te mogen opmaken uit wat hij schrijft aan zijn vroegeren chef d. d. 17 Dec. 1804: „Ik wist van den prins geen kwaad .... ik had gisteren [16 Dec. 1804 viel op een Zondag] met mijn jongen ter doop geweest, doch ook geen voet verder .... [6]). Eindelijk noem ik nog de familie WILLINK, sterk antifransch. Van een hunner heet het, dat hij doopsgezind is en „pousse jusqu'au fanatisme les idées de cette

1) F. J. DOMELA NIEUWENHUIS, *Gesch. d. Amst. luth. gem.* 1856, blz. 226.
2) MENDELS in *Gron. volksalm.* 1907, blz. 89, 92 vlgg.
3) *Gedenkst.* V 379 vlg.
4) *Aldaar* II 527.
5) COLENBRANDER *Schimmelp.* enz. blz. 26 noot.
6) *Gedenkst.* IV 571.

secte" [1]). Ik vermoed, dat dit slaat op het piëtistische in de familie WILLINK, waarvan een lid, JAN ANANIAS, behoorde onder de oprichters der Sociëteit.

En dit brengt mij tot het einde mijner bijdrage. Onder keizer NAPOLEON heeft de regeering — het is overbekend — getracht eene samensmelting te verkrijgen van roomschen en oud-katholieken, van gereformeerden en remonstranten, van evangelisch en hersteld lutherschen. De doopsgezinden echter wilde zij vrij laten, ofschoon in de commissie ad hoc, 24 Januari 1812 benoemd, ook prof. R. KOOPMANS zitting had. Doch uit nieuwe bescheiden blijkt thans, dat LEBRUN groot vertrouwen in hen stelde, omdat zij zooveel vrijer en breeder beginselen hadden dan de „calvinisten". Hij noemt hun aantal wassende en gelooft, dat, als men hen vrij laat, zij „pourront absorber une grande partie du culte protestant". Hij komt daar later nog eens op terug, herinnert aan de verwijdering tusschen hen en de „calvinisten" en oordeelt „il n'y a aucun inconvénient à leur reconnaître une existence séparée". Bij die gelegenheid schat hij hun aantal op 40.000 in de zeven departementen [2]). Dit is veel te veel: het getal was ± 27.000 [3]). Ook mag LEBRUN de vijandschap tusschen hervormd en doopsgezind hebben overdreven. Maar van belang blijft zijne sympathie voor de doopsgezinden, en ik ben geneigd dit in rekening te brengen bij de oprichting der Algem. Doopsgez. Sociëteit in datzelfde 1811, juist twee maanden vóór LEBRUN schreef, dat men hen vrij moest laten, omdat men van hunne ruime beginselen zoo veel verwachten mocht.

---

1) *Aldaar* VI 606, voorts 442 vlg. 458, 491.
2) *Aldaar* VI 789 vlgg. (13 en 28 Nov. 1811).
3) Zie blz. 104, noot 2.

„De regeering is er niet in gekend", zegt de feestredenaar van 28 Sept. 1911 [1]). Wij gelooven hem zonder voorbehoud. Maar het Fransche bestuur, immers van alles op de hoogte, zou er zich zeker van zijn kant mede bemoeid hebben, zoo het plan hun gevaarlijk geschenen had. Met deze kleine toelichting tot het groote feit in de nieuwe geschiedenis der doopsgezinden leggen wij gevoegelijk de pen neder. Straks zou onze Fransche tijd eindigen en de broederschap een tijdperk van verhoogden bloei tegemoet gaan [2]).

L. KNAPPERT.

---

1) S. CRAMER, *Rede* blz. 7.

2) Voor belangstellenden in de geschiedenis der doopsgezinden wijs ik nog op *Gedenkst.* V 318 (arme kinderen van doopsg. te Middelburg naar Drenthe gevoerd in de linnenweverijen, Aug. 1807) en *aldaar* VI 1055 vlg. (bevoorrechting van Deventersche doopsgezinden).

GODS ONVERBREKELIJKE ZEDEWET.

„Dwaalt niet: God laat zich niet bespotten; want wat een mensch zaait, dat zal hij ook maaien. Want die zaait in zijn vleesch, zal uit het vleesch verderf maaien en die zaait in den geest, zal uit den geest het eeuwige leven maaien".

Galaten VI: 7, 8.

Er is in Paulus' geschriften dikwerf iets verbijsterends; wij kunnen zijn gedachtengang niet aanstonds volgen. 't Is of die gedachten zich in zijn vurigen geest verdringen, zoodat ons de samenhang ontgaat.

Daar staat het in het vers aan onzen tekst voorafgaande zoo argeloos en gemoedelijk: „die onderwezen wordt in het woord deele aan die hem onderwijst van alle goederen mede". Maar hoe volgt daarop nu op eenmaal dat geweldige woord: „dwaalt niet, God laat zich niet bespotten. Want wat een mensch zaait, dat zal hij ook maaien". Wellicht had er bij de Galatiërs iets aan die mildheid ontbroken, maar rechtvaardigt dit zulk een uitbarsting van verontwaardiging? Wij zouden eerst, dien toestand afmetend naar eigen gedragingen en overleggingen, geneigd zijn te zeggen: nu, nu, Paulus, zoo erg was het toch niet.

Aan den anderen kant verheugen wij er ons over, dat wij aan deze omstandigheid één van die standaardwoorden te danken hebben, die dezen apostel voor immer voor ons doen blijven leven als de man van wijsheid, Godskennis, vroomheid. Laat het zijn, dat wat daar in Galatië geschied was niet meer dan een aanleiding hem geweest is om te spreken, gelijk hij doet, dat hij, gelijk hem dat meer in zijn ontboezemingen gebeurt en wat deze juist zoo aantrekkelijk maakt, het geval dat hem bezighoudt vergetend, zich laat gaan, om in vurige taal te getuigen van 't geen als een Godsspraak hem leeft in de ziel, — hij is er ons te liever om; niet maar de tuchtmeester der Galatiërs, — de vrome, die zijn hart uitstort in een woord des geloofs is hier voor ons aan 't woord.

Welbekend is deze uitspraak. Meer of minder ernstig gemeend, in meer of minder populairen vorm, hebben wij haar elk op zijne wijze gebezigd. Wie zegt: „zoo wat de mensch zaait, hij zal het ook maaien; wie goed doet, goed ontmoet; 't kwaad loont er zijn heer", die zegt voor geen enkel oor iets nieuws; veeleer is het tot een gemeenplaats geworden. Toch — telkens als wij er over nadenken, hoe worden wij er stil, verlegen onder, zijn wij er nimmer over uitgedacht.

Welbekend komt ons de waarheid hierin verkondigd ook daarom aanstonds voor, omdat zij ons zoo natuurlijk en vanzelfsprekend dunkt. Aangrijpend voor ons gevoel, maar toch een vanzelfheid, een niet anders kunnen, behoorend tot de onschendbare ordeningen en wetten, die heel het stoffelijk en geestelijk leven — en deze kunnen niet gescheiden — beheerschen. Eén is het leven in al zijn openbaringen, beheerscht door de éene Levensmacht, uit Wien alle dingen zijn, en in Wien en Zijne

ordeningen geen verandering is noch schaduwe van ommekeer. Wat hier geschreven staat behoort tot dezelfde categorie van waarheden, als waarbij het heet, dat tweemaal twee vier is, dat de zon telken morgen opgaat, dat de lente op den winter volgt, dat het zaad, in de aarde gestrooid, opwast en zijn eigen vruchten draagt. Al deze dingen aanvaarden wij als vanzelfsprekend, als de fundamenten, waarop alle leven, alle orde rust; als het anders ware, wij zouden aan willekeur zijn prijsgegeven, niet meer weten waaraan ons te houden, ons vertrouwen inboeten. O, indien het eens anders kwam — de evenmaat van getallen en evenredigheid werd verbroken, de zon niet opging, de lente niet kwam, elk op haren tijd, wat werd er dan van ons leven? Eén verwarring, één wanhoop! „'t Kan niet, 't kan niet!" zoo roepen wij uit, verbijsterd reeds bij de gedachte! Neen, 't kan ook niet, het tegennatuurlijke, het wonder is een onmogelijkheid. De morgen zal dagen, de lente aanbreken, telkens weer; wij zeggen het met volkomen zekerheid en wij hebben er het recht toe.

Maar als het aan dit woord toekomt, dat, wèl beschouwd, tot dezelfde orde van dingen behoort als al dat andere, als het niet maar in natuurlijken, maar in geestelijken zin heet — de beeldspraak is juist gekozen — „zoo wat de mensch zaait, dat zal hij ook maaien", dan zijn wij niet zoo grif in het beämen. O, wij ontkennen dit niet; wij gevoelen wel: ook hier moet de mensch zich buigen voor het eens verordineerde.... maar toch!

Zie, daar staat in het Evangelie een meesterlijke greep, waarin bij dit onderwerp de overgang van het natuurlijke tot het geestelijke wordt gemaakt: „leest men ook druiven van doornen of vijgen van distelen? Kan wel een kwade boom goede vruchten voortbrengen?" Neen, zeggen wij

eerst, natuurlijk niet" en wij zeggen het luide: „dwaas, wie iets anders verwacht, de ervaren landman en wijngaardenier weten wel beter". Doch, als wij straks beseffen, waarom het gaat; wie wij zijn en wat er in ons omgaat, dan gaat het eerlang al minder luide en beslist klinken, dan heet het fluisterend: „zeker, geen druiven van doornen, zoo wat de mensch zaait, hij zal het ook maaien.... maar...."

Hier raken wij aan het voor ons diep ernstige en aangrijpende van dit woord, dat wij er voor terugschrikken en er stil onder worden. Het is niet maar een waarheid omtrent dingen, die buiten ons omgaan, als zonne- en starrenloop en plantengroei en die het ons licht valt te beämen; het is wat ingrijpt in eigen leven en waarin met de waarheid, die het verkondigt, een oordeel over ons komt. En daarom: al dat andere, wij aanvaarden het: het is goed, zooals het is — dit is 's levenswet en dus zijn zegen.... maar dit.... dit! Is het ook, dat wij menigmalen reden hebben, om te wenschen, dat het anders uitkwam dan dat stellige onwrikbare: „zoo wat de mensch zaait, hij zal het ook maaien?" Het dunkt ons vaak zoo star, zoo weinig mild, zoo wreed! En dan komen ze de uren, waarin wij als echte wondergeloovigen wenschen, dat er mocht gebeuren, wat tegen die orde ingaat; dwazen, die in hun hart zeggen: „daar is geen God en zijn bestel" ongeloovigen dus.

Toen wij kinderen waren hebben wij overlegd wat des kinds is, hebben wij, als er een misgreep was begaan, gehoopt, dat het niet „uit" mocht komen, hebben wij, als er verzuim was gepleegd bij de taak ons opgelegd en de tijd was verspeeld, gehoopt — zeer onpaedagogisch, maar wat wisten wij daarvan? — dat wij er toch nog wel „door" zouden „rollen, bij les of examen, levend

bij een: „men kan nooit weten!" En als het gelukte — dan zijn wij blijde, tevreden geweest en al kenden wij dit woord wellicht nog niet, er was dan toch iets in onze overleggingen, 't welk er van sprak, dat te met toch wel gemaaid wordt, waar niet of slecht gezaaid is,.... „kom, 't gaat niet altijd zoo streng op".

Ach wij, die niet te niet doen, 't geen des kinds is, zoo lange, lange nog, nadat de kinderjaren voorbij zijn, die in onze menschenvrees tevreden zijn, als het maar niet wereldkundig werd, wat wij misgingen; die ons zelven diets maken, dat het nog wel „terecht zal komen", die droomen van succes zonder inspanning en toewijding. Wij zijn zoo menigmaal doende in onze verwachtingen druiven van doornen te plukken, te maaien waar bij het zaaien verzuim is gepleegd.

Tevergeefs echter bouwt de mensch daarop; hier is geen fundament, hier is willekeur, onvastheid. Van zijn overleggingen en drogredenen wint het immer weer de ordonnantie Gods: „zoo wat de mensch zaait, dat zal hij ook maaien". Want al is het, dat wat hij misging voor de wereld, die aanziet wat voor oogen is, verborgen bleef, al is het, dat hij een succès bij de menschen behaalt, waaraan geen degelijkheid en toewijding ten grondslag liggen, — zijn hart is er ten slotte toch te goed voor, te teer van aanleg, teveel van goddelijken oorsprong, dan dat hij daarmee vreê kan hebben. God laat dat hart niet los.

In het diepst van ons gemoed gevoelen wij het; elk verzuim wreekt zich, niet maar van wege de bittere herinnering er aan, die in onze conscientie een: „en toch, gij zijt schuldig" doet hooren, maar door de schade, welke wij beseffen er door geleden te hebben in eigen ziel. Elke traagheid, waaraan is toegegeven ontrooft ons iets van

onze energie, ontzenuwt en voert in de armen des duivels, die dit oorkussen ons spreidt. Elke lust, dien wij botvieren, zonder tucht te oefenen over ons zelven, ontluistert, neemt iets van het teere waas van ons gemoed weg, doet gaandeweg ongevoeliger worden. Elke onoprechtheid, elke liefdeloosheid, die wij plegen, maakt armer van hart, verduistert het oog, brengt verkilling. En zoo min als de pijl, die eenmaal de boog is ontvloden, kunt gij terugnemen het driftige liefdelooze woord, de onbarmhartige, onheilige daad, die van u uitging. Gij kunt de noodlottige gevolgen verzachten, gij kunt het niet ongedaan maken, allerminst in eigen bewustzijn. Het „vergeten en vergeven" is uit menschen, niet uit God. „Dwaalt niet, God laat zich niet bespotten; zoo wat de mensch zaait, hij zal het ook maaien".

En dit klemt te meer, wijl er hierbij van geen onderscheid tusschen kleinere of grootere vergrijpen sprake kan zijn. „Was het zoo erg?" waren wij geneigd te vragen bij Paulus' geweldige taal tegenover de Galatiërs en vragen wij spoedig met het oog op eigen tekortkomingen. Maar wat moet een minder of meer zwaar vergrijp heeten? Waar ligt de maatstaf? Toch niet in hetgeen de wereld als zoodanig brandmerkt? Toch niet in de pijnlijke, geruchtmakende gevolgen, die een verkeerde daad met zich brengt? Weten wij het niet, dat een enkel woord van onwil en onbarmhartigheid, 't welk de wereld niet telt, ons na jaren nog kan branden in de ziel, als wij beseffen, hoe wij daarmee wat edel in ons is hebben miskend en besmeurd? Weten wij het niet, hoe een daad van zelfvergetenheid — waarvoor een zwakke oppervlakkig oordeelende wereld haar „vergeten en vergeven" gereed heeft, ons nog telkens een schok doet gaan door de ziel, als wij beseffen, hoe dit ons te staan kwam op

een deel van onze eer, ons zelf-respect. De vruchten onzer daden en onzer gedachten liggen niet buiten ons, maar in ons; de hemel en de hel, zij zijn daar. God ziet het hart aan: „zoo wat de mensch zaait, hij zal het ook maaien".

Is er dan geen vrede der boozen, waarover de Psalmist reeds klaagde? Zijn er niet die door hun verleden — en in wiens verleden ligt niet wat hem kan aanklagen? — niet verontrust worden en kalm voortleven? Zoo is het en vaak is het of wij tot dezen behooren.... Maar: benijdt gij hen, zoudt gij in hunne plaats willen zijn? Zie, ook hier weer de vervulling der zedewet: die vrede is gekocht ten koste van teerheid en louterheid van ziel; dàt is de vrucht: verhardheid, onaandoenlijkheid. Behoeft gij lang te zoeken naar het antwoord op de vraag: wat is u liever, zulk een vrede, maar met verlies van nobelheid en fijnheid van gevoel of het „zoo wat de mensch zaait, hij zal het ook maaien" met al zijn verontrusting en verootmoediging? In dit woord ligt een goddelijke zegen, het is een woord des geloofs.... en zoo het ons vaak verbijstert en verootmoedigt, dat wij het van ons zouden willen weren, dikwerf ook is het ons tot bemoediging en vertroosting, zoodat wij het aanroepen als een blijde boodschap, een rijke belofte.

Paulus licht zijn getuigenis nog verder toe, als het heet: „want die zaait in zijn vleesch, zal uit het vleesch verderf maaien en die zaait in den geest zal uit den geest het eeuwige leven maaien". „Die zaait in zijn vleesch" dat wil zeggen: al wat voorspruit uit 's menschen lagere, zinnelijke natuur, al wat samenhangt met zijn begeerte om het in het tijdelijke goed te hebben, eigen lust te dienen, met het oog op eigen welstand zijn leven

in te richten, maar waaraan alle hooger geestelijk bedoelen, alle idealisme vreemd is.

Welnu, de mensch zal maaien, wat hij daarbij zaait. Hij zal verdienen, wat in zijn tijdelijke nooddruft voorziet, hij zal verkrijgen, wat zijn eigenbaat in het gevlei komt, hij zal zich in de gunst der wereld verblijden.... maar dan ook niets meer dan dat; 't zal alles zijn voor een tijd, het kenmerk des verderfs in zich dragen, niet beklijven; hooger geestelijke rijkdom zal er niet door zijn verkregen, de ziel blijft dor en mat: er is gemaaid, wat gezaaid is, het minderwaardige, — hij heeft zijn loon weg. Hier gaat het dus om een oordeel, niet maar over bepaalde misgrepen, maar over onze levensopvatting, ons karakter.

Daar is weêr de zedewet Gods, de onschendbare en wij buigen ons en stamelen: „het kan niet anders." Zouden wij wenschen, dat het anders ware, dat het minderwaardige edele vruchten voortbracht, doornen druiven, distelen vijgen, dat uit troebele bron het klare water welde, dat wie in het vleesch zaait in den geest zou maaien? Neen immers — dit kan en mag niet, de vastgestelde orde kan evenmin in het zedelijke als in het stoffelijke verbroken worden.... nu dan!

„God laat zich niet bespotten; zoo wat de mensch zaait, dat zal hij ook maaien". Daar staat het voor ons in al zijn hoogheid en majesteit, zijn voor ons kleinen en zwakken verootmoedigends. God — ja Hij! Indien ergens, dan komt de gedachte aan Hem hierbij in ons op. Waar die zedewet er voor ons is en wij in ontzag ons voor haar buigen, daar beseffen wij, dat er een zelfbewuste, willende Macht is, die in hare wijsheid en heiligheid haar heeft vastgesteld; waar wij ervaren hare onschendbaarheid, daar wordt ons Gods trouw openbaar, geen willekeur leidt ons; wij weten, op Wien wij bouwen;

waar wij belijden het rechtvaardig oordeel, dat daarbij over onze handelingen en overleggingen komt, daar belijden wij tevens Zijne gerechtigheid, die den persoon des menschen niet aanziet; waar wij gevoelen, dat het de opvoedende kracht is van Eén, die ons waarachtig heil wil, welke zich daarin voor ons ontplooit, daar erkennen wij Zijne ons zoekende liefde. Zoo kennen wij Hem in zijne leiding met ons, in zijne wetten, waaraan Hij ons bindt en waarvoor wij ons buigen met een: „Uw wil geschiede", niet angstig, maar vertrouwend, een niet anders willen.

„Zoo wat de mensch zaait, dat zal hij ook maaien"; het is een belofte Gods in ons hart gelegd en dat daar wordt tot een geloofswoord.

Er zal gevraagd worden, gevraagd, vaak als een poging, om zich te ontworstelen aan de greep van dit woord: „maar hoe dan Gods ontferming, zijn erbarmen, zijn genade? Zijn die er dan niet?" Zeker, die zijn er; de waarheid in de gelijkenis van den verloren zoon neergelegd, vindt in elk hart hare bezegeling; dat hart zegt het ons aan: daar is eene immer weer ons zoekende Liefdemacht; zij laat ons niet los: zij heeft geen behagen in den dood des zondaars, maar hierin, dat hij leve: zij wil immer weer een nieuwe toekomst ons scheppen. Het „Vergeef ons onze schulden" is een kreet des harten, door dien God gewekt.

Maar zou dit ooit kunnen zijn in strijd met de door Hem beschikte zedewet: „zoo wat de mensch zaait, dat zal hij ook maaien" en dus zijn eigen ordening ondermijnen? Gods genade, — heil ons zoo wij haar kennen! Maar die genade is niet een wegwisschen, een opheffen van wat geschied is, noch kan zij zijn een gave van buiten af, die op eenmaal wat misgaan is verzoent; dit

is met Gods zedewet niet bestaanbaar. Het is een door diepten van schuldgevoel en besef van zedelijke armoede henengevoerd worden tot verlossing en verzoening. Daar is een weg van het vreemde land naar het vaderhuis, dien de verloren zoon *zelf* als boeteling heeft te gaan; uit eigen hart moet de kreet geweld zijn: „zoovele huurlingen mijns vaders hebben overvloed van brood en ik verga van honger". Op dien weg komt de vader hem tegemoet. Wat zoudt gij zeggen van het kind, dat zijn feilen niet telt, rekenend op vaders of moeders toegeeflijkheid? Of liever: wat zoudt gij zeggen van een opvoeding, die het kind tot zulke overleggingen brengt? Moet het niet heeten een schenden van Gods zedewet, een Hem bespotten, als eigen zonden niet geteld worden, wijl men zich op Zijn genade verlaat? Dit ook is ongeloof. Gods ontferming, — wij hebben haar van noode; doch rekent er op niet buiten deze zedewet om: „zoo wat de mensch zaait, hij zal het ook maaien". Eerst wanneer dit ervaren is, zullen wij van Gods genade ons kunnen bewust worden. Er kan geen tweespalt zijn tusschen het een en het ander.

Doch wat spreken wij, alsof hier alleen van beschamends, verootmoediging sprake ware! Ach, dit is wel droevig, dat ons leven van dien aard is, dat wij dit er allereerst in lezen en dit woord ons verbijstert en beangst. Alsof er ook niet bemoediging en vertroosting in ligt opgesloten en er geschreven staat: „die zaait in den geest zal uit den geest het eeuwige leven maaien!" Dat wil dus zeggen: ons is gegeven de Pinkstergave, om te denken, te voelen, te arbeiden, te leven dus, door hooger goddelijken geest geleid, deel daarin van Zijn leven, medearbeider, kind van Hem en dan, als dat zaad is gestrooid, daarvan de de vruchten te plukken: rijkdom te winnen van geest

en hart, die al meer die goddelijke verwantschap doet gevoelen, al meer wijding schenkt aan ons bestaan, al meer bewust doet worden van het bezit van schatten, waarheen de dieven niet kunnen doorgraven, — 't onverderflijke, vrucht van eeuwig leven, een verschiet openend, verder reikend dan aardsche banden, — de oogst van den Paaschmorgen.

In den geest te kunnen zaaien, dat is ons voorrecht, bij de gratis van Hem, die ons eerst heeft liefgehad, wekstem van ons geloof in Hem en vrucht daarvan beide, in gedurige wisselwerking. Dit staat niet buiten het leven met zijn dagelijks weerkeerenden arbeid, zijn strijd en beslommeringen. Niet voor enkele uitverkorenen, voor allen staat het als een roeping, een bemoediging geschreven: „die zaait in den geest, zal uit den geest het eeuwige leven maaien".

Dezen zaaien in den geest, die hun dagelijkschen plicht vervullen, den arbeid, dien de wereld niet telt, doch hun gansche leven vult, hun Marthawerk en die dat doen in den geest der dienende liefde, die zich zelve niet zoekt, begeerig anderer levenspad met trouw te omringen .... zóó den Mariageest in den Martha-arbeid ontplooiend en daarin biddend: „geef ons heden ons dagelijksch brood".

Dezen zaaien in den geest, die in hunnen omgang opgewekt, vertrouwend, sympathiek zich toonen, blijde met de blijden, weenend met de weenenden, geloovend in wat daar edels in elk hart schuilt en daarin doende zien, dat menschenharten nog door iets anders verbonden zijn dan door stoffelijke belangen, dat er een: „Uw God is mijn God" is, 't welk ze samenstrengelt.

Dezen zaaien in den geest, die de talenten hun geschonken niet maar besteden om eigen welstand te waarborgen,

succès te hebben in de wereld, maar om door hun kennen en kunnen mee te arbeiden aan wat leven wekt, de samenleving te verheffen, te louteren, vrede, harmonie in haar te voorschijn te roepen.

Dezen zaaien in den geest, die in vertrouwende liefde de hand uitstrekken tot wat leiding en bescherming behoeft, de kinderkens zegenend, de vermoeiden en belasten opbeurend, wetend, dat het de wil des Vaders is, dat geen der kleinen verloren ga, al is het, dat zij slechts aan één enkele dat werk der barmhartigheid verrichten, al is het, dat zij slechts één beker koud waters ter lafenis reiken!

Zoo wordt het waar: „wie in den geest zaait, hij zal uit den geest het eeuwige leven maaien". Geen machtspreuk is dat, geen los daarheen geworpen belofte, geen vage hope, maar deel uitmakend van de onschendbare zedewet: „zoo wat de mensch zaait, hij zal 't ook maaien". Op dien weg is de ziel verrijkt, de geest gescherpt, 't hart gelouterd, zijn zij zich van hun onvergankelijke kracht, hun hoogen oorsprong, hun lichtvolle toekomst bewust geworden. Het waarachtige geluk, 't blijvende, is aan dat zaaien verbonden; de Heer gebiedt daar zijn zegen en het leven tot in eeuwigheid.

Dit is de bemoediging, die daarin ons gewordt en — de vertroosting. Want wie zaait in den geest, hij kent, zeker, zijn bevrediging daarbij, zijn blijde uren, — maar hij kent ook zijn strijd, zijn onbegrepenheid, zijn ontgoocheling, zijn tranen, zijn kruis; ook dit zaaien geschiedt in het zweet des aanschijns. Wat nood! — hij arbeidt aan der eeuwen werk, naar Gods wil, ingeschakeld in het wezen van Hem, den Eeuwige. Hoort den apostel: laat ons goeddoende niet moede worden, want zoo wij niet verflauwen zullen wij maaien op zijnen tijd". Zij,

die gelooven haasten niet en ook onder strijd en moeite vindt het trouwe hart zijn vrede, den Vader, die het niet alleen laat; het kent zijn Paaschevangelie, dat spreekt van vruchten, die rijpen aan dat zaaien in den geest; het kent de vertoosting van het: „die in tranen zaaien, zij zullen maaien met gejuich".

S. DE WAARD.

STATISTISCH OVERZICHT

van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland

1912.

AFKORTINGEN EN TOELICHTINGEN.

ADS = Algemeene Doopsgezinde Sociëteit.
FS = Friesche Sociëteit, Emeritaatsfonds en Weduwen- en Weezenfonds.
ZwV = Zwolsche Vereeniging.
GS = Sociëteit in Groningen en Oost-Friesland.
RS = Rijper Sociëteit.
VDM = Vereinigung der Mennoniten-Gemeinden im Deutschen Reich.
RA = Ring Akkrum.
RArnh = „ Arnhem.
RB = „ Bolsward.
RD = „ Dantumawoude.
RHo = „ Noord-Holland, Oosterafdeeling.
RHw = „ „ „ Westerafdeeling.
RTw = „ Twente.
RZw = „ Zwolle.
MKL = Vereeniging tot verzorging van minderjarige kinderen van Doopsgezinde ouders te Leeuwarden.
DVg = Vereeniging „Doopsgezinde Verzorging".
VLA = Vereeniging tot het aannemen van de plaats van lidmaatschap als plaats van armlastigheid.
VA = Vereeniging voor de zaak der attestatiën.
VV = Vereeniging betreffende de (stoffelijke) belangen der Doopsgezinden in de Verstrooiing.
VW = Vereeniging tot ondersteuning van Doopsgezinde Weezen van onvermogende gemeenten.
VDV = Vereeniging ter behartiging van de godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de Verstrooiing.
DZV = Doopsgezinde Zendingsvereeniging.
AEf = Algemeen Emeritaatsfonds.
GWf = Groningsch Weduwenfonds.
HWf = Noord- en Zuid-Hollandsch Weduwen- en Weezenfonds.
Past. = Pastorie.
Rijkstr. = Rijkstraktement.
Pers. Bel. (2). = Vrijdom der eerste twee grondslagen der personeele belasting.

De bijzondere instellingen eener gemeente (b. v. Zondagsscholen, Bibliotheken, enz.) staan, tenzij het opzettelijk anders er bij is opgegeven, onder leiding van den Leeraar. Wanneer de 1e Kerstdag niet opzettelijk vermeld is, wordt hij in die gemeente kerkelijk gevierd.

Aalsmeer. 844 leden (49 elders), 527 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. W. Luikinga, geb. 25 Oct. 1879, Prop. 1906 (Aalsmeer 29 Sept. 1907). — *Kerkeraad:* 12 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. Jac. Klz. Hanzen en Jb. Alderden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters; *Meisjeswerkgezelschap; Vereeniging voor de Zending* (met leeskring). — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. — De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De kerkeraad zendt den leden een gedrukt jaarverslag. — De gemeente is lid van ADS, RHo, VLA, VV, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.

Aardenburg. 92 leden (23 elders), 15 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600, *Past.* — Ds. Jacob Koekebakker, geb. 22 Juli 1875, Prop. 1898 (den Hp 17 Dec. 1899, Aardenburg 12 Juli 1903). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar; Kerkelijk Ontvanger: J. J. van der Hooft. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters voor zoover zij woonachtig zijn binnen Zeeuwsch Vlaanderen's westelijk gedeelte, of, daarbuiten wonende, jaarlijks continuatie van lidmaatschap aanvragen. — *Zondagsschool* (21 leerlingen onder leiding van Mevr. Koekebakker). — *Herv. Psalmen, Evangelische Gezangen, Vervolgbundel der Ev. Gez.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen en Hemelvaartsdag niet. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van ADS, ZwV, DVg, AEf, HWf.

Abbekerk. (Zie Twisk en Abbekerk).

Akkrum. 426 leden (110 elders), 147 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. D. Kossen, geb. 21 April 1865, Prop. 1890 (Helder 18 Jan. 1891, 's-Gravenhage 1895, Akkrum 9 Jan. 1898). — *Kerkeraad:* 6 diakenen met 2 boekhouders en den leeraar als Secr. met adv. stem. — Voorz. Feitze Peenstra; Boekh. O. Jansma (gem.) en F. H. de Jong (diac.). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (52 leerlingen, 3 onderwijzeressen en 1 onderwijzer). — *Leidsche Bundel.* — Begin der godsdienstoef. 9 (z.) 9.30 (w.) — in den winter worden des avonds te 5 uur 6 avondgodsdienstoefeningen gehouden. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, de 2e Pinksterdag gewoonlijk niet. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van FS, RA, VDV, VW, DZV, MKL.

Alkmaar. 631 leden (± 105 elders), 100 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1950, Rijkstr. *f* 400, Honorarium voor 't onderwijs aan de cadetten *f* 50. — Ds. H. Westra, geb. 9 Aug. 1877, Prop. 1904 (Witmarsum en Pingjum 16 Oct. 1904, Bovenknijpe 1907, Workum 1908, Alkmaar 9 April 1911). — *Kerkeraad:* 7 leden; de leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. Voorz. J. de Lange JCzn.; Secr. J. Burger; Boekh. J. Borsjes. — Gemeente- en Diaconie-administratie gescheiden. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters; bij de verkiezing van diakenen echter met uitzondering der bedeelden. — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. 10 (z.) 10.30 (w.). De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden niet, Goede Vrijdag, Oudejaar en Hervormingsdag wel kerkelijk gevierd (de laatste in jaarbeurten met de Ev. Luth. en de Remonstr. Gem.). — Eens p. j. Avondmaal. — In de Gem. werkt een *Doopsgez. Kring* „Hans de Ries", met ruim 200 leden, voor de versterking van den onderlingen band en de opwekking van het godsdienstige leven. De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, Alkmaarsche Wijkverpleging, AEf, HWf.

Almeloo. 125 leden (47 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2600. — Ds. P. M. Heringa, geb. 8 April 1878, Prop. 1906 (Warns 2 Dec. 1906, Almeloo 1 Sept. 1912). — *Kerkeraad:* 3 leden. Voorz. B. Gorter; Secr. E. B. B. ten Cate; Boekh. B. Gorter; de leeraar heeft adv. stem. — *Financiëele Commissie* (1 lid). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Evangel. Gez.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. De Gem. heeft een eigen *Weezenfonds.* — Eens p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van ZwV, RTw, VDV, AEf, HWf.

Ameland. (zie Ballum, Hollum, Nes).

Amersfoort. (*Doopsgezinde kring*) 110 leden (6 elders), 30 catechisanten. Kringtract. *f* 550. Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met *Apeldoorn* (zie aldaar). Zooveel mogelijk worden om de 14 dagen godsdienstoefeningen gehouden, in het Logegebouw, *van Persijnstraat*, waarbij de leeraar minstens 12 keer optreedt en die verder geleid worden door andere predikanten, van elders hiertoe uitgenoodigd. *Bestuur:* 5 leden benevens den leeraar. Voorz. W. H. E. Vrijdag; Secr. B. D. Best; Penningm. Jhr. S. M. van Reigersberg Versluys. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. te 10.30. Voor zooveel mogelijk worden de 1e of 2e Paaschdag, Pinksterdag en Kerstdag en Oudejaarsavond kerkelijk gevierd. Catechisatie op Dinsdag. — *Bouwfonds.* De kring is lid van ZwV.

Amsterdam. 6303 leden (436 elders), ± 1300 catechisanten. Gemeentetr. *f* 4500. — Ds. P. Feenstra Jr., geb. 18 Oct. 1850, Prop. 1872 (Witmar-

sum 16 Maart 1873, Nijmegen 1881, Amsterdam 10 Mei 1891). Dr. A. K. Kuiper, geb. 20 Sept. 1864, Prop. 1889 (Rottevalle 5 Jan. 1890, Warga 1895, Wormerveer 1899, Amsterdam 15 Sept. 1901). Ds. P. B. Westerdijk, geb. 19 Sept. 1869, Prop. 1892 (Dantumawoude 27 Nov. 1892, Enschedé 1899, Amsterdam 12 Nov. 1911). Ds. V. Loosjes, geb. 24 Nov. 1855, Prop. 1878 (Wieringen 30 Maart 1879, Blokzijl 1881, Beemster 1886, Sneek 1890, Amsterdam 10 Maart 1912). *Kerkeraad:* 20 leden benevens de leeraren. Voorz. Ds. P. Feenstra Jr. of Dr. A. K. Kuiper (om de maand); Secr. Ds. P. B. Westerdijk (1912) en Ds. V. Loosjes (1913). Bij beroeping van leeraren *een dubbele kerkeraad.* De armenzorg wordt behartigd door 6 wijkdiakenen, die ieder door eene commissie van 5 à 6 broeders en zusters worden bijgestaan. Boekhouders: grootboek: P. G. A. Blok van Laar en H. Salm Jr. — armenboek: M. H. Lem en J. Bruyn. — *Stemrecht:* De verkiezing van eene *beroepingscommissie* (aanvullende den kerkeraad, die hierdoor een *dubbele* wordt) geschiedt door de broeders en zusters, die der diakenen alleen door de broeders, herziening der Statuten door de broeders en zusters. — *Wijkverpleging* (*Singel* 458, dir. Mej. J. Jonker en 2 pleegzusters, voorz. Dr. T. E. W. Feltkamp). 5 *Diakonessen* door den kerkeraad benoemd op aanwijzing van Diakonessen. Twee hofjes voor oude vrouwen onder beheer der diaconie: *'t Rijpenhofje,* (Rozengr. 120—134) en *'t Nieuwe of Zonsche Hofje* (Prinsengr. 159—171). Woning voor gehuwden in *'t Gebouw „de Lelie"* (Bloemstraat) en in de *huisjes van „de Vogel"* (Kerkstraat). Weeshuis van de Collegianten, genaamd *„de Oranjeappel". Mannen-Hulpvereeniging* (Zending. Voorz. Ds. W. I. Leendertz, Secr. C. Stroër). *Vrouwen-Hulpvereeniging* (Zending. Voorz. Dr. A. K. Kuiper, Vice-Voorz. Mevr. E. van Eeghen—van Helden). 2e *Vrouwen-Hulpvereeniging* (Voorz.-Secr. Mej. A. Veenstra). *'t Kransje „de Talenten". Naaikrans* van Mej. v. Dijk—Droog. Het *Wilhelmina-kransje* (Voorz. Mevr. Kuyk—Kooning). *Hulp aan herstellende zieken,* Voorz. Mevr. A. Feenstra—Tjeenk Willink. *Menno-Simonskring* (Doopsgezinde jongelings-vereeniging) Voorz. H. Brouwer Jr. vergadert in kerk Oosterpark, gebouw Salvatori (Binnenamstel hoek Halvemaansteeg) en Heerenmarkt 16. *Wijklokaal* van Dr. Kuiper: Heerenmarkt 16. — Er zijn in de gem. *Zondagsscholen* (met ongeveer 400 leerlingen) die niet onder toezicht van den Kerkeraad staan, maar waarvan elk der drie jongste predikanten één onder toezicht heeft; verder wordt van zijnentwege *voorbereidend godsdienstonderwijs* gegeven door den Heer J. Schouten, Mej. A. Veenstra, Mevr. M. L. Knapp—Jacobi en Mej. J. F. D. Mossel. — *Psalmen „Laus Deo",* 1e *en* 2e *Amst. Bundel.* — Begin der godsdienstoef. in de kerk op 't Singel 452 of Heerengracht 431 te 10 uur; in de Oosterparkkerk te 10.30. — Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Avonddiensten alleen met de Doopsbediening in voor- en najaar en ter Dankzegging na 't Avondmaal, op Goeden Vrijdag, en op Oudejaarsavond. Des Zondags beginnen deze diensten te 6 uur, op

werkdagen te 7 uur. — Driemaal p. j. Avondmaal (het zomeravondmaal naar Waterlandsche wijze: aan tafel). — De gem. is lid van ADS, RHo, VW, VDV, DZV, AEf en HWf.

Zie verder bij Nieuwendam.

St. Anna-Parochie. 101 leden (15 elders), 88 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400. *Past.* — Ds. H. Bakels, geb. 25 Juli 1871, Prop. 1895 (Warns 12 Jan. 1896, Enkhuizen 1901 — Juni 1906, St. Anna Parochie 5 Juli 1908 — 24 Oct. 1909 en 14 Mei 1911). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. de leeraar; Secr. J. D. Bierma; Boekh. W. Jensma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 9.30. De Nieuwjaardag, Hemelvaartsdag en de 2e feestdagen werden de laatste jaren niet gevierd, maar omtrent de viering der feestdagen is niets definitief bepaald. *Zondagsschool* (110 leerl.). Eens p. j. Avondmaal. De gemeente is lid van FS, RD.

Apeldoorn. 250 leden (39 elders), 55 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. — Ds. E. M. ten Cate, geb. 26 Dec. 1868, Prop. 1893 (Noordhorn 21 Jan. 1894, Monnikendam 1896, Apeldoorn 6 Nov. 1904). — De leeraar is tevens predikant bij den Doopsgezinden Kring te *Amersfoort* (zie aldaar). — *Kerkeraad:* 5 leden, de leeraar is advis. lid. Voorz. J. H. Steghghers J.Hz.; Secr. H. Schreuder; Boekh. P. J. J. Roelants. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Doopsgezinde Liederen, Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (tweemaal als er ook in 't najaar doop is), met persoonlijke bekers. *Zondagsschool* (gemeensch. met N. P. B.), vier onderwijzers, 60 leerlingen. Zusters zijn verkiesbaar voor den kerkeraad. *Commissie tot Verwelkoming van nieuwe leden.* De gemeente is lid van ZwV, RArnh, DVg, DZV.

Appelsga. De bezittingen (kerk en pastorie) worden beheerd door het bestuur der Friesche Doopsgezinde Societeit.

Arnhem. 688 leden (179 elders), 104 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3000.— Ds. D. Pottinga, geb. 27 Sept. 1876, Prop. 1903 (Baard 1 Nov. 1903, Veendam c. a. 1906, Purmerend 1908, Arnhem 4 Febr. 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den Eerevoorzitter en leeraar. Voorz. J. S. Meihuizen; Secr. de leeraar; Boekh. G. J. Ybes en W. A. Pull. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10.30. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag (Avondmaal) en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. des avonds Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Jong streven* (naaikrans ten behoeve van armen en zieken). — *College van Collectanten.* — *Zangkoor* (dir. de

heeren Van Westhreene en Burnier). — *Cursus voor Jonge Leden* en een *Cursus voor Oudere Leden en belangstellenden.* — *Het Vaste Fonds.* — De gemeente is lid van ZwV, RArnh, VLA, VA, VV, VW, DZV, DVg, VDV, Wedf. Arnh. pred, AEf, HWf.

Assen. 51 leden (3 elders), 15 catechisanten. Gemeentetr. *f* 550 en reiskosten. Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Meppel, (*zie aldaar*). — *Kerkeraad:* 7 leden; bovendien de leeraar met adv. stem. Voorz. Mr. P. Bijl; Secr. L. Hansma; Boekh. T. Boonstra. *Huishoudelijke Commissie* (voor toezicht op de kerk). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). De godsdienstoef. beginnen te 10 uur. Een enkele maal — op onbepaalde tijden — avonddienst te 6.30 nm. Alleen de 2e feestdagen worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). De gemeente heeft het *staande zingen* ingevoerd, houdt eens per jaar eene „avondvertoeving" welke een huishoudelijk karakter draagt en is lid van ZwV, RZw, DVg, VDV.

Axwijk. (Zie Middelie).

Baard. 82 leden (12 elders), 22 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1450. *Past.* — Ds. H. J. Woelders, geb. 27 Dec. 1885, Prop. 1912 (Baard 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar; Voorz. Boekh. Tj. v. d. Hem; Secr. Boekh. J. J. Durksz. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Herv. Psalmen, Groote Bundel, Vervolgb. Ev. Gez.* — Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond *wel.* Tweemaal p.j. Avondmaal. — De gemeente is lid van FS, RB, DZV, VDV.

Baarn. *(Doopsgezinde Kring),* 55 leden, 6 catechisanten. *Bestuur:* 5 leden. Voorz.-kringdiaken Mej. Joh. Heybroek; Secr. Mej. F. E. Nix; Penningm. J. Korver. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. 10.30 in 't Nutsgebouw. — Zie Huizen en Hilversum.

Balk. 93 leden (2 elders), 32 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700, Pers. Bel. (2). *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Voorz.-Secr. is; Boekh. G. van der Sluis (gem.) en D. van der Meer (diac.) — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de bedeelden alleen bij de leeraarsberoeping). — *Leidsche Bundel.* — Begin der godsdienstoef. 9.30. Goede Vrijdag, en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar gewoonlijk niet, hoewel ze niet zijn afgeschaft. Tweemaal p.j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). De gemeente is lid van FS, RB, DZV, MKL.

Ballum (op Ameland). 47 leden (1 elders), 15 catechisanten. — De gemeente wordt bediend door de leeraren van *Hollum* en *Nes* en draagt niet aan de traktementen bij. — *Kerkeraad:* 4 leden benevens de leeraren. Voorz.-Secr. de leeraar van Hollum of van Nes, bij jaarbeurten. Boekh. G. C. Bakker en B. Bleeker. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Evang. Gezangen.* Om de veertien dagen en op de 2e feestdagen godsdienstoefening, begin 9 (z.) 9.30 (w.) of 2 uur. Eens per jaar Avondmaal. Geen orgel. Toen in 1881 de Ver. Doopsgez. Gem. van Ameland werd gesplitst in 3 zelfstandige gemeenten, verbonden die van Hollum en Nes zich bij contract, te zullen voorzien in den predikdienst en het godsdienstonderwijs te Ballum en om in geval van behoefte, ook geldelijken bijstand te verleenen. Jaarlijks worden de rekeningen van Ballum nagezien door de kerkeraden van Hollum en Nes, vertegenwoordigd door de beide predikanten. — De Gemeente is lid van FS, RD.

Barsingerhorn, Kolhorn en **Wieringerwaard.** (Kerken te *Barsingerhorn* en *de Kreil*). 476 leden (20 elders), 55 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1900 en *f* 100 voor rijden, Pers. Bel. (3). *Past.* — Ds. R. van der Veen, geb. 19 Mei 1872, Prop. 1897 (Irnsum en Poppingawier 31 Oct. 1897, Balk 1902, Barsingerhorn c. a. 21 April 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr.-Boekh. is. Tot het nazien der rekening van ontvangsten en uitgaven wordt jaarlijks eene commissie van 2 leden door de gemeente gekozen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoefeningen 10 uur, om de 4 weken in *de Kreil.* Alleen de 1e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, geen Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). Er rijdt een *kerkwagen* van Schagen (alwaar 125 leden wonen) naar Barsingerhorn. — Catechisaties te Barsingerhorn, Schagen en Wieringerwaard (de Kreil). — De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VA, VV, VW, Maatschappij tot Opv. van Weezen in 't Huisgezin, Het Witte Kruis, Ver. voor Gezinsverpleging in de Classis Alkmaar, Verhoogingsfonds, AEf, HWf.

Beemster. 268 leden (27 in de verstrooiing; leden, elders woonachtig, kunnen lid blijven indien zij door een geldelijke bijdrage hunne belangstelling tconen), 25 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. *Past.* — Ds. P. A. Vis, geb. 7 Mei 1865, Prop. 1889 (Witmarsum en Pingjum 19 Januari 1890, Beemster 19 Juli 1891). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar (deze heeft alleen in armenzorg-aangelegenheden geene stem). Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. C. Haremaker. — Eene *Commissie van Bijstand* (30 leden) beslist in zaken, waarin de kerkeraad niet op eigene verantwoordelijkheid wil handelen en maakt bij beroepingen het tal op. *Financiëele Commissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Doopsgez. Liederen* (*Haarlemsche Bundel*). — Begin der godsdienstoef. 9.30. — De 2e feest-

dagen worden gewoonlijk niet gevierd, hoewel ze nooit zijn afgeschaft, geen Hemelvaartsdag. Goede Vrijdag wordt kerkelijk gevierd. Verspreiding van godsd. lectuur. Gedrukte jaarverslagen. — Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gemeente is lid van RS, RHo, VW, DZV, VDV, Het Witte Kruis, AEf, HWf.

Beerta. (zie Midwolda).

Berlikum. 98 leden, 65 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. L. Reinders, geb. 27 Nov. 1870, Prop. 1896 (Berlikum 10 Jan. 1897). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. J. Visscher. *Beroepingscommissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (70 leerl., 2 onderwijzers). — *Leidsche Psalmen* en *Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. — Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden niet kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond wel. — De gemeente is lid van FS, RD, VDV, MKL.

Beverwijk. 180 leden (6 elders), 62 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000 en *f* 400 persoonlijke toelage, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. J. D. van Calcar, geb. 10 April 1874, Prop. 1901 (Warns 9 Febr. 1902, Beverwijk 18 Maart 1906). — *Kerkeraad:* 7 leden. Voorz. M. Teer; Secr. de leeraar (met advis. stem); Boekh. Chr. E. Sepp. Commissie van Bijstand tot 't nazien der rekening (3 leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (ook bedeelden). — *Leidsche Psalmen* en *Gezangen.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur, eenige winteravondbeurten. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden niet kerkelijk gevierd, wel Goede Vrijdag en Oudejaar (beide te 6.30 's av.). — Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool, Kerkelijk Zangkoor* in gemeenschap met de Ev. Luth. gemeente en met de Vereen. v. Vrijz. Herv. met welke ook gemeenschappelijk de Hervormingsdag wordt gevierd. — De gem. is lid van ADS, RHw, VLA, VA, VDV, VV, AEf, HWf.

Blija. (zie Holwerd).

Blokzijl. 121 leden (31 elders). 45 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1750, Pers. Bel. (3) en plaatselijke belasting. *Past.* — Ds. G. Hofstede, geb. 19 Aug. 1866, Prop. 1891 (Baard 31 Jan. 1892, Aardenburg 1893, Blokzijl 8 Maart 1903). *Kerkeraad:* 6 diakenen benevens een Secretaris en een Boekhouder. Voorz. B. Room; Secr. W. Bakker; Boekh. Ds. G. Hofstede. — College van 4 *diakonessen* of *buitenmoeders.* — *Stemrecht:* Broeders. — *Herv. Psalmen, Doopsgez. Liederen* (*Haarl. Bundel*). — Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.). 10 (w.). In den winter avondgodsdienstoefening te 6 uur. Ook de 2e feestdagen, de Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oudejaarsavond, alsmede de Overijselsche Bid- en Dankdag worden kerkelijk gevierd. Nieuwejaar op

den eerstvolgenden Zondag. — Tweemaal p. j. Avondmaal. — *Weeshuis.* De gemeente is lid van ZwV, RZw, VW, DZV, AEf, HWf.

Bolsward. 218 leden, 57 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz.-Boekh. W. Keestra, Secr. J. T. Wiersma. Commissie voor het Predikantsfonds (3 leden). *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. 9.45. — Behalve de 1e feestdagen worden de 2e Kerstdag, Oudejaar en Goede Vrijdag kerkelijk gevierd. — Enkele avonddiensten te 5.15. Tweemaal p. j. Avondmaal. — *Zangkoor* (onder leiding van Mej. G. Veen). — Aan de gem. is verbonden de „Doopsgezinde Instelling van Weldadigheid". De kerkeraad beheert haar en is rekenplichtig aan eene commissie van 5 leden, jaarlijks uit en door de Broeders-lidmaten te kiezen. — De gem. is lid van FS, RB, DZV, MKL.

Borne. 55 leden, 15 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1350, Rijkstr. *f* 300 en *f* 25 vergoeding van Pers. Bel. *Past.* — Ds. J. B. du Buy, geb. 13 Febr. 1870, Prop. 1893 (Nes op Ameland 12 Mei 1895; Borne 14 Sept. 1902). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. A. ten Cate; Secr. de leeraar. Boekh. A. Bussemaker en A. ten Cate. Afzonderlijke gemeentelijke en diakonale geldmiddelen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel, Vervolgbundel Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 10.10 uur. — Goede Vrijdag, Hemelvaart, Hervormingsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool* (19 leerlingen, onder leiding van mevrouw du Buy). — Enkele „gezellige bijeenkomsten" hebben des wintersavonds plaats. — De gem. is lid van ZwV, RTw, VW, VDV, AEf, HWf.

Bovenknijpe. 172 leden (in Amerika 10), 65 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. A. Zernike, geb. 30 April 1887, Prop. 1911 (Bovenknijpe 5 Nov. 1911). *Kerkeraad:* 8 leden benevens de leerares. Voorz.-Secr. de leerares. — Kerkvoogdij en Diaconie gescheiden. Boekh. M. B. de Vries (gem.), H. A. Siebenga Azn. (diac.). — Bij beroeping een groote kerkeraad door toevoeging van 6 buitengewone leden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* — Begin der godsdienstoef. 9.30, avondbeurten. 7 uur. — Behalve de gewone Zondagen worden alleen Goede Vrijdag en Oudejaar kerkelijk gevierd. — Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool* (60 leerlingen, 2 onderwijzers). *Leesbibliotheek.* De gem. is lid van FS, RA, VLA VV, VW, MKL.

Breda. 105 leden (29 elders), 25 catechisanten. Gemeentetr. *f* 725 en honor. voor 't catechiseeren met Cadetten. — Voor den Predikdienst enz. gecombineerd.

met Dordrecht (zie aldaar). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. J. Bollaan; Secr. de leeraar; Boekh. G. A. E. Taenzer. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Op elken laatsten Zondag der maand en op de 2e feestdagen te 10.30 uur godsdienstoef. in de Ev. Luth. kerk. — De gemeente is lid van ZwV, VLA, VA, VV, VW, DVg, VDV, AEf, HWf.

Broek op Langendijk. 152 leden, 34 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150, Rijkstr. *f* 300, Pers. Bel. (3). *Past.* — Ds. W. A. Banga, geb. 12 Dec. 1879, Prop. 1906 (Br. op L. 25 Aug. 1907). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar. Voorz. S. de Boer; Secr. de leeraar; Boekh. W. A. van Bommel. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Bibliotheek.* Catechisaties te Broek op L. en te Oudkarspel. *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eenmaal p. j. Avondmaal. *Zondagsschool*, 3 onderwijzeressen, 47 leerlingen. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VDV, VW, DZV, AEf, HWf.

Burg, Waal en Oosterend op Texel. 625 leden, 161 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. R. Kuperus, geb. 17 Sept. 1850, Prop. 1878 (Baard 23 Maart 1879, St. Anna Parochie en Berlikum 1882, Ytens 1884, IJlst 1886, Burg enz. 17 Nov. 1889). — *Kerkeraad:* 10 leden benevens den leeraar (Burg 4, Waal en Oosterend elk 3 diakenen). Voorz. D. Bakker Pz.; Boekh. D. Bakker. Pz. en J. K. Eelman Az.; Secr. de leeraar. *Bouwcommissie. Landcommissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij predikantsverkiezing). *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Sept. tot April om de 3 weken te Burg avonddienst te 6.30. De 2e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Goede Vrijdag, Hemelvaart en Nieuwejaar *niet*. Eens per jaar in ieder der 3 dorpen Avondmaal. In elk der 3 dorpen een kerkgebouw. — De gemeente is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VDV, VW, AEf, HWf.

Burgervlotbrug. (Zie Zijpe Zuid).

Bussum. *(Doopsgezinde kring).* 103 leden, 28 catechisanten. *Bestuur:* 5 leden. Voorz.-Kringdiaken W. S. Geerts; Secr. Mevr. Wed. Rutgers — Spoelstra; Penningm. Mej. J. Zwaardemaker. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. ééns per maand 10.30 in 't gebouw Concordia. — Zie Huizen en Hilversum.

Dantumawoude. 284 leden (10 elders), 126 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2000, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. U. J. Reinders, geb. 24 Jan. 1868, Prop. 1896 (Ternaard 17 Jan. 1897, Dantumawoude 15 Oct. 1899). —

Kerkeraad: 8 leden benevens den leeraar. Voorz.-Secr. de leeraar; Oudste Bestuurder H. W. Sikkema. Gedurende vacatures worden acht buitengewone leden gekozen die met den gewonen kerkeraad het beroepingswerk leiden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen voor de beroeping van een leeraar). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der godsdienstoef. 9.30. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, geen Hemelvaartsdag. — Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Leesbibliotheek.* 's Winters enkele *Voorleesavonden.* — De gem. is lid van ADS, FS, RD, VLA, VW, VDV, DZV, MKL, Bond v. Staatspensioen.

Delft. *(Doopsgezinde kring).* 98 leden, 9 catechisanten. *Kerkeraad:* 7 leden. Voorz. Prof. Dr. J. Cardinaal; Secr. Mr. H. H. R. Roelofs Heyrmans; Boekh. J. Vis. — Ds. G. Wuite te 's-Gravenhage belast zich met de zorg voor den kring. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — Begin der godsdienstoef. 10.30 iederen derden Zondag in de maand in de Remonstr. kerk. *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Eens p. j. Avondmaal op Goeden Vrijdag des avonds, voorafgegaan 's morgens door den doop. De kring is lid van ZwV.

Deventer. ± 280 leden (± 60 elders), 90 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2800 en pers. toel., Pers. Bel. (3). *Past.* — Ds. A. H. van Drooge, geb. 4 Oct. 1872, Prop. 1897 (Holwerd en Blija 14 Nov. 1897, Deventer 5 Jan. 1902). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den Leeraar die adv. stem heeft. De kerkeraad bestaat uit 4 oudsten, den Secretaris, den diaken (J. Bussemaker) en den Kerkmeester. De drie laatstgenoemden hebben verschillende fondsen in beheer. Voorz. Mr. S. van Delden; Secr. T. Wilmink. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Bibliotheek.* — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). *Chr. Kerkgezangen* (*Haarl. Bundel*). — Begin der godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RArnh, DZV, VW, DVg, VLA, VDV, AEf, HWf.

Dordrecht. 140 leden (40 elders), 35 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1625, Rijkstr. *f* 200. — Ds. W. Koekebakker, geb. 8 Nov. 1878, Prop. 1903 (Zwartsluis 10 Jan. 1904, Dordrecht 9 Mei, Breda 16 Mei 1909). Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Breda. — *Kerkeraad:* 6 leden, waaronder 2 zusters, benevens den leeraar. Voorz. Mr. J. van Drooge; Secr. de leeraar; Boekh. J. C. Stemp. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (4 onderwijzers, 23 leerlingen). *Leidsche Bundel, Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. 10.30. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel*

kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ZwV, VW, DVg, AEf en HWf. — Zie Gorinchem.

Dragten en Ureterp. 217 leden (14 elders), 82 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600, Pers. Bel. (*f* 25). *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz. J. Padieske; Secr. de leeraar; Boekh. P. F. de Zee te Dragten. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (aan leden die in gebreke blijven den — soms verplichten — hoofdelijken omslag te betalen, kan het stemrecht worden ontnomen). — *Leesbibliotheek* (bestuurd door eene commissie uit de leden en 2 diakenen). — *Zangkoor* (onder leiding van den Heer A. L. P. de Cornillon, organist). — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30. — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool* (N. P. B.), 115 leerlingen. — De gem. is lid van FS, RA, VLA, VA, VV, MKL.

Edam. 108 leden, 7 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150, Rijkstr. *f* 300. *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 5 leden. Voorz.-Boekh. J. de Boer Jzn.; Loco Secr. (geen lid) J. Doets. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Ps. en Gez.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd (te 6.30). Tweemaal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag en in November). — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, AEf, HWf.

Enkhuizen. 104 leden, 26 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1575. *Past.* — Ds. S. Spaans, geb. 9 Nov. 1873, Prop. 1898 (Goes 15 Jan. 1899; Enkhuizen 25 Aug. 1907). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar. Voorz. de leeraar; Secr. G. van Nek; Boekh. P. Bais. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Enschedé. 232 leden, 58 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2500. (zie Gronau). — Ds. E. Pekema, geb. 22 April 1877, Prop. 1904 (Mensingaweer 2 Oct. 1904, Monnikendam 1907, IJmuiden 1909, Enschedé 17 Maart 1912). — *Kerkeraad:* 3 leden met den leeraar als adviseerend lid. Gemeentebeheer en armenverzorging zijn gescheiden. Voorz. B. J. Blijdenstein; Secr. de leeraar; Boekh. M. Udink ten Cate. Jaarlijks wordt door de Broeders eene commissie verkozen tot het nazien der rekening. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Des winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 5.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag en Oudejaars-

avond *wel*. Avondmaal op Goeden Vrijdag (met persoonlijke bekers). De leeraar geeft godsdienstonderwijs en vervult eenige preekbeurten te Gronau. — Vaste contributie à *f* 0.50, benevens hoofdelijke omslag. — De gem. is lid van ADS, ZwV, RTw, VW, VDV, DVg, AEf, HWf.

Franeker. 175 leden (13 elders), 48 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1550 en *f* 50 voor belastingen. *Past.* Ds. M. Honigh, geb. 20 Maart 1871, Prop. 1896 (Uithuizen 31 Jan. 1897, Franeker 25 Nov. 1900). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz. P. J. Bijlsma; Secr. de leeraar; Boekh. D. Fontein. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. (Leden die van elders met att. zijn aangenomen, eerst na 6 maanden lidmaatschap). Zusters zijn verkiesbaar voor den kerkeraad. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. *Zangkoor*, dat zich bij feestelijke gelegenheden hooren laat. — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VA, VDV, MKL.

Giethoorn. 500 leden (30 elders), 195 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. *Past.* — Ds. T. O. M. H. Hylkema, geb. 16 Juni 1888, Prop. 1911, (Giethoorn 28 Jan. 1912). — *Kerkeraad:* 10 leden (4 fondsbestuurders, 6 diakenen) benevens den leeraar, die Voorz. en Secr. is. Boekh. H. Groen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Nieuwe- en Oudejaar, Bid en Dankdag en Hemelvaart worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — *Bibliotheek.* — De gem. is lid van RZw, VDV, AEf, HWf.

Goes. (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Vlissingen). 40 leden, 15 catechisanten. Gemeentetr. *f* 793,76. Ds. T. H. Siemelink, geb. 13 Sept. 1863, Prop. 1889 (Workum 12 Jan. 1890, Goes en Vlissingen 12 en 5 April 1908). *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar. Voorz. A. R. Breetvelt; Secr. den leeraar; Boekh. Tj. Joustra. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Godsdienstige Liederen* (N. P. B). Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd (om de beurt te Vlissingen en te Goes), de Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ZwV, VDV, DVg, HWf.

Gorinchem. Catechisaties voor de verstrooid wonende Doopsgezinden door den leeraar van Dordrecht, 12 catechisanten.

Gorredijk en Lippenhuizen. ± 140 leden, (3 elders), ± 50 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1550, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. C. C. de Maar, geb. 9 Maart 1881, Prop. 1907 (Mensingaweer 17 Nov. 1907, Gorredijk en Lippenhuizen 22 Mei 1910). *Kerkeraad*: 8 leden benevens den leeraar

als Voorz. en Secr.; Boekh. E. U. Veenland te Lippenhuizen en P. de Oude. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. te 9.30 (z.) en 10 (w.). In Gorredijk soms avondgodsdienstoef. te 6 uur. De Goede Vrijdag, 2e Paaschdag, 2e Kerstdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal, in beide kerkgebouwen ééns. — *Zangkoor.* — De gem. is lid van FS, RA, VDV, MKL.

Graft (Noordeind van). 80 leden (4 elders) 16 catechisanten. Gemeentetr. *f* 900, Rijkstr. *f* 400. *Past.* — Ds. J. Dirkmaat, geb. 16 Juli 1883, Prop. 1912 (Noordeind van Graft 1912). — *Kerkeraad:* 4 leden (waarvan jaarlijks één aftreedt en niet terstond herkiesbaar is; gedurende vacatures heeft er geene aftreding plaats) benevens den leeraar als Voorz. en Secr. met adv. stem. Boekh. J. Prins. *Beroepingscommissie* (5 leden). — *Stemrecht:* Broeders. — *Herv. Psalmen en Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Enkele winteravondgodsdienstoef. te 7 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag, Hervormingsdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — *Zondagsschool* (34 leerlingen, onder leiding van den Ned. Herv. en den Doopsgez. leeraar van Graft en Noordeind van Graft). — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VW, VDV, AEf, HWf.

Graftdijk (Oost-), voor den Predikdienst enz. gecombineerd met **West-Graftdijk.** 35 leden, 9 catechisanten. Gemeentetr. *f* 800, Pers. Bel. *Past.* — Ds. Y. S. Buruma, geb. 23 Jan. 1884, Prop. 1911 (O. en W. Graftdijk 7 Jan. 1912). *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar als Secr.-Voorz.-Boekh. 1912 S. Kuin, 1913 D. Verver, 1914 S. Beets. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Leidsche Ps. en Gez.* Om de 14 dagen godsdienstoef. te 9.30 (z.). 10 (w.). Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag, Hervormingsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. — Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Graftdijk (West-), zie **Oost-Graftdijk.** 46 leden, 20 catechisanten. Gemeentetr. *f* 725. — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar als Secr. Voorz. 1912 M. van Tiel, 1913 W. Koppen, 1914 J. de Wit. Boekh. W. Koppen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — Godsdienstoefeningen evenals te Oost-Graftdijk. *Zondagsschool* (25 leerl.). *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — De 1e feestdagen, de Goede Vrijdag, Hervormingsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. — Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VA, VV, AEf, HWf.

's-Gravenhage. ± 1600 leden (waarvan ± 400 elders). ± 340 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3800. — Ds. S. Lulofs, geb. 23 Jan. 1849, Prop. 1872 (Broek op Langendijk 1 Dec. 1872, Winterswijk 1875, Koog en Zaandijk 1877, Deventer 1889, 's-Gravenhage 5 Mei 1901). Ds. G. Wuite Jzn.,

geb. 16 Juli 1874, Prop. 1899 (Stavoren en Molkwerum 15 Oct. 1899, Arnhem 1902, 's-Gravenhage 1 Mei 1910). — *Kerkeraad:* 10 leden benevens de leeraars met adviseerende stem. Voorz. K. Stoffels; Secr. B. A. Fellinga; Boekh. J. Ledeboer. *Commissie van Bijstand* (5 leden). *Diaconale Commissie* (bestaande uit 3 Kerkeraadsleden en 3 Zusters). *Onafhankelijkheidsfonds.* — *Schutfonds.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Bibliotheek*, bibliothecaris H. Koekebakker. *Zangkoor* onder leiding van Mej. N. Riem, Ver. *„Licht en Leven"* (die stichtelijke-, werk-, kunst-, en gezelschapsavonden houdt). *Dames-Naaivereeniging. Menno Simonskring* (voor jonge leden). *Commissie voor Ziekenzorg. Meisjes-naaivereeniging. Maandblad. Adresboek.* — *Herv. Psalmen, 1e Bundel bestaande uit de Ev. Gezangen, Vervolgb., Ev. Gez. 2e Bundel, bestaande uit Godsdienstige Liederen* (N. P. B.) *en Doopsgez. Liederen.* Begin der godsdienstoef. 10.30. Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag, Oudejaarsavond (7 uur) en de 2e feestdagen *wel* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (Goeden Vrijdag te 7 uur en in het najaar). — De gem. is lid van ADS, RZw, VLA, VW, VDV, DVg, AEf, HWf, en steunt het Ziekenfonds „Nut".

Grijpskerk. (zie Pieterzijl).

Groningen. 985 leden (191 elders), 260 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3500. Ds. F. van der Ploeg, geb. 19 Dec. 1865, Prop. 1892 (Tjalleberd 15 Jan. 1893, Wolvega 1894, Veendam 1898, Groningen 8 Juli 1906). — *Kerkeraad:* 9 leden, benevens den leeraar, die Secr. is en adv. stem heeft. Voorz. A. Leutscher; Boekh. M. Mesdag. Gemeentebeheer en armverzorging zijn gescheiden. — 3 *Diakonessen.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. De Zusters hebben alleen het actief stemrecht. Bedeelden zijn uitgesloten behalve bij verkiezing van een leeraar. Geneeskundige hulp wordt niet als alimentatie beschouwd). — *Leidsche Ps. en Gez.* Begin der godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal. *Zondagsschool* (4 onderwijzeressen, 90 leerlingen onder leiding van mevr. v. d. Ploeg-Wuite). Een deel der catechisaties is opgedragen aan den leeraar van den Horn. — *Weeshuis* (onder de voogdij van eene commissie bestaande uit 3 leden van den Kerkeraad en 3 zusters. — *Gasthuis en Hesselingstichting* (oude mannen- en vrouwenhuis, onder voogdij van 5 leden der Gemeente). *Zusterkring* (onder leiding van mevr. v. d. Ploeg—Wuite, 89 leden). *Jongeledenkring* (onder leiding van den leeraar, 45 leden). *Adresboek.* — De gem. is lid van ADS, GS, VW, VDV, AEf, GWf.

Grouw. 395 leden (50 elders), 150 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1900, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. P. Ens, geb. 14 Aug. 1875, Prop. 1899 (Witmarsum en Pingjum 12 Nov. 1899, Grouw 13 Dec. 1903). — *Kerkeraad:* 6 leden

benevens den leeraar. Voorz. S. Siebesma; Boekh. T. B. Haites; Secr. de leeraar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (w.). Avondgodsdienstoefeningen (7 à 8) gedurende de maanden November, December en Januari te 5 uur. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Oude- en Nieuwejaar worden *wel*, Hemelvaartsdag *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RA, MKL.

Haarlem. 2989 leden (420 elders), ± 800 catechisanten. Gemeentetr. *f* 4000 en *f* 1000 pers. toel. — Ds. B. P. Plantenga, geb. 15 Dec. 1865, Prop. 1892 (Meppel 26 Febr. 1893, Wormerveer-Zuid 1897, Arnhem 1898, Haarlem 29 Sept. 1901). Ds. A. Binnerts Szn. geb. 29 Aug. 1865, Prop. 1891 (Ytens 17 Jan. 1892, Meppel 1897, Rotterdam 1902, Haarlem 14 April 1907). Dr. C. B. Hylkema, geb. 14 Oct. 1870, Prop. 1895 (Helder 12 Jan. 1896, Zaandam Oz. 1899, Haarlem 21 Juni 1908). — *Kerkeraad:* 12 leden benevens de leeraren. De emeriti-leeraren hebben bovendien zitting en adv. stem. Gemeente- en Armenverzorging zijn gescheiden. Kerkeraad en Groote Kerkeraad: Voorz. Dr. C. B. Hylkema; Secr. Ds. B. P. Plantenga; Boekh. C. Visser. Diakenen: Voorz. Dr. H. Timmer; Secr. Dr. H. O. de Jong; Boekh. C. Visser. De Groote Kerkeraad, bestaande uit de leeraren (ook de Emeriti) met volledig stemrecht en de dienstdoende en rustende diakenen behandelen alle belangrijke zaken zooals beroepsaangelegenheden, diakenenverkiezingen, nieuwe instellingen enz. Bij eene leeraarsvacature wordt door de Leden der gemeente eene Commissie gekozen, bestaande uit even vele leden als de Groote Kerkeraad telt. Deze Commissie vormt met den Grooten Kerkeraad de *Beroepingscommissie. Diakonessen.* — *Zondagsschool* of *Kinderkerk* (onder leiding van J. Rijnenberg, godsdienstonderw., ± 250 leerlingen). *Weeshuis. Armhuis. 2 Lagere Scholen* (Hoofden: A. C. Hendriks, W. Swart). *Ziekenverpleging* (Gem. Zuster Mej. M. van der Est). *Polikliniek. Doopsgezind Zangkoor* (150 leden, Voorz. P. W. Peereboom; Secr. I. Smit Pzn. bij wien soortgelijke vereenigingen inzage kunnen erlangen van de aanzienlijke Muziekbibliotheek; Dir. H. Lindeboom). *Doopsgezind leesgezelschap* (40 leden, Secr. I. Sipkes). — *Doopsgezinde Liederen* (uitgave van Joh. Müller, Amsterdam) *en Christelijke gezangen* (Nieuwe Luthersche Bundel, Brandt en Zoon, Amsterdam) vormen den nieuwsten *Haarlemschen Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Gedurende de maanden Nov. tot en met Jan. en verder tot voorbereiding en dankzegging voor 't Avondmaal, op Goeden Vrijdag en Oudejaar avonddiensten; de gewone te 5, de buitengewone (Oudejaar b. v.) te 7 uur. Driemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). 't Zomeravondmaal zonder Voorbereiding en Dankzegging. De gemeente is Besturende gemeente van de Ver. van Doopsgez. Gem. en zetel van de Ver. voor Doopsg. Weezen. De gem. is lid van ADS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, Vereen. tot Steun, HWf.

Haarlemmermeer. (Zie Hoofddorp).

Hallum. 106 leden (10 elders), 45 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1250, Rijkstr. *f* 300, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. M. J. Kosters Gz., geb. 31 Aug. 1875, Prop. 1904 (Noordeind v. Graft 5 Febr. 1905, Bovenknijpe 1908, Hallum 18 Juni 1911). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar met advis. stem. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. C. J. Meekma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel, Evang. Gez.* Begin der godsdienstoef. 9.30. — Op Goeden Vrijdag en Oudejaar des avonds godsdienstoefening; op de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar geen dienst. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool* (30 leerlingen). *Zangkoor.* — De gem. is lid van FS, RD, VDV, VW, DZV, MKL.

Harlingen. 384 leden, 150 catechisanten (allen boven de 12 jaar). Gemeentetr. *f* 2800. — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 8 diakenen en 10 gecommitteerden, benevens den leeraar en den Boekh. Gemeente- en Armenverzorging zijn gescheiden. Voorz. S. van Hulst; Secr. de leeraar; Boekh. Sj. Fontein. Eene *Permanente Commissie* van 2 Kerkeraadsleden en den leeraar als lid en Secr. beslist over de toelating tot de catechisatie van kinderen van niet-Doopsgezinde ouders en adviseert omtrent de aanvragen van het lidmaatschap der gemeente. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Avonddiensten bij Doop en Oudejaarsavond. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. *Zangkoor* (onder leiding van den Heer W. Zonderland). De *Zondagsschool* van den N. P. B. onder leiding van den leeraar telt 220 leerlingen met 12 onderwijzeressen. — De gem. is lid van ADS, FS, RB, VA, VW, Ver. tot Steun, MKL.

Heerenveen. 280 leden (55 elders), 92 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1850, Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. S. D. A. Wartena, geb. 15 Jan. 1871, Prop. 1894 (Terschelling 25 Nov. 1894, Veenwouden 1897, Zutfen 1902, Heerenveen 10 October 1909). — *Kerkeraad:* 8 leden (waaronder 2 zusters) benevens den leeraar die Secr. is. Gemeente- en Armenzorg zijn gescheiden. Voorz. is de Boekh. K. Roemer; Adm. diaken A. J. Overdiep. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (bedeelden alleen bij de beroeping van een leeraar). *Godsd. Liederen* (N. P. B.) Begin der godsdienstoef. 10 uur. Avonddiensten op Goeden Vrijdag en Oudejaarsavond. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — *Zangkoor.* — De gem. is lid van ADS, FS, RA, DZV, MKL.

Helder (en Huisduinen). 230 leden (benevens 160 attestatiën van

militairen en schepelingen in Indië), 52 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1270, Rijkstr. *f* 400 en *f* 80 voor 't onderwijs aan de Adelborsten. *Past.* — Ds. J. Koster, geb. 6 Nov. 1871, Prop. 1897, (Woudsend 14 Nov. 1897, Terhorne 1902, Gorredijk en Lippenhuizen 1905, den Helder 21 Nov. 1909. — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die voorz. en secr. is; Boekh. J. Duinker. *Beroepingscommissie. Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* 70 leerlingen, 5 onderwijzeressen en de leeraar). *Zustersvereeniging „Liefde sticht"* (om hulp te bieden in moeilijke omstandigheden, 120 leden), *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Dameszangkoor* (39 leden). De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.

Hemelum. (zie Warns).

Hengeloo. 303 leden (36 elders), 80 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1950. *Past.* Ds. G. Heeringa, geb. 6 April 1875, Prop. 1899 (Tjalleberd 7 Jan. 1900, Veenwouden 1902, Hengeloo 7 Jan. 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden waaronder 2 vrouwelijke, benevens den leeraar. Boekh. J. Nieveen; Secr. de leeraar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Des winters enkele avondgodsdienstoefeningen (te 6 of 6.30). *Bibliotheek* (hoofdzakelijk voor jongelieden). De Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen niet geregeld. Nieuwejaar en Hemelvaartsdag niet. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ZwV, RTw, VW, DZV, (gesteund door eene *Kwartjesvereeniging*), VDV, (gesteund door eene *Dubbeltjesvereeniging*) DVg, AEf, HWf.

Hilversum. (zie Huizen).

Hindeloopen. 56 leden, 37 catechisanten. Gemeentetr. *f* 900, Pers. Bel. (♀). *Past.* Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Koudum. — Ds. A. de Jong, geb. 24 Maart 1873, Prop. 1898 (Noordhorn 13 Nov. 1898, Hindeloopen en Koudum 13 Nov. 1910). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. O. Dijkstra. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. (om de 14 dagen) 9.30. Alleen de 1e feestdagen, de Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RB, VW, MKL.

Hippolytushoef. (zie Wieringen).

Hollum op Ameland. 156 leden (elders 9), 45 catechisanten. Gemeentetr.

f 1300, Rijkstr. *f* 300. *Past.* Ds. Mr. J. Loosjes, geb. 17 Januari 1874, Prop. 1908 (Hollum 23 Mei 1909). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secr.; Boekh. D. K. Gorter en H. B. Nagtegaal. — *Stemrecht*: Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (50 leerlingen onder leiding van den leeraar en 3 onderwijzeressen). *Naaivereeniging* (onder leiding van Mej. R. Visser — Bakker). *Naaikrans* voor de Zending (onder leiding van Mevr. Loosjes — Brutel de la Rivière). — *Herv. Psalmen, Evang. Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (w.) of des middags te 2 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. Indien de leeraar dienst doet te Ballum is hij niet verplicht tot den dienst te Hollum. — De gem. is lid van ADS, FS, RD, VW, DZV, VDV, HWf, MKL.

Holwerd en Blija. 195 leden, 62 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. H. C. Barthel, geb. 19 April 1877, Prop. 1902 (Holwerd 2 Nov. 1902). — *Kerkeraad:* 12 leden (8 van Holwerd, 4 van Blija), en de leeraar met adv. stem, als Voorz.; Boekh.-Secr. K. R. Koopmans. Bij vacatures wordt eene Comm. van Bijstand gekozen van 6 leden; teneinde met den Kerkeraad de beroepsaangelegenheden te regelen, waarna de geheele gemeente stemt. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (12 leerlingen, onder leiding van Mevr. Barthel). *Naaivereeniging.* — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 uur. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oudejaar en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal met gemeenschappelijke bekers (steeds te Holwerd). Te Holwerd wekelijks, te Blija om de 14 dagen godsdienstoef., afwisselend 's morgens en 's middags. Indien te Blija morgendienst is, wordt te Holwerd 's middags dienst gehouden. In de kerk te Blija *geen orgel.* — De gem. is lid van FS, RD, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, MKL, Bond voor Staatspensioen.

Hoofddorp. Kerkgebouw. Bestuur: 4 leden (door de gemeente te Haarlem benoemd) benevens ds. W. Luikinga te Aalsmeer, die voorz. is. Godsdienstoefeningen om de 14 dagen. Catechisaties van den heer I. Rijnenberg te Haarlem met 33 leerlingen. Secr. H. Rinck te Hoofddorp.

Hoogezand. (zie Sappemeer).

Hoorn. 220 leden, 52 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. M. Uiterdijk, geb. 8 April 1863, Prop. 1891 (Wolvega 31 Jan. 1892, Hoorn 6 Mei 1894). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar (die in financiëele zaken adv. stemrecht heeft). Voorz. de leeraar; Secr. A. Demmendaal; Boekh. M. Leeuw. — *Financiëele Commissie* (10 leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (18 leerl., 3 onderwijzeressen

onder leiding van den Leeraar). *Zangkoor* (onder leiding van den Heer Stroomberg). — *Bibliotheek* (voor catechisatie en Zondagsschool). — *Diakonessen* (3, tot het uitdeelen van kleedingstukken). — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Soms avondgodsdienstoef. te te 6.30. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eéns p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, AEf, HWf.

den Hoorn op Texel. 42 leden, 8 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1050, Rijkstr. *f* 350. *Past.* Ds. H. Bussemaker, geb. 10 Januari 1881, Prop. 1907 (den Hoorn 13 Juni 1909). — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secr.; Boekh. Jb. Duinker. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Herv. Psalmen en Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. te 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag). — De gem. is lid van RS, AEf, HWf.

den Horn (onder Aduard). 60 leden (30 elders), 9 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200, Rijkstr. *f* 300. *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. Voorz. de oudste naar dienstjaren; Secr. de leeraar; Boekh. Iz. Leutscher. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Christelijke Kerkgezangen* (Oude Haarl. Bundel). Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.), 10 (Dec., Jan. en Febr.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Goede Vrijdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). De gem. heeft een *Armenhuis.* — De leeraar catechiseert in de gemeente Groningen. — De gem. is lid van GS, VDV, AEf, GWf.

Huisduinen (zie Helder).

Huizen en Hilversum. (kerk te *Hilversum*). 263 (benevens ± 100 elders), 90 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2200, Pers. Bel. (2), Bedrijfsbel. *Past.* Ds. P. Oosterbaan, geb. 17 Oct. 1873, Prop. 1897 (St. Anna-Parochie 9 Jan. 1898, Uithuizen 1901, Hilversum 18 Aug. 1907). — *Kerkeraad:* 7 leden (waaronder 2 vrouwelijke) benevens den leeraar en 2 kringdiakenen voor Baarn en Bussum. Voorz. J. Cardinaal; Secr.-Boekh. J. Boerhout. — *Stemrecht:* alle meerderjarige leden. — *Zondagsschool* (onder leiding van den leeraar met 50 leerlingen en 3 onderwijzeressen). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. Vereeniging De Vertoeving (60 leden), voorz. J. Cardinaal; secr. de leeraar. — De gem. is lid van RHo, VW, AEf, HWf.

IJlst. 95 leden (5 elders), 48 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600, Pers. Bel. (*f* 50). *Past.* Ds. H. J. Busé, geb. 9 Oct. 1861, Prop. 1890 (IJlst 7 Dec. 1890). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar als Secr.; Voorz.-Boekh. R. S. Groenveld. Gemeente- en Diaconale administratie zijn gescheiden. Commissie van Bijstand bestaande uit de 3 laatstafgetreden diakenen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (45 leerlingen) en *Naaivereeniging*, (19 leden) beide onder leiding van Mevr. Busé. — *Weezenfonds.* — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers. — De gem. is lid van FS, RB, VW, VDV, MKL.

IJmuiden. 126 leden (2 elders), 40 catechisanten (en 38 van den N. P. B.). Gemeentetr. *f* 1650, benevens *f* 450 huishuur. Ds. D. Attema, geb. 12 Oct. 1880, Prop. 1906 (Zijldijk 27 Jan. 1907, Twisk en Abbekerk 1909, IJmuiden 21 Juli 1912). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar met advis. stem, die secr. is. Voorz. P. Bais; Boekh. A. J. Veltkamp. *Financiëele Commissie* (3 leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Zangkoor.* — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10.30., waarvan om de 3 weken dienst van wege den N. P. B. Alleen de 1e feestdagen, Hervormingsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag niet. Eens p. j. avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool*, 6 onderwijzeressen, 65 leerlingen. *Pastoriefonds.* — De gem. is lid van RS, RHw, AEf, HWf.

IJtens. 124 leden, 30 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200, Rijkstr. *f* 400, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. A. de Vries Mzn., geb. 16 Febr. 1870, Prop. 1898 (Zwartsluis 18 Dec. 1898, Zijldijk 1903, IJtens 13 Mei 1906). — *Kerkeraad:* 8 leden benevens den leeraar als Voorz.-Secr.; Boekh. Sj. P. Wiersma en Sj. W. Hylkema. — Gemeentelijke en diaconale administratie zijn gescheiden. — In enkele gevallen wordt een Commissie van Bijstand gekozen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Leesbibliotheek* (voor de catechisanten). *Herv. Psalmen, Groote Bundel en Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (w.) De Goede Vrijdag, 2e Kerstdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RB, VW, DZV, MKL.

den Ilp en Landsmeer. 92 leden (2 elders en 12 in omliggende dorpen), 29 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1650. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. Scherpenhuysen, geb. 27 Dec. 1877, Prop. 1905 (den Hoorn 4 Maart 1906, den Ilp 14 Maart 1909). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. G. Hoekstra. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen*, 1e en 2e *Remonstr. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Oudejaar wordt steeds kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen, Nieuwejaar, Goede

Vrijdag en Hemelvaartsdag niet. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van RS, RHo, VW, VDV, AEf, HWf.

Irnsum. (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Poppingawier). 144 leden (waarvan 80 te Irnsum en naaste omgeving), 25 catechisanten. Gemeentetr. *f* 880, Rijkstr. *f* 250, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. Iz. Hulshoff geb. 30 Juli 1869, Prop. 1895 (Baard 15 Dec. 1895, Noordbroek en N.-Sch. 1901, Irnsum en P. 31 Mei 1903). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh. (gem.) G. S. van der Goot, (diac.) G. H. Nijdam. — *Stemrecht* (beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden): Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek* (samen met Herv. Gem.). — *Herv. Psalmen* en *Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (w.). Zes winteravonddiensten te 5 uur. De Oudejaarsavond wordt kerkelijk gevierd; de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet.* Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA, VDV, VW.

Jisp. (Zie Wormer).

Joure. 350 leden, 135 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1950, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. M. L. Hartog Jzn., geb. 9 Maart 1863, Prop. 1889 (Noordhorn 9 Febr. 1890, Joure 26 April 1891). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar die Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Voorz.-Boekh. (gem.) J. I. Rinkes; Boekh. (diac.) P. J. de With. — *Stemrecht:* de Broeders en bij gelegenheden van bijzonderen aard ook de Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Acht Winteravonddiensten te 5.30. De 2e Kerstdag, Oudejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag worden *wel*, de 2e Paasch- en Pinksterdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, FS, RA, VA, VV, VDV, VW, DZV, Bijbelgenootschap, MKL.

Kampen. 160 leden (30 elders, benevens velen in Ned. O. I). 68 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150, Rijkstr. *f* 450, Pers. Bel. *f* (50), benevens *f* 100 voor 't godsd. onderw. aan 't Instructie-Bataljon. *Past.* Ds. C. Vis, geb. 29 Oct. 1871, Prop. 1896 (Noordeind v. Graft 13 Dec. 1896, Warga 1899, Zijpe 1906, Kampen 19 Sept. 1909). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Secr. J. Wittop Koning; Penningm. Alb. A. Stuurman. Afzonderlijke diaconale gelden. *Commissie van toezicht* (3 leden). De kerkeraad is hieraan rekenplichtig en behoeft hare toestemming voor geldopnamen, groote reparaties, enz.). Enkele jonge leden staan den kerkeraad ter zijde bij buitengewone collecten.— *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Bibliotheek*

(bibliothecaris is de leeraar). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden *wel*; de 2e Paasch-, Pinkster-, Kerst-, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goede Vrijdag met persoonlijke bekers). *Zangkoor. Zondagsschool* (N. P. B.) 6 onderwijzers, 120 leerlingen. — De gem. is lid van ZwV, RZw, VW, AEf, HWf.

Knijpe. (zie Bovenkijpe).

Knollendam. 127 leden (2 elders). 27 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400, Rijkstr. *f* 200. *Past.* Ds. J. F. Knipscheer, geb. 22 Mei 1865, Prop. 1887 (Baard 22 Jan. 1888, Knollendam 27 April 1890). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voor.-Secr. is. Boekh. H. Dik. *Financiëele Commissie* (5 leden). Gemeentelijke en diaconale administratie zijn gescheiden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Vervolgb. Ev. Gez.* Twee kerken (te Knollendam en te Krommeniedijk). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Enkele winteravonddiensten des Zondags te 7 uur. *Catechisaties* te Knollendam en Krommeniedijk. Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, de overige (ook de 2e) feestdagen *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal te Knollendam (na afloop waarvan gecollecteerd wordt met antieke metalen bekers). De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, Ver. tot Steun, AEf, HWf.

Kolhorn. (Zie Barsingerhorn).

Koog en Zaandijk. 303 leden te Koog, 193 leden te Zaandijk (benevens 32 elders), 116 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2400, *f* 30 — voor 't onderhoud van den tuin en Pers. Bel. (*f* 125). *Past.* Ds J. P. Smidts, geb. 19 April 1870, Prop. 1895 (Wieringen 15 Dec. 1895, de Rijp 1903, Koog en Zaandijk 12 Jan. 1908). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft en Voorz. is. Secr. G. J. Honig; Boekh. Abr. Honig Cz. Twee kerkeraadsleden vormen eene *Bouwcommissie. Financiëele Commissie.* (5 leden). Twee *diaconessen.* De diaconie wordt afzonderlijk beheerd. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. Bedeelden zijn bij verkiezingen voor den Kerkeraad of de Financiëele Commissie uitgezonderd. — *Johanna-Elisabeth-Stichting*, waarin 4 oude vrouwen en 1 weesmeisje zijn opgenomen (Reg. 3 oudste diakenen; 3 Regentessen door den Kerkeraad benoemd). — *Psalmen Laus Deo, Uitgez. Liederen, 2e Amst. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur (bij 't optreden van leeraren uit andere gemeenten 10.15). Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VW, VDV, Ned. Ver. voor Armenzorg, AEf, HWf.

Koudum. (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Hindeloopen, zie aldaar). 46 leden (4 elders), 18 catechisanten. Gemeentetr. *f* 600. — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft en Voorz.-Secr. is. Boekh. T. Piersma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Ee. Gezangen, Vervolgb. Ee. Gez.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 2e feestdagen en de Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd; de overige godsdienstoefeningen hebben des Zondags om de 14 dagen plaats. Eéns p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RB, MKL.

Kreil (de). (Zie Barsingerhorn).

Krommenie. 252 leden (23 elders), 47 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Rijkstr. *f* 200, Pers. Bel. (2). *Past.* Dr. J. G. Boekenoogen, geb. 17 Juli 1856, Prop. 1880 (Wormer en Jisp 16 Jan. 1881, Hindeloopen en Koudum 1884, Krommenie 1 Nov. 1885). — *Kerkeraad:* 8 leden benevens den leeraar die alleen in financ. aangelegenheden geen stemrecht heeft. Voorz. Jb. Krook; Secr. J. Walig Kz.; Boekh. P. Walig. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 2e Amst. Bundel, Uitgez. Liederen.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; de Hervormingsdag om het andere jaar (in 't toerbeurten met de Ned. Herv. Gem.); Nieuwejaar en Hemelvaartsdag *niet.* Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). Leden van andere Doopsgezinde Gemeenten worden met attestatie aangenomen, ook al waren zij daar zonder doop na belijdenis toegelaten; indien leden van niet-Doopsgezinde gemeenten willen overgaan, beslist de Kerkeraad (na den leden gelegenheid gegeven te hebben om bezwaren in te dienen) of voor de toelating de doop zal bediend worden. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEf, HWf.

Krommeniedijk (zie Knollendam).

Landsmeer (zie den Ilp).

Leermens en Loppersum. (kerk en pastorie te Zeerijp). 88 leden (5 elders), 20 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1600. *Past. Vacant.* — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en diaconale administratie zijn gescheiden. Boekh. D. J. Huizinga te Loppersum; Secr. E. Huizinga te Zeerijp (tijdens de vacature). *Commissie van tuinbouw. Commissie voor het reservefonds.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. De zusters zijn verkiesbaar voor den kerkeraad en voor alle commissies. — *Groote Bundel, Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden gevierd, Nieuwejaar, Goede Vrijdag en

Hemelvaartsdag, alsmede de 2e feestdagen niet. — *Catechisaties* te Zeerijp, Loppersum en 't Zandt. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, VDV, AEf, GWf.

Leeuwarden. 1308 leden (20 elders), 375 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3100. Ds. P. Zondervan, geb. 8 Dec. 1863, Prop. 1888 (IJtens 20 Jan. 1889, Barsingerhorn c. a. 1891, Leeuwarden 2 Oct. 1892). Ds. M. L. Deenik, geb. 9 Dec. 1865, Prop. 1892 (Irnsum en P. 8 Jan. 1893, Leeuwarden 11 Juli 1897). — *Kerkeraad*: 8 leden benevens de leeraren, die stemrecht hebben bij de behandeling van zaken betreffende den Eeredienst. — Afzonderlijk Armenfonds. — Voorz. een der diakenen op maandbeurt; Secr. de leeraars op jaarbeurt; Boekh. J. Koopmans (Noordvliet). *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Bouwcommissie. Financiëele Commissie. — Zangkoor* (dir. H. van Belkum Kzn. Zingt in de godsdienstoef. op den 1en Zondag der maand en op de 1e feestdagen). — *Marcelis Goverts Gasthuis. — Fonds voor Ambachtsonderwijs, Klaas Tiglerleen, Zustervereeniging voor hulp aan zieken. Naaivereeniging Dorkas. — Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Alle feestdagen worden gevierd (Nieuwejaar alleen als 't op Zondag valt). 6 Winteravondbeurten (Doop, Dankzegging, Goede Vrijdag, Oudejaar te 6.30). Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, FS, RA, VLA, VV, VW, MKL.

Leiden. 586 leden (199 elders, 56 onbekend), 62 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3000. Ds. J. Wuite, geb. 2 Mei 1874, Prop. 1898 (Stadskanaal 27 Nov. 1898, Dragten en Ureterp, 1904, Leiden 29 Sept. 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden. Voorz. elk der leden op maandbeurt; Secr.-Boekh. S. J. le Poole L.Gz. De kerkeraad vult zichzelven aan. *Permanente Groote Kerkeraad*, bestaande uit den kerkeraad, leeraar en 7 leden door de broeders en zusters gekozen, die bij vacature het beroepingswerk verricht. De leden hebben 't „recht van verzoek". — *Leeskring. — Hofje Bethlehem. — Herv. Psalmen, Vervolgb. Ev. Gez., Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goede Vrijdagavond, met persoonlijke bekers èn met den gemeenschappelijken beker). — De gem. is lid van ADS, ZwV, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.

Lippenhuizen (zie Gorredijk).

Loppersum (zie Leermens).

Makkum. 87 leden, (9 in 't buitenland en 1 schipper), 42 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700, Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. Jb. Hulshoff, geb. 30 Sept. 1875, Prop. 1902 (Rottevalle en Witveen 30 Nov. 1902, Makkum 31 October

1909). — *Kerkeraad*: 4 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Secr.-Boekh. W. R. de Boer. *Financiëele Commissie* (2 leden, jaarlijks gekozen). *Jan Sippesz-fonds* (o. a. tot buitengewone jaarlijksche armenbedeeling). *Zondagsschool* (40 leerlingen, onder leiding van eene Dames-commissie en den leeraar). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 2e Amst. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen, Nieuwejaar (tenzij op Zondag) en Hemelvaartsdag worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — Eenige Avondgodsdienstoefeningen in den winter. — Op een avond in Januari eene *Ledenvertoeving* ter behandeling van gemeentelijke belangen. — De gem. is lid van ADS, FS, RB, VW, DZV, VDV, Gustaaf-Adolf Ver., Ver. tot Steun, „Het Groene Kruis", Middernachtzending, MKL.

Medemblik. 81 leden (9 elders), 29 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1450, Rijkstr. *f* 200. *Past.* Ds. F. J. de Holl, geb. 2 Nov. 1869, Prop. 1897 (Mensingeweer 28 Nov. 1897, Hindeloopen 1900, den Ilp 1903, Medemblik 17 Dec. 1905). — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar die Voorzitter is en adv. stem heeft. Secr. B. Meindersma; Boekh. L. J. Volkers. *Commissie tot nazien der rekening.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (onder leiding van den leeraar, doch onafhankelijk van de gem. 30 leerlingen, 3 onderwijzeressen). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen, en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Des winters avondgodsdienstoefeningen. Eens p. j. Avondmaal op Goede Vrijdag. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, VV, VW, AEf, HWf.

Meeden (zie Midwolda).

Mennonietenbuurt (zie Zijpe Zuid).

Mensingeweer. 108 leden, 6 catechisanten (tengevolge van de uitgestrektheid der gem. komen de catechisanten eerst op 17 à 18-jarigen leeftijd bij den Doopsgez. leeraar). Gemeentetr. *f* 1200, Rijkstr. *f* 300. *Past. Vacant.* — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar. Gemeente- en armen-administratie zijn gescheiden. *Gemeente:* Voorz. P. Tijmens te Onderdendam; Secr.-Boekh. J. E. van Kampen te Wehe; *Armbestuur:* Secr.-Boekh. de oudste diaken. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen worden kerkelijk gevierd Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar niet). Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van GS, VW, AEf, GWf.

Meppel. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Assen). 93 leden (23 elders), 19 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200. *Past.* Ds. Th. H. van Veen, geb. 21 Maart 1875, Prop. 1900 (Medemblik 28 April 1901, Mep-

pel 20 Aug. 1905). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar, die Voorz. is. Secr. J. Lakeman; Boekh. J. Bloksma Pzn. *Commissie van Toezicht.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. te 10 uur. 6 Avondgodsdienstoefeningen te 6 uur. Alléén de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van RZw, VW, VDV, AEf, HWf.

Middelburg. 209 leden (35 elders), 60 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1950, Rijkstr. *f* 200, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. P. H. Veen Jr. geb. 20 Aug. 1867, Prop. 1893 (Bovenknijpe 26 Nov. 1893, Middelburg 9 Juni 1907). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar; Voorz. R. J. P. Heeröldt; Secr. de leeraar; Kassier Dr. H. van der Kamp. *Commissie van Bijstand* (3 leden, door de gemeente hiertoe verkozen, benevens, voor zoover dezen dit wenschen, de oud-kerkeraadsleden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — De *Zondagsbode* (6 ex.) en Ons Godsdienstig Leven (4 ex.) worden in portefeuille rondgezonden; *Fonds tot voorkoming van armoede* (4 commissarissen door de gemeente gekozen benevens den leeraar die Voorz. is). *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel* en *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10.15. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ZwV, VV, VDV, AEf, HWf.

Middelie en Axwijk. 226 leden (20 elders), 49 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1675, Pers. Bel. (geheel, behalve voor rijwielen). *Past.* Ds. A. van der Goot, geb. 24 Febr. 1863, Prop. 1888 (Giethoorn 24 Maart 1889, Middelie en Axwijk 2 Oct. 1892). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. elk der diakenen om 't halve jaar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Van de dubbele feestdagen wordt steeds een (in wisselbeurt met de Ned. Herv. Gem.) en verder ook Hemelvaartsdag en Oudejaar (te 6.30) kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag en den 2en Zondag in Sept. Met de Ned. Herv. Gem. is overeengekomen, dat beide gemeenten hare openbare doop- en bevestigingsplechtigheden jaarlijks omwisselende, zullen doen plaats hebben op Palmzondag of den Zondag daarvoor. — De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.

Middelstum. 78 leden, (9 elders), 14 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1350, Rijkstr. *f* 200. *Past.* Ds. K. Vos, geb. 22 Aug. 1874, Prop. 1900 (Woudsend 15 Febr. 1903, Middelstum 3 Sept. 1911). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz. H. Tijks; Boekh. C. Leendertz; Boekh. diac. D. Sikkema Elema. *Reservefonds* (boekh. Mej. A. Wiersema). — *Stemrecht:*

Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (Dec.—Jan.). — De 2e feestdagen, Nieuwejaar, Hemelvaartsdag en Goede Vrijdag worden niet kerkelijk gevierd, de Oudejaarsavond wel. — Eens p. j. Avondmaal (1e Zondag in Mei). — De gem. is lid van GS, GWf.

Midwolda, Beerta, Meeden en Winschoten. 162 leden, 22 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1950, Rijkstr. *f* 250. Ds. J. H. van Giessen Jr. geb. 8 Nov. 1872, Prop. 1899 (Noordeind van Graft 4 Febr. 1900, Noordbroek en N. Scheemda 1904, Midwolda c. a. 11 Nov. 1906), woont te Winschoten. — *Kerkeraad:* (het z. g. n. Hoofdbestuur der 4 afdeelingen): 8 leden benevens den leeraar, die Secr. is; Voorz. A. van Delden te Meeden; Boekh. H. Smith te Beerta. — *Stemrecht:* te Winschoten de Broeders en Zusters, in de andere plaatsen alleen de Broeders. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. 9.30, — te Winschoten 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd, Nieuwejaar en Goede Vrijdag niet. Eens p. j. Avondmaal (steeds te Winschoten, en met persoonlijke bekers). In ieder der 4 afdeelingen is eens om de 4 weken dienst. In de maanden December en Januari echter alleen te Winschoten, en wel om de 14 dagen. Te Beerta en Meeden zijn kerkgebouwen, te Midwolda en Winschoten worden lokalen gehuurd. — De gem. is lid van GS, AEf, HWf.

Molkwerum. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Stavoren, zie aldaar). 49 leden, (19 elders), 10 catechisanten. Gemeentetr. *f* 700. — *Kerkeraad:* 3 leden; Eerelid W. S. van der Zijpp; Voorz. J. A. Kooistra; Secr. J. A. Lootsma; Boekh. A. T. v. d. Meer. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Ev. Ger.* Tweemaal in de 3 weken godsdienstoefening, beginnende 9.30 of 1.30. Alleen de 2e feestdagen en de Oudejaarsavond (5 uur) worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RB, VV.

Monnikendam. 101 leden, 21 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700. *Past.* — Ds. F. F. Milatz, geb. 7 Juli 1879, Prop. 1903 (den Hoorn 4 Sept. 1904, den Horn 1905, Monnikendam 27 Febr. 1910). — *Kerkeraad:* 4 leden (benevens den leeraar, die Secr. is). Voorz. P. Kat Kz.; Boekh. A. N. Teengs. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters, de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet*. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool* 2 onderwijzeressen, 20 leerlingen. — De gem. is lid van RS, RHo, VLA, Vereen. tot Steun, AEf, HWf.

Nes op Ameland. 69 leden, (6 elders), 15 catechisanten. Gemeentetr.

f 1200, Rijkstr. *f* 300, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. W. Leendertz, geb. 16 Dec. 1883, Prop. 1908 (Nes 10 Januari 1909). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Ev. Gez., Vervolgh. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 9.30; na Ballum dienst 2.00. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Hervormingsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Nieuwejaar *niet.* Eens p. j. Avondmaal. *Zondagsschool* (16 leerlingen). — De gem. lid van FS, RD, VW, HWf, MKL.

Nieuwendam. Kerkgebouw met orgel. Voor de 47 alhier woonachtige Doopsgezinden, die leden der Amsterdamsche gemeente zijn, wordt gepredikt ééns per jaar door de Amsterdamsche, ééns in de twee jaren door de overige predikanten van den Ring Noord-Holland. 14 à 15 godsdienstoef. p. j. beginnende te 10.30. — Commissie van beheer, rekenplichtig aan den Amsterdamschen kerkeraad. — Catechisaties te Amsterdam. — Adres: P. C. Cleyndert.

Nieuwe Niedorp c. a. 164 leden (9 elders), 19 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1450, Rijkstr. *f* 300, Pers. Bel. (*f* 100). *Past.* — Ds. D. Haars, geb. 6 April 1867, Prop. 1895 (Zijldijk 8 Dec. 1895, Wieringen 1902, Nieuwe Niedorp 30 April 1905). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Secr.-Boekh. is. 't Oudste lid is voorz. Jaarlijks treedt op 1 Maart een lid af en is dan éénmaal herkiesbaar. *Commissie tot nazien der rekening* (3 leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek* (gedeeltelijk voor ouderen, gedeeltelijk voor kinderen). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd; Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Hervormingsdag en de 2e feestdagen niet. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). In den winter twee *gezellige bijeenkomsten*, waarin een of ander onderwerp wordt besproken. — De gem. is lid van RS, RHw, VLA, VA, VW, AEf, HWf.

Nieuwe Pekela. (zie Oude en Nieuwe Pekela).

Nieuw-Scheemda. (zie Noordbroek).

Nijmegen. 298 leden (111 elders), 62 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2700. — Ds. B. Haga, geb. 24 Nov. 1849, Prop. 1874 (Warga 22 Nov. 1874, Tjalleberd 1881, Witmarsum en P. 1882, Almeloo 1888, Nijmegen 27, Sept. 1891). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die alleen in financiëele aangelegenheden geen stemrecht heeft en die Secr. is. Voorz. C. H. Backer; Boekh. D. van Alring Hesselink. *Commissie van Bijstand.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Luthersche Bundel* (1884) *en Doopsgezinde Liederen* (1895). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd (Hemel-

vaartsdag en Nieuwejaar *niet.*) Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Orgelfonds* (in 1906 gesticht met vrijwillige bijdragen der leden). Gedrukt jaarverslag. De gem. is lid van ADS, ZwV, RArnh, VW, AEf, HWf, VDV.

Noordbroek en Nieuw-Scheemda. 91 leden, 4 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100 of *f* 1175 (naar gelang van de jaarlijksche uitgaven), Rijkstr. *f* 250. *Past.* — Ds. J. M. Vis, geb. 24 Aug. 1880, Prop. 1906 (Noordbroek en N. S. 27 Oct. 1907). — *Kerkeraad:* 7 leden (4 te Noordbroek, 3 te Nieuw Scheemda) benevens den leeraar die voorz. is. Boekh. J. Eendhuizen; Secr. P. Drenth te Zuidbroek. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters, — *Leiasche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30 te Noordbroek, 9.45 te N. Scheemda. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, en Nieuwejaar *niet.* Geen Avondmaal. Twee kerkgebouwen. In ieder om den anderen Zondag dienst. Te N. S. staat gedurende de maanden December, Januari en Februari de dienst stil. Tot 't 14e of 15e jaar ontvangen de kinderen godsdienstonderwijs op de school. — De gem. is lid van GS, AEf, GWf.

Noordeind van Graft (zie Graft).

Noordhorn. 99 leden, 26 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300, Rijkstr. *f* 250, Pers. Bel. (2). *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar. die Secr. is. Voorz.-Boekh. L. K. Gaaikema. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, AEf, GWf.

Noord Zijpe (zie Zijpe Noord).

Oldeboorn. 410 leden (100 elders), 86 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1900, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. P. Botke, geb. 18 Aug. 1856, Prop. 1881 (Pieterzijl 5 Maart 1882, Knijpe 1884, Oldeboorn 17 Aug. 1890). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. R. Brinkhuis. *Land- en huizencommissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (w.). In den winter eenige avondgodsdienstoefeningen. Ook Nieuwejaar, Goede Vrijdag, 2e Paaschdag, 2e Kerstdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. — Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool,* 4 onderwijzers, 68 leerlingen. — De gem. is lid van FS, RA, VDV, MKL.

Oosterend (zie Burg).

Oostgraftdijk (zie Graftdijk).

Ouddorp op Goedereede. 18 leden, 22 catechisanten, Gemeentetr. *f* 1450, Pers. bel. *Past.* — Ds. K. W. Rössing, geb. 28 Maart 1840 (te Ouddorp beroepen 5 Nov. 1882). — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. M. Bosland. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatste alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Zondagsschool:* (onafhankelijk van de gem.) onder leiding van den leeraar (voor het Bijbelsch onderwijs), zijne echtgenoote (voor het zangonderwijs) en 2 helpsters, 130 leerlingen). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9 (z), 9,30 (w.). 12 winteravondgodsdienstoefeningen, des Woensdags te 5,30. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Oude- en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. *Geen Orgel.* — De gem. is lid van ADS, VW, AEf, HWf.

Oudebildtzijl. 150 leden (14 buitenslands), 64 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1250, Rijkstr. *f* 300, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds. R. Kuipers, geb. 29 Mei 1879, Prop. 1905 (Oudebildtzijl 22 Juli 1906). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Boekh. de oudste diaken; Secr. S. J. Hoogland. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.), *Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9,30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag worden *niet* kerkelijk gevierd, Oudejaar (5,30 's av.) *wel.* Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zangkoor* (onder leiding van den Heer H. Dijkstra). *Zondagsschool* onder leiding van den leeraar en 3 onderwijzeressen, 40 kinderen. — De gem. is lid van FS, RD, VDV, VW, MKL.

Oude Niedorp (zie Nieuwe Niedorp c. a.).

Oudesluis (Zie Zijpe Noord).

Oude en Nieuwe Pekela. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Veendam en Wildervank, zie aldaar). 55 leden (2 elders), 15 catechisanten. Gemeentetr. *f* 300. — *Kerkeraad:* 4 leden; Voorz. J. R. de Weerd te N. Pekela; Boekh.-Secr. A. W. Nanninga te N. Pekela. De leeraar is geen lid van den Kerkeraad. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Gezangen.* Begin der veertiendaagsche godsdienstoef. te N. Pekela om 3,30 (z.) of 2,30 (w.). Alleen de 2e feestdagen (geen Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag of Nieuwejaar) worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. *Zangkoor,* directeur S. Rienks. — De gem. is lid van GS, AEf, en HWf.

Pieterzijl. (Kerk en Pastorie te Grijpskerk). 94 leden (7 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300, Rijkstr. *f* 250, Pers. Bel. (2) *Past.* — Ds. A. Gerritsma, geb. 19 Juli 1868, Prop. 1893 (Grijpskerk 24 Juni 1894). *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz. Js. de Waard Kz.;

Boekh. P. D. Teenstra. Gemeentelijke en diaconale administratie zijn gescheiden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9,30. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. *Geen Orgel.* — De gem. is lid van GS, AEf, HWf.

Pingjum. (zie Witmarsum).

Poppingawier. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Irnsum, zie aldaar), 86 leden (10 buitenslands), 18 catechisanten. Gemeentetr. *f* 570. — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. N. de Boer. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters ('t Stemrecht is beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden). — *Herv. Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. (om de 3 weken en voorts op de 2e feestdagen) te 9,30 en op Oudejaarsavond ts 7 uur. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA.

Purmerend. 305 leden (30 in de verstrooiing), 55 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700, Pers. Bel. (2). *Past.* — Ds, F. ten Cate, geb. 18 Sept. 1878, Prop. 1902 (Broek op Langendijk 4 Jan. 1903, Leermens en Loppersum 1907, Purmerend 14 Juli 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar als Voorz. die adv. stem heeft. Secr. Kl. Boog; Boekh. P. Oudt. — *Financiëele Commissie. 2 Diakonessen.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag). *Zangkoor* van vrouwen. — De gem. is lid van RS, RHo, VW, DZV, AEf, HWf.

de Rijp. 172 leden (2 elders). 21 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800. *Past.* — Ds. G. Fopma, geb. 19 Juli 1876, Prop. 1902 (Terschelling 15 Nov. 1902, de Rijp 21 Juni 1908). *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar als adv. lid. Voorz. D. Oortwijn; Secr.-Boekh. W. Spaarman Pzn. *Financiëele Commissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leernar). — *Godsd. Liederen* (N. P B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. — *Weeshuis* (Secr. van Regenten W. Spaarman Pzn.), *Naaischool. Diakonessen* (4). — Vier winteravondgodsdienstoefeningen te 6.30. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag worden niet kerkelijk gevierd, Oudejaarsavond wel. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool,* gemeenschappelijk met Herv., 5 onderwijzers, 48 leerlingen. De gem. is lid van ADS, RS, RHo, VA, VW, AEf, HWf, VV, VLA.

Rotterdam. (Kerk aan de St. Laurensstraat.) 882 leden (140 elders), 192 catechisanten. Gemeentetr. *f* 3600, Pers. toel. *f* 400. — Ds. F. Dijkema, geb. 5 Jan.

1877, Prop. 1901 (Winschoten c. a. 15 Dec. 1901, Hilversum 1905, Rotterdam 16 Juni 1907) bijgestaan door de godsdienstonderwijzeres, Mej. H. W. Verwey. — *Kerkeraad:* 8 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz. J. Th. de Monchy; Boekh. C. S. Altmann en H. J. Volkers; Secr. diakenen: H. J. Volkers. De kerkeraad vult zichzelf aan. Oudkerkeraadsleden, die minstens één jaar in functie waren, vormen den „Ouden dienst" en staan in bepaalde gevallen den Kerkeraad ter zijde. *Financiëele Commissie, Beroepingscommissie,* bestaande uit den Kerkeraad en den Ouden Dienst, benevens een gelijk getal leden door de gemeente gekozen. *College van Collectanten* (10), *Kerkmeesters* (2). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (86 leerlingen, 2 onderwijzeressen onder leiding van Mej. H. W. Verwey). *Bibliotheek.* — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. Nieuwejaar, Hemelvaartsdag en de 2e Pinksterdag worden niet kerkelijk gevierd. Op Goeden Vrijdag en Oudejaarsavond godsdienstoef. te 7 uur. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). Gedrukt Jaarverslag. — De gem. is lid van ADS, ZwV, VLA, VV, VW, VDV, DVg, DZV, AEf, HWf.

Rottevalle en Witveen. 118 leden (10 elders), 86 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. A. Stiel, geb. 19 Dec. 1862, Prop. 1898 (Hollum 21 Oct. 1898, Terhorne 1905, Rottevalle en W. 8 Mei 1910). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. T. A. Oosterhof. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9,30 (w.). Des winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 7 uur. *Geen Orgel.* Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. *Zondagsschool,* 3 onderwijzers, 76 leerlingen. — De gem. is lid van FS, RD, VA, DZV.

Sappemeer en Hoogezand. 430 leden, 78 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. S. G. Binnerts Azn., geb. 22 Dec. 1839, Prop. 1863 (Witmarsum en Pingjum 11 Oct. 1863, Barsingerhorn 1870, Sappemeer 27 Oct. 1872). — *Kerkeraad:* 8 leden (te weten: 3 directeuren van het kerkelijke fonds, 4 diakenen en een boekh.-diaken) benevens den leeraar die adv. stem heeft. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden met afzonderlijke geldmiddelen. Voorz.-Boekh. (kerkf.) M. K. Boon; Boekh. (diac.) T. J. Janma; Secr. H. Molenaar Jz. *Financiëele Commissie* (7 leden jaarlijks gekozen). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel.* Eens p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag-avond met persoonlijke bekers). De gem. is lid van GS, AEf, GWf.

Schagen (zie Barsingerhorn).

Schagerbrug (zie Zijpe Noord).

Scheemda (zie Noordbroek).

Sneek. ± 280 leden (± 60 elders), ± 80 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2200. *Past.* Ds. H. Schuurmans, geb. 17 Febr. 1867, Prop. 1893 (Giethoorn 7 Jan. 1894, den Horn 1910, Sneek 29 Sept. 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft en Secr. is. Voorz. H. Bakker; Boekh. P. Fennema. *Bouwcommissie. Predikantsfonds. Weduwenfonds. Zustersvereeniging. Naaivereeniging „Fébé."* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. *Zangkoor* (40 leden, dir. P. Gaillard). — De gem. is lid van FS, RB, VLA, VA, VV, VDV, VW, DZV, HWf, steunt Wijkverpleging.

Stadskanaal. 128 leden, (10 elders), 30 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150, Rijkstr. *f* 200, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. J. Heep, geb. 20 Mei 1866 Prop. 1894 (den Hoorn op Tessel 7 April 1895, Stadskanaal 13 Juni 1904). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Boekh. I. H. Reijnders. *Zondagsschool* (niet in betrekking tot de gemeente). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.), 10 (w.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Goede Vrijdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd. Oudejaarsavond *wel.* Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van GS, DZV, VDV, AEf, GWf.

Stavoren (voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Molkwerum) 84 leden, (10 elders), 25 catechisanten. Gemeentetr. *f* 650, Rijkstr. *f* 250, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. M. Erkelens, geb. 27 Aug. 1881, Prop. 1905 (Hollum 14 Jan. 1906, Stavoren en M. 18 en 25 Oct. 1908). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is, Boekh. Haring Mulder. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.* Tweemaal in de 3 weken godsdienstoef. beginnende te 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag, Hervormingsdag en Oudejaarsavond (7.30 u.) *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal. *Zondagsschool*, onder leiding van den leeraar en 1 onderwijzeres, 29 leerlingen. De gem. is lid van FS, RB, VLA, VDV, VW, Vereen. Tot Steun, MKL.

Steenwijk. 175 leden (28 elders), 61 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700,

Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. E. Engelkes HGz., geb. 23 Sept. 1873, Prop. 1898 (Rottevalle en Witveen 12 Febr. 1899, IJtens 1902, Steenwijk 17 Sept. 1905). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar, die secr. is en adviseerende stem heeft. Gemeente- en diaconieadministratie zijn gescheiden. Voorz. Mr. J. van Gilse; Boekh. (gem.) K. Hovens Greve; Boekh. (diac.) K. Rijkmans Tzn. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur; 4 winteravondgodsdienstoefeningen te 6 uur. De 1e feestdagen, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonl. bekers). — De gem. is lid van ZwV, RZw, VW, DZV, VDV, DVg, AEf, HWf.

Stroe (zie Wieringen).

Surhuisterveen. 90 leden (1 elders), 59 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1400, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. F. W. W. Braak, geb. 6 April 1874, Prop. 1899 (Ternaard 4 Febr. 1900, Warga 1906, Surhuisterveen 2 Mei 1909). — *Kerkeraad:* 4 leden (de leeraar is Voorz.-Secr.). Gemeente- en Armverzorging gescheiden. Boekh. Joh. D. Wynalda. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Ps. en Gez.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9,30 (Oct.—Mei). De 1e feestdagen en Oudejaar (7 uur) worden kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag, Nieuwjaar en Hemelvaartsdag *niet.* Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). De gem. is lid van FS, RD, VLA, VA, VV, MKL.

Terhorne. 125 leden (van wie 72 in of nabij Terhorne, en 53 varende of elders), 54 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500. *Past.* Ds. G. A. Hulshoff, geb. 14 Sept. 1874, Prop. 1901 (Hindeloopen en Koudum 24 Jan. 1904, Terhorne 19 Juni 1910). — *Kerkeraad:* 9 leden van wie de leeraar Voorz.-Secr. is en Boekh. K. J. v. d. Schaaf en S. S. Rijpkema zijn. Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. *Beroepingscommissie* (6 leden) om met den kerkeraad 't beroepingswerk te regelen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek. Zangkoor.* — *Zondagsschool* (45 leerlingen, 3 leerkrachten). — *Fonds voor schoolgaande schipperskinderen.* — *Herv. Psalmen, Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. te 9 uur. Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; de 2e feestdagen en Hemelvaartsdag niet. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA, DZV, VW, MKL.

Ternaard. 70 leden (10 elders), 48 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1450, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. G. Frerichs, geb. 8 Dec. 1880, Prop. 1905 (Ternaard 7 Oct. 1906). — *Kerkeraad:* 4 leden (benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is). Afzonderlijke geldmiddelen voor Gemeente en Armen, doch onder één beheer. Boekh. (geen lid van den Kerkeraad, doch met adv. stem in fin. zaken) G. Bierma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag

en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. (op Goeden Vrijdag) Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool*, 4 onderwijzeressen, 22 leerlingen. *Zangkoor* (onder leiding van L. I. Bonga). — De gem. is lid van FS, RD, VDV, VW, MKL.

Terschelling. (Kerk te Westterschelling) 156 leden (28 elders, waarvan 10 op Vlieland), 37 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. R. D. Boersma geb. 22 Mei 1880, Prop. 1906 (Terschelling 1 Nov. 1908). — *Kerkeraad:* 7 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. J. Oepkes en P. Vis. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* 46 leerlingen, 2 onderwijzeressen. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Gedurende Nov., Dec., Jan. en Febr. om de 14 dagen ook avondgodsdienstoef. te 5.30. Ook de 2e Paasch- en Pinksterdag, Goede Vrijdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; Nieuwejaar, Hemelvaartsdag en 2e Kerstdag *niet*. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RB, VW, VA, AEf, HWf.

Tjalleberd. 112 leden, 40 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100, Rijkstr. *f* 400, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. U. IJ. Veenland, geb. 20 Aug. 1873, Prop. 1901 (Tjalleberd 1 Febr. 1903). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Afzonderlijke diaconale fondsen. Secr. P. Wuite; Boekh. (gem.) J. Wuite Jr.; Boekh. (diac.) K. K. Schipper Jr. *Zondagsschool* (met Ned. Herv. samen, 15 leerkrachten, 180 leerlingen). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel en Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.), 10 u. (w.). Zes winteravondgodsdienstoef. des Woensdag te 7 uur. De 2e feestdagen en Hemelvaartsdag worden *niet*; Oude- en Nieuwejaar, Goede Vrijdag en de Hervormingsdag worden *wel* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RA.

Twisk en Abbekerk. 123 leden (6 elders), 12 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1675. Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. S. H. N. Gorter, geb. 25 Juni 1885, Prop. 1910 (Zijldijk 30 Oct. 1910, Twisk 10 Nov. 1912). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft en Secr. is. Voorz.-Boekh. de oudste diaken. *Commissie van Bijstand.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Doopsgez. Liederen, Vervolgb. Ev. Gez.* — Begin der godsdienstoef. 9.30. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden gevierd; geen Oudejaar. Tweemaal p. j. Avondmaal (op Palmzondag en den eersten Zondag in October). — De gem. is lid van RS, RHo, VW, VDV, AEf, HWf, en contribueert voor Los van Rome.

Uithuizen. 127 leden (16 elders), 60 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1620. *Past.* Ds. H. Hooghiemster, geb. 14 Maart 1875, Prop. 1901 (Stavoren 16 Febr. 1902, Uithuizen 31 Mei 1908). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens

den leeraar die adv. stem heeft en Secr. is. Voorz. Tj. Bouwman; Boekh. U. Reinders. De gemeente- en diaconieadministratie zijn gescheiden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der godsdienstoef. 9 uur of 9.30 (Dec. en Jan.). — De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag en Oudejaar *wel*. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). Catechisaties ook te Warffum en Uithuizermeeden. — De gem. is lid van GS, DZV, VW, VDV, Vereen. tot Steun, AEf, GWf.

Ureterp, (zie Dragten).

Utrecht. (Kerk Oudegracht 106) 739 leden (59 elders in de prov. Utrecht, 124 in de verstrooiing en buitenslands), 116 catechisanten. Gemeentetr. *f* 4000. Ds. P. J. Glasz, geb. 17 Aug. 1869, Prop. 1896 (Rottevalle 15 Nov. 1896, Alkmaar 1898, Arnhem 1910, Utrecht 1 Oct. 1911). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar, die Voorz. is van den „Breeden Kerkeraad". Ter behandeling van financ. aangelegenheden en armenverzorging vergaderen diakenen zonder den leeraar onder voorzitterschap van H. B. Hylkema; Boekh. L. Alma; Secr. kerkeraad de leeraar, Secr. diaconie J. Tigler Wybrandi. — *Financiëele Commissie* (3 leden). *Commissie van Bijstand* (voor armenzorg en toezicht op de kerk: 3 diakonessen). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Naaivereeniging* ten bate der DZV (Voorz. Mej. A. Fontein). — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* (beide malen 's avonds). Eens p. j. Avondmaal. *Maandblad. Bijbelcursus.* — De gem. is lid van ADS, RArnh, ZwV, VLA, VA, VV, VW, DZV, DVg, VDV, AEf, HWf.

Veendam en Wildervank. (Gecombineerd voor den Predikdienst enz. met O. en N. Pekela) 234 leden, 56 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100, Rijkstr. *f* 400. *Past.* Ds. B. H. Rudolphi, geb. 6 Jan. 1870, Prop. 1900 (Oudebiltzijl 28 Oct. 1900, den Ilp 1906, Veendam c. a. 25 Oct. 1908). — *Kerkeraad:* 8 leden (benevens den leeraar die Secr. is). Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Voorz. D. A. Tholen; Boekh. J. H. Kuiper. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd (zie O. en N. Pekela); Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en de 2e feestdagen niet. — Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zondagsschool* (in vereen met andere prot.) 14 onderwijzers, 168 leerlingen. — De gemeente is lid van GS, VW, VDV, AEf, HWf.

Veenwouden. 149 leden (18 elders) 37 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1300, Rijkstr. *f* 200. *Past.* Ds. C. Nijdam, geb. 24 April 1884, Prop. 1908

(Noordeind v. Graft 6 Juni 1909, Veenwouden 5 Mei 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden, die 2 jaar zitting hebben, behalve den Boekh. G. A. van der Wal (die 3 jaar zitting heeft) en den leeraar, die Voorz.-Secr. is. *Beroepingscommissie* (bestaande uit den Kerkeraad en 5 buitengewone leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij 't beroepen van een leeraar, het beslissen over bezwaren tegen de aanneming van nieuwe leden en reglementsherziening). — *Zondagsschool* (onder leiding van den leeraar, en één leerkracht, 45 leerlingen). *Leesbibliotheek. Leeskring voor Godsd. lectuur.* — *Herv. Psalmen, Groote en Kleine Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers) met Dankzegging te 1.30. De gemeente is lid van FS, RD, VW, MKL. Zie verder Zwaagwesteinde.

Vlissingen. (Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Goes, zie aldaar), 118 leden, 36 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1456,24. — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die adv. stem heeft. Voorz. W. L. Winkelman; Secr. F. C. H. Sasburg; Boekh. J. Dommisse. Gemeente- en armenadministratie zijn gescheiden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Commissie van Bijstand.* — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Ook de 2e feestdagen en de Oudejaarsavond worden (om de beurt te Vlissingen en te Goes) kerkelijk gevierd; Nieuwejaar, Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag niet. — Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — *Zondagsschool* (9 onderw., 32 leerl.). *Naai- en breikransje.* — De gem. is lid van ZwV, VW, DVg.

Waal. (zie Burg).

Wageningen. 150 leden, (62 elders, meerendeels in N. O.-Indië), 85 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200 zonder *Past.* Ds. A. J. van Loghum Slaterus, geb. 2 Maart 1868, Prop. 1896 (Tjalleberd 15 Nov. 1896, Dordrecht en Breda 1899, Wageningen 22 Nov. 1908). — *Kerkeraad:* 7 leden (waaronder twee zusters). Voorz. P. Hoestra; Boekh. R. F. Kutsch Lojenga; Secr. de leeraar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. te 10.30. Alleen de 1e feestdagen, Goede Vrijdag en de Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Aflossingsfonds. Vrijzinnige Zondagsschool,* 6 leerkrachten, 35 leerlingen. — De gemeente is lid van RArnh, AEf, HWf.

Warga. 190 leden (3 elders), 30 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1650, Pers. Bel. (2). *Past.* Dr. R. J. Taekema de Stoppelaar, geb. 22 Aug. 1873, Prop. 1899 (te O. en W. Graftdijk eerst proponent in commissie, 25 Nov. 1900 definitief beroepen, Warga 17 Sept. 1911). — *Kerkeraad:* 7 leden

benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. U. U. Hornstra te Warga. Afzonderlijke diaconale administratie. *Beroepingscommissie; Reservefonds.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (in vereeniging met andere Protestanten; 78 leerlingen, 4 leerkrachten). *Kinderkerk.* — *Herv. Psalmen, Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Oudejaar en Goede Vrijdag worden kerkelijk gevierd; Nieuwejaar, Hemelvaartsdag en de 2e feestdagen niet. 4 Lezingen in den winter. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van FS, RA, VW, DZV, VDV, MKL.

Warns. 150 leden (18 elders), 61 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1550, Pers. Bel. (*f* 20). *Past.* Ds. W. H. Toewater Jr. geb. 22 Mei 1885, Prop. 1912 (Warns 13 Oct. 1912). — *Kerkeraad:* 6 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. P. N. van der Zijpp. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. *Financiëele Commissie* en *Beroepingscommissie.* — *Zondagsschool* (39 leerlingen, 2 leerkrachten). *Naaivereeniging. Bibliotheek.* — *Herv. Psalmen. Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Minstens 4 winteravondgodsdienstoefeningen. 2 m. p. maand wordt te *Hemelum* gepredikt. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van FS, RB, VDV, MKL.

Westgraftdijk. (Zie Graftdijk).

Westterschelling. (Zie Terschelling).

Westzaan op 't Noord. (Waterlandsche Doopsgezinde Gemeente te Westzaan op 't Noord). 160 leden (15 elders), 33 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1800, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. M. Onnes Mz., geb. 14 Maart 1879, Prop. 1905 (Wieringen 19 Nov. 1905, Warga 1909, Westzaan N. 5 Febr. 1911). — *Kerkeraad:* 5 leden. Voorz. H. Stuurman Hzn.; Secr. Jb. Oortwijn; Boekh. H. A. van Dijk. 3 *Diakonessen.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur en uitsluitend des Zondags. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Westzaan op 't Zuid. (Friesche Doopsgezinde Gemeente te Westzaan op 't Zuid). 130 leden (9 elders), 24 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1750, Pers. Bel. (gedeeltelijk). *Past.* J. W. van Stuyvenberg, geb. 18 Dec. 1868, Prop. 1895 (O. en W. Graftdijk 1 Dec. 1895, Blokzijl 1897, Westzaan Z. 15 Febr. 1903). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar, die Voorzitter is. Bij de behandeling van financ. zaken heeft de leeraar geen zitting of stemrecht en presideert de oudste of aftredende diaken, thans Js. de Boer. Afzonderlijke armen-administratie. Secr. J. de Boer; Boekh. J. A. Dekker

Jzn. 3 *Diakonessen* (gekozen door den kerkeraad. Zij wonen ééne voorjaars- en ééne najaarsvergadering van den Kerkeraad bij). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (bij de verkiezing van diakenen zijn de bedeelden van het stemrecht uitgesloten). — *Zondagsschool* (52 leerlingen onder leiding van den leeraar en diens Echtgenoote). *Bibliotheek* (bevattende meest oude werken en archiefstukken, onder beheer van den Kerkeraad). *Weeshuis* (gesloten). — *Hervormde Psalmen, 2e Amsterd. Bundel.* Begin der godsdienstoef. te 10 uur. Van Nov. tot Maart enkele (5 à 6) Zondagavond-godsdienstoefeningen te 6.30. Ook de 2e Paasch- en Kerstdag, Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond (6 uur) worden kerkelijk gevierd; Nieuwejaar, Goede Vrijdag en 2e Pinksterdag niet. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VW, VLA, VA, AEf, HWf.

Wieringen. (Kerken te Hippolytushoef en te Stroe), 330 leden (1 elders), 81 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1200, Rijkstr. *f* 250, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. M. Leendertz, geb. 28 Nov. 1885, Prop. 1910 (Wieringen 6 Nov. 1910). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is en adv. stem heeft. Boekh. elk der diakenen op jaarbeurt. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar en andere gewichtige aangelegenheden, met uitzondering van diakenverkiezingen, enz.). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgbundel Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. Te Stroe geen orgel. — De gem. is lid van RS, RHw, DZV, AEf, HWf.

Wieringerwaard. (Zie Barsingerhorn).

Wildervank. (zie Veendam).

Winschoten. (zie Midwolda).

Winterswijk. 51 leden (18 elders, waarvan 7 in naburige gemeenten), 27 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1750. Geen vrijdom van bel. *Past.* Ds. F. C. Fleischer, geb. 6 Aug. 1868, Prop. 1896 (Broek o. L. 25 Oct. 1896, Makkum 1902, Winterswijk 6 Juni 1909). — *Kerkeraad:* bestaat niet. Eens per jaar vergaderen de Broeders-lidmaten. Voorz.-Boekh. N. Willink; Secr. de leeraar. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Oudejaar *wel* (6 uur n.m.). Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — *Zondagsschool.* — De gem. is lid van RArnh en AEf.

Witmarsum en Pingjum. (Kerken te W. en te P.). 84 leden (12 elders), 17 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Pers. Bel. (2). *Past.* Ds. J. E. van Brakel, geb. 31 Augustus 1882, Prop. 1907 (Witmarsum 22 Nov. 1908). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Secr. is. Voorz.-Boekh. R. H. Tacoma. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. (om de andere week te W. en te P.) 9.30. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel*. Tweemaal p. j. Avondmaal (waarvan eenmaal op den Goeden Vrijdag). — De gem. is lid van FS, RB, VW.

Witveen (zie Rottevalle).

Wolvega. 97 leden (23 elders), 77 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1100, Rijkstr. *f* 400. *Past.* Ds. M. van der Vegte Jr., geb. 16 Aug. 1872, Prop. 1898 (Wolvega 23 April 1899). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz. 't Oudste lid; Boekh. J. Bent. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Zondagsschool* (Leeraar en 4 onderwijzeressen, 115 leerlingen). — *Leesbibliotheek* (onder beheer van den Kerkeraad). *Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30 (z.), 10 (w.). De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*, Oudejaar en Goede Vrijdag worden *wel* kerkelijk gevierd. Des winters soms avondgodsdienstoefeningen te 7 uur. Eens p. j. Avondmaal (met persoonl. bekers). *Zondagsschool,* 80 leerlingen. — De gem. is lid van FS, RA, MKL.

Workum. 129 leden (13 elders), 46 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1700, Pers. Bel. (*f* 30). *Past.* Ds. J. Kooiman, geb. 18 Jan. 1865, Prop. 1890 (Oudebiltzijl 11 Jan. 1891, Barsingerhorn 1893, Workum 5 Nov. 1911). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar, die adv. stem heeft en Voorz. is. Secr.-Boekh. O. IJntema. Gemeente en diaconale administratie zijn gescheiden, *Commissie van Advies,* voornamelijk voor financ. zaken (4 leden). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 9.30. — Alleen de 1e feestdagen en Oudejaarsavond worden kerkelijk gevierd; Nieuwejaar, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en de 2e feestdagen niet. — Eenmaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). — *Knapen- en Jongelingsvereeniging*: „De Vriendenkring". *Zondagsschool* (in vereeniging met den N. P. B.), 6 onderwijzers, 60 leerlingen. — De gemeente is lid van FS, RB, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV, MKL, en contribueert aan ADS.

Wormer en Jisp. (Kerk te Wormer, pastorie te Jisp). 104 leden, 24 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1150, Rijkstr. *f* 250, Pers. Bel. (*f* 30). *Past.* Ds. W. P. J. van Haarst, geb. 21 Dec. 1854, Prop. 1880 (Hoorn op

Tessel 15 Mei 1881, Wormer en Jisp 14 Sept. 1884). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is en adv. stem heeft. Boekh. W. Rem. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (bij benoeming van diakenen stemmen alleen de Broeders). — *Psalmen Laus Deo, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Goede Vrijdag, 2e Pinksterdag, 2e Kerstdag en Oudejaar worden kerkelijk gevierd; 2e Paaschdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar *niet.* Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van RS, RHw, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.

Wormerveer. 498 leden (42 elders), 160 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2500. *Past.* Ds. H. Britzel, geb. 18 Sept. 1871, Prop. 1898 (IJtens 15 Jan. 1899, Wormerveer 22 Juni 1902). — *Kerkeraad:* 6 diakenen en 6 Commissieleden benevens den leeraar, die adv. stem heeft. Voorz. D. Stam Mz.; Secr. Corns.Aten; Boekh. W. van den Berg. — *Commissie van Bijstand* (6 leden). *Diakonessen* (3). *Broeder- en Zusterkring.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. (Bij verkiezingen van leeraren, diakenen of commissieleden kiest de gemeente uit een drietal door den Dubbelen Kerkeraad opgemaakt. De bedeelden hebben in zaken van armenzorg geene stem). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag, Goede Vrijdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Oudejaarsavond *wel*, de 2e Kerstdag soms. Tweemaal p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VW, VDV, AEf, HWf.

Woudsend. 53 leden (10 elders), 11 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1250, Rijkstr. *f* 250. *Past.* Ds. H. G. Berg, geb. 22 Dec. 1882, Prop. 1912 (Woudsend 6 Oct. 1912). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Secr. is en in financiëele en diaconale zaken alleen adviseerende stem heeft. Voorz.-Boekh. H. Kraan. Gemeente- en armenadministratie zijn gescheiden. *Reservefonds* (boekh. J. Heeg). *Sybesfonds* (3 bestuurders die volgens testamentaire beschikking zichzelf aanvullen, boekh. A. J. Douma te Boornzwaag). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, Leidsche Gezangen.* Begin der godsdienstoef. 9.30. Zeven Winteravondgodsdienstoef. gewoonlijk te 6 uur. Oudejaar wordt kerkelijk gevierd, de 2e feestdagen naar omstandigheden, geen Hemelvaartsdag. Avondmaal op Goeden Vrijdag. — De gem. is lid van FS, RB, VW, VDV, MKL.

Zaandam-Oostzijde. 550 leden (± 100 elders), 120 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2400. *Past.* Ds. T. J. van der Ploeg, geb. 9 Juni 1876, Prop. 1900 (Mensingaweer 24 Febr. 1901, Heerenveen 1903, Zaandam-O. 8 Nov. 1908). — *Kerkeraad:* 6 leden. Voorz. A. Cleyndert; Secr. H. P. Stuurman; Boekh. S. Sibie; Secr. voor den Predikdienst S. Schagen. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Vereeniging tot hulp aan zieken.* — (Bestuur: 3 zusters en de leeraar). — *Zangkoor* (onder leiding van den

Heer H. C. Meyer). — *Godsdienstige Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; de Goede Vrijdag en Oudejaarsavond *wel*. Tweemaal p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Weeshuis*. — De gem. is lid van ADS, RS, AEf, HWf.

Zaandam-Westzijde. 781 leden (38 elders), 210 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2500, Pers. Bel. (*f* 100) en *f* 25 voor 't onderhoud van den tuin. *Past.* Ds. I. Molenaar, geb. 7 Dec. 1848, Prop. 1873 (Berlikum 2 Nov. 1873, Almeloo 1875, Zaandam-W.z. 14 Jan. 1877). — *Kerkeraad:* 9 leden. Hiervan 4 Regenten, bijgestaan door 4 Regentessen voor de Armverzorging. Voorz. J. G. Buys; Secr. G. Pondman Azn.; Boekh. K. Bakker; Penningm. B. van Sante. *Gemeentecommissie:* 9 leden. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters, uitgezonderd de bedeelden in andere gevallen dan leeraarsverkiezing. Bij vacature zal aan den Kerkeraad eene Commissie van 6 leden door de gemeente worden toegevoegd om de beroepingsaangelegenheden voor te bereiden. — *Herv. Psalmen en 2e Amst. Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. — Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Oudejaar ('s av. 6 uur) worden kerkelijk gevierd; geen Goede Vrijdag. Tweemaal p. j. Avondmaal. — *Zangkoor* „Menno Simons", onder leiding van den Heer G. J. van Sante). — De gem. bezit een *Weeshuis* en is lid van RS, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Zaandijk. (zie Koog).

Zeerijp (zie Leermens en Loppersum).

Zijldijk. 70 leden (3 elders), 7 catechisanten. Gemeentetr. *f* 1500, Pers. Bel. (2). *Past.* — *Vacant.* — *Kerkeraad:* 4 leden (benevens den leeraar, die *adviseerende*, en bij staking van stemmen *beslissende* stem heeft). Gemeente- en Armverzorging zijn gescheiden. Voorz.-Secr. de leeraar; Boekh. L. Eenkema. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Hervormde Psalmen, Groote Bundel.* Begin der godsdienstoef. 9 (z.), 9.30 (Dec. Jan.). De 2e feestdagen, Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Oudejaarsavond *wel*. Eens p. j. Avondmaal. Bouwfonds voor kerkgebouw. — De gem. is lid van GS, VDV, AEf, GWf.

Zijpe-Noord. (Kerk te *Oudesluis*) 102 leden, 16 catechisanten. Gemeentetr. *f* 600. Rijkstr. *f* 200. Pers. Bel. (2). — *Voor den Predikdienst enz. gecombineerd met Zuid-Zijpe, Pastorie te Schagerbrug.* — Ds. L. G. Holtz, geb. 13 Febr. 1880, Prop. 1907 (Baard 1 Dec. 1907, Zijpe 24 en 31 Oct. 1909). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. C. Slikker. *Beroepingscommissie.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Godsd.*

Liederen (N. P. B.). — Begin der godsdienstoef. (om de 14 dagen) 10 uur, 's Winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 6.30 of 7 uur. Ook de 2e feestdagen, en 30 of 31 Dec. worden kerkelijk gevierd (om beurten met Z.-Zijpe). Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zangkoor.* — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VW, AEf, HWf.

Zijpe-Zuid. (Kerk te Burgervlotbrug aan de *Mennonietenbuurt*), 108 leden, 9 catechisanten. Gemeentetr. *f* 700, Rijkstr. *f* 200. *Zie verder Noord-Zijpe.* — *Kerkeraad:* 4 leden (waaronder 1 zuster) benevens den leeraar, die Voorz. en Secr. is. Boekh. de Oudste Diaken. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Beroepingscommissie. Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. (om de 14 dagen) te 10 (z.), 9.30 (w.). 's Winters enkele avondgodsdienstoefeningen te 6.30 of 7 uur. Ook de 2e feestdagen en 30 of 31 Dec. worden kerkelijk gevierd (om beurten met N.-Zijpe). Eens p. j. Avondmaal (met persoonlijke bekers). *Zangkoor.* — De gem. is lid van ADS, RS, RHw, VLA, VA, VW, AEf, HWf.

Zutfen. 90 leden (benevens ruim 100 elders, d. w. z. niet te Zutfen, Brummen, Gorsel of Warnsveld) 42 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2400.— Ds. R. Schuursma, geb. 28 Dec. 1870, Prop. 1897 (den Horn 24 Oct. 1897, Baard 1902, Westzaan-Noord 1903, Zutfen 11 Sept. 1910). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar, die Secr. is van den Kerkeraad en den Breeden Kerkeraad (waarin ook de Oud-kerkeraadsleden zitting hebben). Voorz. J. C. Goldenberg; Boekh. dezelfde. Ter behandeling van financiëele zaken vergadert de Kerkeraad als *Financiëele Commissie* zonder den leeraar, die echter ook hierbij uitgenoodigd *kan* worden; Secr. dier Commissie is J. M. Ubbens. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij de beroeping van een leeraar). — *Herv. Psalmen, Godsd. Liederen* (N. P. B.). Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*; Oudejaarsavond *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (Goede Vrijdagavond). *Vereeniging Menno Simonsz.* — De gem. is lid van RArnh, VA, VV, VW, AEf, HWf.

Zwaagwesteinde. *(Doopsgezinde Kring).* 77 leden, 28 catechisanten. *Bestuur:* 5 leden, benevens de leeraren van Veenwouden en Dantumawoude, die een van beiden het voorzitterschap waarnemen, met adviseerende stem. Boekh. G. Wouda; Secr. Ds. C. Nijdam (van Veenwouden). Catechisaties van Ds. C. Nijdam (*f* 150). — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Leesbibliotheek.* — Godsdienstoefeningen geregeld om de 14 dagen en zooveel mogelijk ook op de tusschenliggende Zondagen en 2e feestdagen, te 10 uur. *Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgh. Ev. Gez.* Er is (voorloopig) nog geen Avondmaal gehouden.

Zwartsluis. 35 leden (5 elders), 10 catechisanten. Gemeentetr. *f* 700, Rijkstr. *f* 500, Pers. Bel. (3). *Past.* Ds. Menno Huizinga Jz., geb. 21 Febr. 1876, Prop. 1902 (Nes 23 Nov. 1902—15 Juli 1908, Zwartsluis 27 Nov. 1910). *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Secr.-Boekh. is. — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — *Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. bundel.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet*; Goede Vrijdag en Oudejaar *wel* kerkelijk gevierd. Eens p. j. Avondmaal (met aanzitting en persoonlijke bekers). — De gem. is lid van ZwV, RZw, VV, VW, AEf, HWf.

Zwolle. 309 leden (54 elders). 47 catechisanten. Gemeentetr. *f* 2200, Rijkstr. *f* 500. Ds. A. G. van Gilse, geb. 27 Jan. 1847, Prop. 1870 (Wormer en Jisp 10 Dec. 1871, Westzaan Z. 1872, Leer 1878, Zwolle 30 Nov. 1890). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar. Afzonderlijke diaconale geldmiddelen. Voorz. J. van Rees Jr.; Secr. A. J. E. Muus; Boekh. C. D. van den Helm. *Breede Kerkeraad.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters. — Vrouwen-Hulpvereeniging voor de Zending (Voorz. Mej. C. S. Doyer). — *Leidsche Psalmen en Gezangen.* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; *wel* Oudejaarsavond (6.30). Avondmaal (met persoonlijke bekers) op Goeden Vrijdag (6.30) en na eventueele najaars-doopsbediening. *Orgelfonds.* — De gem. is lid van ADS, ZwV, RZw, VW, DZV, DVg, VA, VDV, AEf, HWf, en steunt Vereen. tot Steun en Gustaaf Adolf Vereen.

Buitenlandsche Gemeenten.

Cleve. 1 lid. Het geheele beheer berust bij den kerkeraad der Doopsgezinde gemeente te Crefeld. 't Kerkgebouw is in huur bij de Ned. Herv. gemeente (Dr. A. van der Flier GJz., woont te Nijmegen). Voor de vervulling van vier predikbeurten in den zomer door Doopsgez. leeraren zorgt Ds. B. Hoga, Nijmegen.

Crefeld. 800 zielen, 25 catechisanten. Ds. G. Kraemer, (Crefeld 20 Dec. 1903). — *Kerkeraad:* 11 leden benevens den leeraar. Voorz. Georg von Beckerath; Boekh. Osc. Schmith. Afzonderlijke diaconale geldmiddelen. — *Breede Kerkeraad.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (mits 21 jaar oud en jaarlijks 2 Mark hoofdgeld bijdragende). — *Vrouwenkoor* (zingt op de feestdagen bij de godsdienstoef.). — *Evangel. Gesangbuch für Rheinland und Westphalen.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen worden gewoonlijk *niet*; Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag, Doodenfeest en Oudejaarsavond worden *wel* kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal (op den 1en Paaschdag en Allerzielen of Totenfest). — *Weeshuis* (4 weezen) tevens

Oudeliedenhuis (6 personen). — De gem. is lid van VDM, HWf en der Prediger-Witwenkasse.

Emden. 42 leden (in en nabij Emden, het belangrijke aantal verstrooiden is moeilijk te berekenen), 14 catechisanten. Gemeentetr. 4200 Mark. *Past.* Dr. J. G. Apeldoorn, geb. 12 Nov. 1862, Prop. A. D. S. 1888 (Gorredijk en L. 27 Jan. 1889, Emden 23 Oct. 1904). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar, die Voorz.-Secr. is. Boekh. J. van Bollhuis Smeding. *Commissie van Diaconessen.* — *Stemrecht:* Broeders en Zusters (mits 21 jaar oud en bijdragende tot onderhoud der gem.). — *Gesangbuch der Reformirten Gemeinden Ostfrieslands.* Begin der godsdienstoef. 9.30. De 2e feestdagen, en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Oudejaarsavond *wel* (6 uur). Eenmaal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag). — De gem. is lid van ADS, VDM, GS, AEf, HWf.

Emmerich. 12 leden. Consulent: Ds. C. A. Leendertz te Norden.

Friedrichstadt a/d Eider. 16 leden, 2 catechisanten. Gemeentetr. 2200 Mark en 200 Mark voor emeritaatsverzekering. Ds. Samuel Blickensdörfer, geb. 3 Jan. 1848 (Kaiserlautern 1876, Sembach 1879, Friedrichstadt 1899). — *Kerkeraad:* 4 leden benevens den leeraar die Secr. is. Voorz. Gerhard Schütt; Boekh. Julius Marxen. *Financiëele Commissie* (2 leden). — *Stemrecht:* Broeders. — *Gesangbuch zum gottesd. und häusl. Gebr. in Ev. Mennoniten Gemeinden (een Zuid-Duitsch Doopsgez. Gezangboek).* — Begin der godsdienstoef. 10 uur. Ook de 2e feestdagen, Hemelvaartsdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd, Oudejaar niet. Tweemaal p. j. Avondmaal (op Goeden Vrijdag en St. Michaelis), voorts boete- en bededag, dankdag voor het gewas, hervorming, allerzielen. — De gem. is lid van VDM, DZV en der Prediger-Witwenkasse.

Goch. ± 20 zielen. — *Kerkeraad:* 3 leden. *Ev. Gesangbuch für Rheinland und Westphalen.*

Gronau in Westphalen. ± 60 leden (van wie er ook te Losser en Glanerbrug wonen), 11 catechisanten. — *Kerkeraad:* 5 leden. Voorz. Dr. Jan van Delden; Secr.-Boekh. J. Julius Stroink. — *Stemrecht:* De meerderjarige Broeders en Zusters. — *Leidsche Bundel.* Begin der godsdienstoef. 10.30 (M. E. tijd). — De gemeente voorziet ook in de godsdienstige behoeften van Doopsgezinden die aan de grenzen in de burgerlijke gemeenten Losser en Lonneker wonen en wordt bediend door den leeraar van Enschedé (zie aldaar), die hier met toestemming van zijn kerkeraad tien maal 's jaars preekt en geregeld catechiseert. De gemeente te Enschedé ontvangt daarvoor eene vergoeding van *f* 200 en haar leeraar eene toelage van *f* 500.— Meestal wordt in het

Nederlandsch gepreekt. Behalve des Zondags wordt ook op den 2en Paasch- en 2en Kerstdag gepreekt, op andere dagen niet, overigens zoo mogelijk om den derden Zondag. De gem. is lid van VDM, ZwV, DVg.

Hamburg en Altona. 292 leden, 393 zielen, 5 à 7 catechisanten (doopelingen). Gemeentetr. 6000 Mark, Persoonlijke toelage 1500 Mark. Ds. H. van der Smissen, geb. 14 Dec. 1851, Prop. 1872 (Ibersheim Sept. 1872, Hamburg-A. Nov. 1882). — *Kerkeraad:* 7 leden, en de leeraar. Voorz.-Secr. Ds. H. van der Smissen; Boekh. H. G. I. Mannhardt. — *Stemrecht:* De meerderjarige Broeders. — *Alg. Landesgesangbuch für Schleswig-Holstein.* Begin der godsdienstoef. 9,50. De Goede Vrijdag, 1e en 2e Paaschdag, Hemelvaartsdag, 1e Pinksterdag, 1e en 2e Kerstdag en Nieuwejaar worden kerkelijk gevierd. Tweemaal p. j. Avondmaal. Jaarlijksche Broedervertoeving voor het verkiezen van Diakenen op 26 Dec. Er bestaat eene *Past. B. C. Roosen-Stiftung*, ter verhooging van Duitsche leeraarstractementen (uitdeeling op wijlen Ds. B. C. Roosen's geboortedag: 29 October). — De gem. bezit een *Kerkhof* en eene *Bibliotheek* en is lid van VDM, DZV en der Prediger-Witwenkasse.

Leer. 80 leden (38 elders), 4 catechisanten. Gemeentetr. 4500 Mark, Vergoeding belastingen. Ds. S. F. van der Ploeg, geb. 1854, Prop. A. D. S. 1879 (Burg op Tessel 29 Febr. 1880, Drachten en U. 1884, Noordhorn 1887, Pieterzijl 1889, Leer 2 Aug. 1891). — *Kerkeraad:* 3 leden benevens den leeraar die Voorz. is. Boekh. B. Bavink. — *Stemrecht:* De meerderjarige Broeders en Zusters ('t Stemrecht, waarvan de bedeelden zijn uitgesloten, is afhankelijk van eene door den kerkeraad vastgestelde geldelijke bijdragen aan de gem.) — *Die Psalmen zum Gebrauch der reformierten Gemeinden Ostfrieslands* en *das Gesangbuch der Ref. Gem. in Ostfriesland.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. De 2e feestdagen en Nieuwejaar worden *niet* gevierd; Hemelvaartsdag en Oudejaarsavond *wel.* Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van ADS, VDM, GS, AEf en der Prediger-Witwenkasse.

Neustadt Gödens. Geen leden. *Vacant.*

Neuwied. ± 60 leden. *Vacant.* — *Kerkeraad:* 3 leden. — *Stemrecht:* Broeders. — *Evangel. Gesangbuch für die Rheinprovinz.* Begin der godsdienstoef. 10 uur. — De gem. is lid van VDM, AEf.

Norden. 89 leden, 10 catechisanten. Gemeentetr. 4000 Mark en Bel. *Past.* Ds. C. A. Leendertz, geb. 19 Oct. 1861, Prop. A. D. S. 1888 (Norden 17 Maart 1889). — *Kerkeraad:* 5 leden benevens den leeraar die Voorz.-Secr. is. Boekh. Joh. Lübke. Gemeente- en Armverzorging zijn afzonderlijk.

Breede Kerkeraad. — *Stemrecht:* de meerderjarige Broeders en Zusters (de laatsten alleen bij beroeping van een leeraar). — *Leesbibliotheek.* — *Psalmen und Gesänge der Reform. Gem. Ostfrieslands.* Begin der godsdienstoef. 10 (z.) en 10.30 (w.). De 2e feestdagen en Nieuwejaar worden *niet* kerkelijk gevierd; Goede Vrijdag, Hemelvaartsdag en Oudejaar (5.30) *wel.* Eens p. j. Avondmaal. — De gem. is lid van VDM, ADS, GS, DZV, AEf, HWf en der Prediger-Witwenkasse.

EEN ONDERZOEK NAAR DEN INVLOED DER TEGENWOORDIGE GROOT-INDUSTRIE OP HET GEESTELIJK LEVEN DER ARBEIDERS.

Over het onderwerp dat ik hierboven noemde is in den aanvang dezes jaars een belangwekkende studie verschenen van de hand van een Berlijnschen arbeidersvriend ADOLF LEVENSTEIN. Deze arbeiders-vriend is in den kring der sociologen geen onbekende. Zelf in proletarische kringen opgegroeid, maar maatschappelijk en geestelijk tot een hoogeren trap opgeklommen, heeft hij als sociaaldemocraat het contact met de arbeiders-kringen bewaard en door een steeds aangroeiende correspondentie voortdurend uitgebreid.

Verschillende geschriften zijn van dit zich steeds uitbreidend contact de vrucht geweest: een bundel arbeidersbrieven onder den titel *Aus der Tiefe*, een geschrift over *Arbeiter-Philosophen und Dichter*, de uitgave van eene *Lebens-Tragödie eines Tagelöhners* en nu een lijvig boek getiteld: *„Die Arbeiter-frage, mit besonderer Berücksichtigung der socialpsychologischen Seite des modernen Grossbetriebes und der psycho-physischen Einwirkungen auf die Arbeiter"*.

Ik noemde dit werk hierboven een studie. Eigenlijk is dit minder juist. Feitelijk is 't een verzameling van materiaal dat ter bestudeering kan gebruikt worden.

LEVENSTEIN heeft n.l. onder verschillende soorten van werklieden: onder mijn-arbeiders in het Ruhr- en Saargebied, onder textiel-arbeiders te Berlijn en onder metaal-bewerkers te Berlijn en elders, een enquete ingesteld hoofdzakelijk hun geestelijk leven betreffend en de resultaten dier enquete deelt hij in zijn boek mede. Verwerkt is de stof die hij hier samenbrengt allerminst, geschift en geordend ter nauwernood, maar wij mogen hem toch zeer dankbaar zijn voor hetgeen hij gegeven heeft. Immers er wordt hier een veld van onderzoek geopend waarop wij — 't moet erkend — nog nagenoeg geheel vreemdelingen zijn en dat toch zeker voor ons predikanten allerminst onbelangrijk mag heeten. LEVENSTEIN tracht te weten te komen, wat er eigenlijk omgaat in de hoofden en vooral in de harten der duizende fabrieks-arbeiders die rondom ons leven.

Hij wil vooral op deze vragen het antwoord vinden:

Welk soort van menschen vormt het tegenwoordige grootbedrijf, onder den druk van het privaatbezit? En welke krachten vormen het tegenwicht tegen physische en psychische ontaarding?

Allen die met hun tijd en hun volk meeleven en vooral zij die geestelijke leidslieden willen zijn, moeten dit pogen van LEVENSTEIN waardeeren. Wie heeft niet het pijnlijke gevoeld van vrijwel buiten het gemoedsleven dier duizenden te staan, die wij dagelijks rondom ons zien en wier arbeid ons mede onderhoudt? Het overgroote deel komt niet meer tot ons in kerk of katechisatiekamer. Wij moeten tot hen gaan. En in boeken als 't genoemde is een middel om iets dichter tot hen te komen. Natuurlijk, de arbeiders waarvan hier sprake is, Duitschers uit Berlijn en het Ruhrgebied enz., zijn niet dezelfde als die waarmee wij in aanraking komen. In hun gemoed gaan ook

waarschijnlijk andere gedachten om dan in dat onzer landgenooten. Maar er is ook veel gelijksoortigs en in elk geval hebben zij ons wel *iets* te zeggen. Misschien ook dat de een of ander in onzen kring, door 't werk dat L. gedaan heeft opgewekt, iets dergelijks onder onze arbeiders zou kunnen gaan beproeven. Doch hoe dit zij. Ik herhaal dat wij zijn arbeid op prijs moeten stellen, ook al is 't slechts een eerste stap op een goeden weg. De sociale kwestie is nog wat anders dan een loon- en broodvraag! 't Is van ontzaglijk groot gewicht te weten welke invloed het grootbedrijf op het gemoedsleven van den arbeider heeft, van meer belang nog dan te weten wat hij er mee verdient!

Het is mijn voornemen niet 't boek van LEVENSTEIN in zijn geheel met u te bespreken, maar er uw aandacht op te vestigen, opdat ook anderen het ter hand mogen nemen [1]). Ik ga er daartoe enkele grepen uit doen, u mededeelend wat mij er het meest in getroffen heeft.

I.

In de eerste plaats vestig ik uw aandacht op de methode die L. bij zijn enquete gevolgd is. Hij heeft zich beperkt tot leden van politieke- of vakvereenigingen, waarmee hij door zijn socialen arbeid ten deele reeds bekend was, en heeft boven persoonlijk bezoek en mondeling onderhoud de voorkeur gegeven aan 't rondzenden van vragen-lijsten.

Een 26-tal vragen wordt hier den arbeiders voorgelegd. Eerst eenige betreffende leeftijd en huiselijke omstandigheden, loon, arbeidsduur enz. die voor ons van bijkomstig

1) Voor wie dit mogen willen doen, diene de mededeeling dat 't zich bevindt in de bibliotheek onzer Amsterdamsche gemeente.

belang zijn. Doch dan verschillende die ons meer onmiddelijk interesseeren en die in verschillende groepen zijn verdeeld. De eerste groep betreft vragen naar den toestand van het innerlijk leven in betrekking tot 't werk en de arbeidsvoorwaarden, als daar zijn (ik noem slechts wat mij 't belangrijkst schijnt): *Geeft uw arbeid u genoegen of laat hij u onverschillig? Denkt gij bij uw werk en zoo ja waaraan, of is het u onmogelijk aan iets te denken? Na hoeveel uren wordt gij gewoonlijk vermoeid? Wat drukt u meer: het geringe loon of de afhankelijkheid van uw patroon, of dat gij zoo weinig vooruitzichten hebt in het leven verder te komen en gij uw kinderen eigenlijk niets geven kunt?*

De tweede groep betreft positieve wenschen der arbeiders. Wij vinden daar vragen als: *Welke soort van arbeid zoudt gij 't liefst verrichten? Wat zoudt gij doen als gij meer vrijen tijd hadt? Wat koopen wanneer gij er geld voor hadt? Welke hoop en welke wenschen koestert gij?*

De derde groep: behandelt familieverhoudingen, alcoholgebruik en invloed van de politieke- en de vakbeweging.

En ten slotte bevat de vierde, handelend over de verhouding waarin de arbeider staat tot de kultuur en de groote levensproblemen, deze drie vragen:

Gelooft gij aan een liefderijk God of zijt gij om de een of andere reden uit de lands-kerk getreden? Gaat gij dikwijls in 't bosch? Waaraan denkt gij als gij daar op den grond ligt, rondom diepe stilte?. En: *Welke boeken hebt gij gelezen?*

Aan 't einde van het boek wordt dan een soort winsten verliesrekening opgemaakt, waarbij aan de debetzijde geboekt worden al de antwoorden die van moedeloosheid en geesteloosheld getuigen, aan de creditzijde die waaruit opgewektheid en levensmoed spreken.

De schrijver zond 8000 circulaires rond en ontving er 5040 terug. Een resultaat dat slechts na veel moeite bereikt werd. Een viertal jaren ging aan over en weer correspondeeren voorbij. Natuurlijk waren op elk der ingekomen vragenlijsten niet alle 29 vragen beantwoord. In het geheel ontving L. 30.700 antwoorden. Hiervan werden door hem op de debet-zijde geboekt 17.300, op de credit-zijde 13.499, een nadeelig saldo derhalve 3801.

Dit overzicht van de wijze waarop de enquete gehouden is, dat ons meteen den hoofdinhoud van het boek doet kennen, geeft ons aanleiding tot verschillende opmerkingen.

De eerste is deze: welke waarde is er aan zulk een onderzoek te hechten? De schrijver meent, dat er meer kans is een zuiver beeld van iemands gemoedsleven te verkrijgen wanneer men hem bepaalde vragen schriftelijk laat beantwoorden, dan wanneer men door mondeling onderhoud zijn gedachten tracht te leeren kennen. Bij een gesprek, zoo zegt hij, gaat de ondervraagde er al spoedig toe over zich onwillekeurig te voegen naar dengene die hem ondervraagt. Er gaat een suggereerende invloed van den laatste op den eerste uit en de ondervraagde antwoordt, wat hij meent dat van hem verwacht wordt. Ieder die ooit huisbezoek gedaan heeft, weet hoe waar deze opmerking is. Zij bedoelt niet onoprechtheid, althans geen bewuste onoprechtheid, ten laste te leggen aan een bepaalde klasse van menschen i. c. fabrieksarbeiders. Maar zij wijst op een eigenaardig verschijnsel dat onder alle klassen en standen voorkomt. Doch ik zou willen vragen of de door L. gevolgde methode van vragen-lijsten niet eveneens groote bezwaren oplevert. Hoeveel of liever hoe weinig menschen kunnen hun gedachten op papier uitdrukken? Ik zeg niet vooral, maar

toch ook onder den arbeidersstand. Welken waarborg heeft men dat de adressant de vragen zelf invult? Zou niet hier en daar een secretaris van een vereeniging of een in 't schrijven meer bekwame vriend het gedaan hebben? Zou elders de een ook van den ander hebben afgeschreven? En dan, daar is een onwillekeurige onoprechtheid bij mondeling onderhoud. Is 't er minder bij schriftelijk? Geeft een mensch zich in een brief of verhandeling altijd juist zooals hij is? Men behoeft de antwoorden, die L. ontving, slechts door te bladeren om den indruk te ontvangen dat hier ook veel theatraal gedoe en veel *schablone* bij is.

Eigenlijk is het alleen mogelijk een eenigszins betrouwbaren indruk van iemands gemoedsleven te krijgen, wanneer men getrouw en gedurende geruimen tijd met hem omgaat. Een nauwgezette pastorale arbeid onder fabrieksarbeiders zou op allerlei vragen die L. stelt het antwoord kunnen vinden. Helaas is ook hier de oogst wel groot, maar de arbeiders weinigen. De kerk heeft bovendien haar vat op deze lieden zoo goed als geheel verloren. En indien al niet. Het getal predikanten en pastoors is doorgaans in de fabriekcentra veel te klein om het werk hier bedoeld op eenigszins behoorlijke wijze te volbrengen.

Een andere opmerking betreft den aard der vragen, die werden toegezonden. Het meest bevredigen mij hier de vragen van de eerste en van de derde groep. Zij zijn klaar en helder gesteld en betreffen dingen waarvan de arbeiders op de hoogte zijn. Die van de tweede en vierde groep — althans sommigen der daar gestelde — zijn vaag en geven aanleiding tot bespiegelingen die m. i. weinig waarde hebben. *Wat zoudt gij doen als gij meer vrijen tijd hadt* en *wat zoudt gij koopen als gij geld hadt?* Is er geen gevaar dat de ondervraagde hierover eerst

is gaan denken, toen de vraag voor hem lag? En zou een antwoord, na zulk oppervlakkig denken verkregen, veel waarde hebben? Of wat dunkt u van de vraag: *Waar denkt gij aan als gij op den grond in het bosch ligt, rondom u diepe stilte?* Wij hebben, vermoed ik, allen wel eens in een bosch op den grond gelegen. Zou iemand onzer in staat zijn te zeggen waaraan hij op zulke oogenblikken pleegt te denken? Het bekoorlijke van zulk rusten in de natuur is immers juist dat men om zoo te zeggen aan niets denkt. Een heerlijk dolce-far-niente!

Het minst bevredigt mij de vraag: *Gelooft gij aan een liefderijk God of zijt gij uit de landskerk getreden?* Dit *„entweder-oder"* bestaat voor ons niet. Het geloof in God en het al of niet meer behooren tot de landskerk heeft weinig met elkaar te maken. Er behooren er helaas velen tot de kerk wier geloof ver te zoeken is. En stellig staan er velen buiten de kerk die wel in God gelooven. De samenvoeging van deze twee vragen in één moet verwarrend gewerkt hebben. Trouwens het was misschien wel beter geweest deze vraag aangaande het geloof geheel achterwege te laten. Dit is te intiem om in een formulier behandeld te worden. Ik hecht weinig aan hetgeen hierop is geantwoord, zoowel in bevestigenden als in ontkennenden zin. De 1537 arbeiders, die deze vraag open hebben gelaten, zijn m. i. de meest verstandige geweest.

De bedoeling van deze opmerkingen is niet, de waarde der enquete door Levenstein ingesteld geheel te ontkennen. Hij deelt antwoorden mee, die door hun toon van waarachtigheid groote waarde hebben. Doch men moet ieder antwoord op zich zelf wikken en wegen. Levenstein heeft dit trouwens ook gedaan. Hij verdeelt ze in vier groepen van waardeering die hij noemt: de intellectueele groep,

de contemplative groep, de *„verbildete"* en de massale groep. En hij heeft bepaalde kenteekenen waarnaar hij beslist of een antwoord, of liever de persoon die het antwoord geeft, in de eene of in de andere groep thuis behoort. Door cijfers, achter de antwoorden geplaatst, geeft hij telkens de groep aan waarbij hij ze ingedeeld heeft. Maar wij kunnen niet genoeg nagaan of zijn appreciatie juist is. Wij zouden een klaarder beeld van de ondervraagde werklieden ontvangen hebben, indien de schrijver ons de ingevulde formulieren telkens in haar geheel had voorgelegd. Dat nu heeft hij niet gedaan. Hij heeft ze gerangschikt onder de door hem gestelde vragen, zoodat wij onder iedere vraag een aantal antwoorden vinden. Natuurlijk alleen die welke L. belangrijk vond en wel eerst van mijnwerkers, dan van textielarbeiders, dan van metaalbewerkers. Bij ieder antwoord vinden wij dan ook een opgaaf van ouderdom, aantal werkuren per dag of per week, soms ook van huiselijke omstandigheden van den antwoorder, en aan het eind van elke rubriek een tabellarisch overzicht van de ontvangen antwoorden. Zeker heeft deze wijze van behandeling wat voor. Wij verkrijgen nu een overzicht van 't geen over de verschillende onderwerpen door onderscheiden arbeiders gedacht wordt. Maar van de ondervraagde en antwoordende personen ontvangen wij geen voldoenden indruk en dat is een hoofdzaak, wil men de waarde van een antwoord bepalen. Wanneer b. v. een mijnwerker zegt, dat hij bij zijn werk over allerlei geologische vraagstukken nadenkt, dan is dat zeker zeer belangwekkend. Maar het kan toch ook zijn dat deze man eigenlijk zich maar wat opblaast en een praatjes-maker is. LEVENSTEIN merkt dit antwoord met een I, d. w. z. dat hij den man die het gaf onder de intellectueelen rangschikt. Maar ik zou

gaarne het geheele formulier van dezen denker voor mij hebben, ten einde te kunnen beoordeelen welk vleesch ik hier in de kuip heb. En zoo is het telkens.

In het algemeen heeft LEVENSTEIN te veel met tabellen gewerkt en met cijfers. Ik noemde reeds de winst en verliesrekening op 't eind van zijn boek. Deze is eenvoudigweg een dwaasheid. Doch ook de tabellen, hierboven genoemd, werken mee om aan het boek iets onpersoonlijks te geven. Zóóveel arbeiders hebben lust in hun werk, zóóveel niet, zóóvelen denken bij hun arbeid na, zóóvelen niet enz. Maar wie zijn die denkers of niet-denkers, wie die blijmoedigen en opgewekten of niet-blijmoedigen en niet-opgewekten. Ik weet wel LEVENSTEIN kan ze mij niet laten zien. Het behandelen van deze dingen *in een boek* kan nooit geven wat het werkelijke leven, waarin men aangezicht tot aangezicht staat, geeft. Maar er had toch meer kunnen gedaan worden om ons van de karakters der mannen, wier woord hier tot ons komt, een indruk te geven.

Ten slotte mag als een bezwaar tegen de methode van L. genoemd worden, dat hij zich bij zijn onderzoek beperkt heeft tot leden van politieke- en van vakvereenigingen. Het is zeer begrijpelijk dat hij dit gedaan heeft. De z.g. vrijen zijn moeilijk te bereiken. Maar te bejammeren is het toch, want deze beperking geeft aan zijn boek iets zeer eenzijdigs. Bij al 't goede dat er is in het vereenigingsleven, en er is ongetwijfeld zeer veel goeds in, aan het zelfstandig denken en gevoelen brengt het toch schade toe. De vereenigingen zijn propagandaclubs en de leden ervan gevoelen het als ontrouw over de groote maatschappelijke en geestelijke vraagstukken anders te denken dan de club er over denkt. Zij komen allen onder de suggestie van de in hun vereeniging

geldende voorstellingen en begrippen. Ieder die wel onder arbeiders verkeert en met hen spreekt weet dat. Hij bespeurt het aanstonds bij een onderhoud. Een vereenigings-lid is doorgaans de spreekbuis van zijn club. Hij maakt — gewoonlijk op luiden toon — voor de denkbeelden van zijn partij, stemming. De overtuigingen van zulke lieden missen het eigene en het boek van L. zou er bij gewonnen hebben als het ons niet uitsluitend met zulke lieden in aanraking had gebracht.

II.

En toch is er ondanks de groote bezwaren, die ik tegen de door L. gevolgde methode heb, veel dat mij in zijn boek getroffen heeft. Ik ga daar thans over spreken. Natuurlijk zal ik mij hierbij beperken. Ik zal slechts die antwoorden noemen die op mij een bizonderen indruk hebben gemaakt.

Ik denk eerst aan die welke zijn ingekomen op de vraag: *Werkt gij aan machines en zoo ja aan welke? Geeft uw werk u genoegen of hebt gij er geen belangstelling voor?* Het punt waarom 't hier eigenlijk gaat, is dit: „heeft de machine den mensch verlaagd of heeft zij zijn lot verbeterd?" Het oordeel van MARX, door L. geciteerd, luidt in dezen zeer ongunstig. Hij zegt: „dasz alle bisher „gemachten Erfindungen die Anstrengungen der Menschen „nicht vermindert, sondern durch den Preis der Ware „herabgesetzt haben, dasz durch die Maschine im Gegen-„theil die Lage des Arbeiters verschlechterd worden ist, „weil sie, indem die Kraft eines starken Mannes entbehr-„lich geworden, sich die Frauen und Kinder dienstbar „gemacht habe, weil sie den Arbeitstag verlängert habe,

„statt ihn zu kürzen, weil dadurch die Anstrengung „schwerer statt leichter geworden sei". En, wat m. i. bij het aanhangige onderwerp, nog meer ter zake dienende is, LEVENSTEIN voegt hier de opmerking bij dat door de machine „die Entgeistigung der Arbeit" een maximum bereikt heeft. De vraag of 't werk hun genoegen geeft, of zij belangstelling voor hun werk hebben, schijnt vooral met het oog op den fabrieks-arbeider bijna een absurde vraag, die dan ook slechts zelden bevestigend beantwoord is. Bij de mijnarbeiders staat het in dit opzicht nog het gunstigst. Er zijn er daarbij die klaarblijkelijk aan hun werk gehecht zijn en verklaren dat zij geen anderen arbeid zouden wenschen, maar over het algemeen verneemt men toch ook bij hen de begrijpelijke klacht van doodende eentoonigheid. „Es ist ewiges Einerlei von früh „bis spät", schrijft een Berlijnsch wever: „Ob ich webe, „ob ich die Ketten oder Poilen aufbäume, oder ob ich „Faden um Faden andrehe oder ankere, alles zum Ster„ben langweilig, eintönig, einschläferend und ermüdend". En dan wat verder: „Betrachte die Maschine als meinen „Feind, wenn sie so gleichmäszig, ohne auf zu halten, „ihren regelmäszigen Gang geht. Die Maschine ist ganz „aus Stahl, hat wieder Herz noch Nerven, kent keine „Müdigkeit, keine Angst, keine Schmerz, keine Wut. „Steht aufrecht und kann ewig aufrecht stehen und ar„beiten. Dieses verdammte Stahlgeschöpf, es musz siegen „in einem Kampf der kein Kampf ist. Herausreiszen „möchte ich das Stahlherz, das so unbarmherzig und „leidenschaftlos schlägt". En weer wat verder: „und um „die Arbeitsfreude voll zu machen, kommt auch der „Meister öfter, und sagt: „„Hören sie mal, der Plate auf „„dem ihr Stuhl steht musz mehr einbringen. Wenn sie „„keine bessere Leistungen erzielen, werden sie ent-

„„lassen"". Dann arbeitet man wie ein Verzweifelnder. „Nicht rechts noch links wird geschaut, während der „Arbeitszeit geht es nicht mehr austreten. Die naturlich-„sten Bedürfnisse werden zurückgedrängt".

Nu blijft natuurlijk waar (wat boven gezegd werd) dat de waarde van zulk een getuigenis eerst volkomen kan bepaald worden, wanneer men den persoon van wien het afkomstig is, goed kent, dat het groot verschil maakt of de man, die het geeft, een ijverig en bekwaam of een traag en onbekwaam werkman is. Maar waar de hier geuite klachten zoo begrijpelijk zijn en door haar echtheid welsprekend, kunnen wij er toch niet aan voorbijgaan en schijnen zij ons typisch te zijn voor het onderzoek naar belangstelling in den arbeid in het algemeen.

Doch wellicht zal iemand bij zich zelven de opmerking maken dat de fabrieksarbeiders in dezen niet alleen staan; dat het werk van $^9/_{10}$ der arbeiders, en nu dat woord in den ruimsten zin genomen, van dien aard is dat er van lust, van belangstelling geen sprake kan zijn. Stel een enquête in bij sjouwers, bootwerkers, kantoorbedienden, klerken, winkelbedienden enz. enz. en het resultaat zal zeker niet gunstiger zijn dan bij wevers en metaalbewerkers. Dit zal wel waar zijn, maar het maakt de zaak niet beter. En bovendien, de geestelijke ontwikkeling van fabrieks- en mijnarbeiders moet, zullen zij voor hun werk geschikt zijn, belangrijk hooger staan dan van vele der bovengenoemde arbeiders, zeker veel hooger dan van sjouwers, bootwerkers enz. en hoe hooger de geestelijke ontwikkeling hoe ondragelijker de „Entgeistigung der Arbeit".

Doch wat baten deze boutades zoo zal men zeggen, waar er toch niets aan dezen misstand kan veranderd worden! Helaas deze overweging doet ons doorgaans in

onnoemlijk veel misstanden berusten en zij doet ons ook van de pogingen om naar de mogelijkheid van verandering te zoeken afzien. Ik weet bezwaarlijk iets meer onchristelijks te bedenken dan zulk berusten in het z. g. onveranderlijke. „Was ich von Herzen wünschte", aldus een mijnwerker, „wäre: Man sollte endlich das Studium „über die Arbeitkraft in dem Sinne aufnehmen, dasz man „nicht stets heranszutiftelen versuchte, wie viel ein Ar„beiter zu leisten im Stande ist, sondern lieber nachzu„forschen, wie man die herabwürdigende und geistes„tödende Arbeit am besten in die notwendigste Grenze „herunterregulieren könnte".

Het zou ontzettend zijn, indien waarlijk $^{9}/_{10}$ van de arbeiders in onze samenleving gedoemd was tot werk dat men onmogelijk met lust doen kan; of laten 't $^{7}/_{10}$ of zelfs $^{3}/_{10}$ zijn. Lusteloos arbeiden toch is een groot zedelijk kwaad! Kan men, om den aard van het werk dat iemand verricht, hem den eisch niet stellen dat hij lust hebbe in zijn arbeid, dan wijst dat op een misstand, waarin een Christen niet berusten mag.

Doch geeft de man wiens woord ik boven citeerde niet een weg aan waarlangs misschien oplossing kan gezocht worden?

Recht gebruik van de machine moet ten gevolge hebben dat er krachten vrij komen. Is het een noodzakelijk kwaad dat er geestdoodende arbeid wordt verricht, dan moet de tijd hieraan gegeven tot een minimum beperkt worden en dit moet mogelijk zijn nu men door de machine in staat is zoo veel meer en zoo veel vlugger te produceeren.

Ik geloof niet dat het voor onzen tijd meer geldt wat Marx in het hierboven aangehaalde woord heeft gezegd, dat de machine de arbeidstijd langer gemaakt heeft.

Stellig werkten b.v. de handwevers van vroeger langer dan de machinewevers van nu en met de mijnwerkers zal het wel niet anders zijn. Ook in andere opzichten is 't woord van Marx onjuist. De toestand van den werkman is er door de machine — althans sinds het bestaan der machine — niet op achteruit gegaan. Maar het onpersoonlijke dat er in machinale arbeid ligt, maakt een korten arbeidstijd — althans aan hetzelfde werk — wenschelijk. Natuurlijk spreek ik hier alleen over de ethische kant van de kwestie. Het verlagende, dat er in geestdoodend werk is, vermindert aanmerkelijk, indien men er slechts een deel van zijn tijd aan behoeft te geven. Een deel van den dag machinaal werk te doen is voor niemand geestdoodend of vernederend. Integenteel, wij kunnen zelfs niet den ganschen dag arbeiden aan een werk, dat onze geheele persoonlijkheid vraagt. Treffend is in dit verband wat L. in de voorrede van zijn boek zegt. Hij vertelt daar dat hij reeds sinds langen tijd met fabrieksarbeiders uit Berlijn gezellige samenkomsten pleegt te houden en dat het hem daarbij getroffen heeft, hoe weinig opgewekt doorgaans die mannen zijn, die altijd hetzelfde werk moeten doen. „Es wirkte öfters geradezu „trostlos diese menschen zu beobachten; schien es doch, „als ob ein ungeheuer seelischer Druck auf ihnen lastete. „Auch ihre Beteiligung an der Discuzion miszglückte „fast durchweg". Waarlijk de nooden van den arbeider zijn niet alleen van materieelen aard!

Doch zal verkorting van arbeidstijd alleen reeds de gewenschte verandering in dezen brengen? De sociaal-democraten stellen in uitzicht dat binnen misschien niet langen tijd wellicht met vijf uren fabrieksarbeid zou kunnen worden volstaan! Gesteld dit ware mogelijk, zou er dan eenig uitzicht wezen dat de fabrieksarbeider dezen hem

overvloedig geschonken vrijen tijd goed zou gebruiken?

Waarschijnlijk heeft L. dezelfde bedenking bij zich voelen oprijzen en daarom in de tweede groep van zijn vragen ook deze gesteld: *„Wat zoudt gij doen wanneer gij meer vrijen tijd hadt?* De antwoorden op deze vraag ontvangen, zijn over het geheel verrassend. Er zijn er natuurlijk die er min of meer den gek mee steken en schrijven: „Wenn ich genügend Zeit hätte, würde ich mit meinen Mädchen spazieren gehen" enz. Maar over het algemeen spreekt er uit de antwoorden op deze vraag een verlangen naar meerdere ontwikkeling, een drang naar kennis, zooals wij die in den z.g. beschaafden stand waar overvoering onverschillig en ook sceptisch heeft gemaakt, slechts weinig vinden, en vooral ook een liefde voor kunst. Het is merkwaardig hoeveel mijnarbeiders voor hun pleizier aan schilderen doen. Levenstein kon in 1910 zelfs een *Arbeiter-Dilettanten-Kunstausstellung* houden. En uit het onderzoek naar de boeken, die gelezen worden in arbeiderskringen, blijkt dat lektuur van goede schrijvers hier ook geen uitzondering is. Maar liefde voor de plastische kunst komt toch nog meer voor. Doch al nemen wij dit alles van den besten kant op. — 't Geen mij wat moeite kost, want 't is mij niet genoeg te weten wat iemand leest, ik wensch ook te controleeren, hoe hij het doet en van de beteekenis der dilettanten-schilderkunst heb ik geen zeer hooge gedachten. Naar mate iemand verder komt, zal m. i. zijn eigen dilettantisme hem tegenstaan. — Doch nog eens al nemen wij dit alles van den besten kant op. Het is toch onmogelijk aan te nemen, dat een arbeider bevrediging in zulk dilettantenwerk of arbeid aan verdere ontwikkeling zou vinden, wanneer hij zooveel vrijen tijd had als er na slechts vijf uur arbeidens zou overblijven. Mr. Dr. v. d. Laar,

die in de Klaroen van Maart 1912 het boek van LEVENSTEIN besproken heeft, heeft hier volkomen terecht op gewezen. Hij zegt: „Vooreerst blijft het altijd een wanverhouding, „zoo heel het denkleven gescheiden staat van het werk, „waarmede men zijn brood verdient. En in de tweede plaats „zal het toch altijd bescheiden inkomen, dat men aldus „verdient, in volkomen disharmonie zijn met den vrijen „tijd waarover men beschikt, met al het liefhebberij-„werk, dat men verricht; men zou daarbij eigen be-„scheiden middelen telkens gaan vergelijken met het „ruimere leven van hen die met hoofdwerk meer, veel „meer verdienen". „Zoo ligt — zegt hij verder — in „arbeidsverkorting nog maar weinig oplossing. Maar die „oplossing is dan, naar het ons voorkomt, als van zelf „gegeven in arbeidsvereeniging". En hij laat dan een krachtig pleidooi volgen voor combinatie van fabrieks-arbeid met landarbeid. „Ook LEVENSTEIN'S onderzoek voert „in deze lijn. (Zie vraag 1, van de 2de groep). Landarbeid „bleek immers voor vele arbeiders het werk, dat zij het „liefst zouden doen. Terwijl ook bij niet weinigen het „hart het eerst uitging naar een huisje met land, zoo „men over meer geldmiddelen mocht kunnen beschikken".

Ik moet erkennen dat dit denkbeeld van V. D. LAAR mij zeer toelacht. Landarbeid aan fabrieksarbeid gepaard, een werk dat nadenken vordert naast het geestdoodende, een werk dat — 't is weer V. D. L. die 't zegt: „samen-werken met vrouw en kinderen" mogelijk maakt, „voe-ding verbetert", „zenuwleven en gezondheid versterkt". En ik voeg erbij: het woningvraagstuk een stap vooruit-brengt. Immers dat elk arbeider een eigen huisje met tuin zou hebben, is in onze groote steden met haar ellendige kazernewoningen onmogelijk. Wij zouden dan tuin-steden krijgen. Het oude ideaal van een der profeten

die voorzegde: „dat Jeruzalem dorpsgewijze zou gebouwd worden". Ieder die onze arbeiders-wijken en -woningen kent, moet naar de vervulling van die profetie meermalen gesnakt hebben!

Ik ga nu verschillende groepen van vragen en antwoorden voorbij en vestig op enkele slechts met eenige woorden de aandacht.

De tweede vraag der eerste groep: *denkt gij bij uw arbeid en zoo ja waaraan, of is 't u onmogelijk aan iets te denken?* schijnt mij minder gelukkig. 't Heeft mij niet verwondert dat de antwoorden op deze vraag zeer droefgeestig waren. „Der Intellekt wurde das Werkzeug mit dem sich die Arbeiter, ohne es zunächst zu wollen, selbst raffiniert feine Folterinstrumente schufen. Verflucht sei das Denken inmitten eines brutalen Arbeitsprozesses". Dat is 't meest typische antwoord uit deze katechorie ook door v. d. Laar geciteerd. Er is hierin zeker iets dat ons diep kan ontroeren, maar wij moeten er m. i. toch niet te veel waarde aan hechten. Ten eerste omdat 't voor de hand ligt dat lieden die, zooals uit 't bovengemelde blijkt, over het algemeen geen genoegen in hun werk vinden, ook tijdens dat werken geen aangename gedachten zullen hebben. Maar ten tweede omdat het altijd gevaarlijk is naar iemands gedachtenleven te informeeren. Enkelen, en dezulken zijn er onder de beantwoorders van deze vraag ook, zullen wellicht ter goeder trouw, mededeelingen doen over allerlei verheven en diepzinnige problemen waarmee zij zich bezig houden. En op de keper beschouwd is daar toch meestal niet veel van waar. Zij beelden 't zich in, omdat zij 't voor zich zelf en voor anderen niet weten willen hoe alledaagsch hun overleggingen zijn. Daar is in hun groot- en diepzinnig doen een min of meer onbewuste onoprechtheid, waartoe

men vooral, meen ik, komt als men moet gaan *beschrijven* waarmee men zich gewoonlijk in zijn gedachten bezighoudt. Anderen worden pessimistisch uit *wichtigthuerei*. Evenals een mensch zich veelal ongelukkig gaat gevoelen, wanneer men hem vraagt: zijt gij gelukkig? zoo kan doorgaans iemands gedachtenleven geen navraag lijden.

Veel belangrijker is de vraag: *wat drukt u meer: het geringe loon of dat gij van uw werkgever zoo afhankelijk zijt, zoo weinig vooruitzichten hebt om verder te komen en uw kinderen niets kunt geven?* Zeker, er is een enkele die in een vroolijk en vroom gevoel van onbezorgdheid hier op antwoordt: „Ich bin zufrieden. Für die Kinder wird Gott sorgen". Maar uit de meerderheid der antwoorden op deze vraag komt ons een kreet van verontwaardiging over de afhankelijkheid tegen. „Der geringe Lohn, zegt L. hat keineswegs einen so übermäszig entscheidenden Einflusz. Aus den Untersuchungen geht teilweise hervor, dasz das Materielle den Arbeiter nur bis zur Grenze aüszerster Lebenserhaltung interessiert". Er wordt hier, naar mij voorkomt, aan een zeer wezenlijke sociale misstand geraakt, die in meer dan één opzicht van zedelijke beteekenis is. Wij begrijpen het, wanneer een mijnarbeider zegt dat de afhankelijkheid hem vooral drukt, 't schrikbeeld op een goeden dag op straat geworpen, aan ellende prijsgegeven te kunnen worden; en eveneens wanneer een wever er over klaagt dat zijn werkgever hem met één slag broodeloos kan maken. Wij verstaan het wanneer een metaalbewerker opmerkt: „Mit dem Lohn würde ich mich schon abfinden, nur das ewige Bitteln und Betteln um seine Rechte ist mir verhaszt". En 't doet ons pijn als een ander opmerkt: „Es drückt mich vor allem, dasz ich meinen Kinderen keine bessere Erziehung kan angedeihen lassen".

De toon is hier dikwijls bitter, misschien onrechtvaardig bitter, doch de schuld ligt hier stellig niet aan één kant. „Wenn ich mehr Achtung kriegen täte". Zoo klaagt een arbeider. „Aber der Fabrikant grüszt mich nicht". Er is reden om met LEVENSTEIN een woord van CARLYLE aan te halen, waarin deze wijsgeer er reeds over klaagt dat een werkman veelal slechts als een koopwaar beschouwd wordt, die tegen marktprijs gekocht worden. En wat is eigenlijk de rechtsgrond voor deze positie van den patroon? Dat hij die een breeder blik, een dieper inzicht, een scherper en vlugger verstand heeft, aan het hoofd van een fabriek behoort te staan, zal ieder toegeven. Maar dat deze eigenschappen uitsluitend of ook maar vooral in het bezit zijn van menschen, die tot een bepaalden stand behooren, is natuurlijk onwaar. Wij gevoelen het bij eenig nadenken als in strijd met de verordeningen Gods, dat niet *ieder* de gelegenheid heeft om zijn gaven en talenten te ontwikkelen en naar gelang van zijn aanleg, zonder dat er op den stand waarin hij geboren is gelet wordt, patroon of arbeider te zijn.

In ieder geval is 't waar wat Mr. v. d. LAAR in zijn bovengenoemd artikel zegt: „Naast arbeidsvereeniging „wijst het resultaat van LEVENSTEIN's onderzoek schier „luce clarius op den eisch van grooter invloed van de „arbeiders op het bedrijf zelf, opdat het gevoel van „volkomen afhankelijkheid al meer verdwijne. En zoo is „ook hier de lijn van sociale hervorming naar het ons „voorkomt, duidelijk aangegeven. De gescheidenheid van „producent en productie-middel een zoo belangrijke oor„zaak der huidige sociale verwording, worde al meer „opgeheven. Zoo streve men naar bedrijfsmedebezit voor „de arbeiders en waar dit niet of nog niet kan doorge„voerd, sta men althans winstdeeling voor. *Het huidige*

„*absolutisme worde in de fabrieken al meer en meer ver-*
„*vangen door een constitutioneelen regeeringsvorm* [1]). Daar-
„naast worde de rechtspositie der arbeiders al meer ge-
„regeld, zoodat ontslag aan vaste vormen gebonden worde".

Intusschen dergelijke hervormingen zijn alleen mogelijk waar tegelijk een krachtige voortgaande ontwikkeling van het zedelijk en, wat hiervan feitelijk de grondslag vormt, het godsdienstig leven van den arbeider te constateeren valt. En ziehier een punt waarin het boek van Levenstein ons teleurstelling brengt. Ik wees er reeds op waarom het onderzoek naar het godsdienstig geloof der arbeiders, door den schrijver ingesteld, mij weinig beteekenend voorkomt. Volgens dat onderzoek geloofde er op de ruim 2000 mijnarbeiders 17.6% aan God 43.8% geloofde niet aan God en 31.3% had de vraag daarnaar onbeantwoord gelaten. Bij de ruim 1100 wevers waren de verhoudingen dienaangaande nog ongunstiger: 6.9% geloovig, 61.9% ongeloovig en 27.6% niet beantwoord. Bij de ruim 1800 metaalbewerkers respectievelijk 12.1%, 50.1% en 31.6%. Volgens prof. T. J. de Boer die het boek van L. in *de Beweging* besprak, zijn de arbeiders waarvan hier sprake is allen van R. C. herkomst.

Ik herhaal betreffende het eigenlijk religieuze gemoedsleven, zegt dit onderzoek slechts weinig. Het godsdienstig leven van den medemensch leert men niet kennen door hem een vragenlijst toe te zenden. Er zal wellicht veel meer godsdienstig gemoedsleven onder hen zijn dan zij hier toonen of mogelijk zelf weten. Maar op een tekort aan geestelijke en daarmede samenhangende zedelijke ontwikkeling wijzen de onder deze rubriek ingekomen antwoorden toch wel. Vooreerst hindert het ons, dat de

---

1) Cursiveering van mij.

meesten die op zoo hoogen toon te kennen geven niets van God en godsdienst te willen weten, toch tot op heden den moed hebben gemist met de kerk te breken. Zij vreezen daarvan allerlei lastige gevolgen voor zich en hunne kinderen. Misschien met grond. Maar deze houding getuigt toch allerminst van moed, van overtuiging of eerlijkheid! Maar voorts treft het ons, dat de figuur van JEZUS CHRISTUS in deze kringen nagenoeg een onbekende schijnt, althans nagenoeg niet genoemd wordt. PAUL GOEHRE heeft indertijd gezegd dat onder de arbeiders in wier midden hij drie maanden verkeerde, naast ongeloof en onkerkschheid toch een diepe eerbied voor JEZUS in de harten leefde. Ik heb er in het boek van LEVENSTEIN nagenoeg niets van kunnen bespeuren. En eindelijk treft ons in verband met dit laatste een gebrek aan ootmoed. De toon waarop door de arbeiders gesproken wordt, ook in de antwoorden die over hun godsdienstig leven handelen, is die van menschen welke zich verongelijkt achten. Verongelijkt door de maatschappij, verongelijkt door God. „Der liebe Gott will von mich nichts wissen, und so habe ich von ihm nichts zu verlangen, jedem das Seine" zoo zegt de een. En een ander verklaart: „Wenn Gott gerecht ist, musz er auch gerecht handeln. Und wie handelt de liebe, gute Gott?" Er zijn ook enkelen bij wie iets anders doorklinkt, die van een geloof spreken dat zij niet los kunnen laten, omdat het hun niet loslaat, en van een echt, innig bidden. Maar dat zijn uitzonderingen. Over het algemeen spreekt hier de geest van mannen die willen dat er veel veranderd en verbeterd wordt, zonder te beseffen dat de hervorming bij hen zelf beginnen moet.

En de nieuwe godsdienst, of liever het surrogaat dat zij er voor in de plaats gekregen hebben, zal hun dat

ook niet leeren. Want zij hebben, zooals van zelf spreekt, iets dat de plaats van godsdienst bij hen inneemt. Immers die behoefte van het menschenhart kan nooit geheel onvervuld blijven. LEVENSTEIN heeft hun de vraag gesteld: *Welke invloed heeft op u de politieke- of vakbeweging? Hebt gij daardoor hoop dat het spoedig beter wordt? Of zijt gij zonder verwachting?* En, afgezien van onze persoonlijke appreciatie voor deze dingen, moeten wij erkennen, dat er in de antwoorden op deze vragen een enthousiasme ons tegemoet komt dat weldadig aandoet. De een verwacht van de sociaaldemocratie de verlossing der menschheid: de eeuwig-durende vrede, vreugde, vrijheid, gerechtigheid! Hij ziet reeds 't morgenrood dagen. Een ander erkent dat hij door de arbeidersbeweging is meegesleept en sinds haar dienen moet met een brandend hart. Een derde verklaart: „Das Licht lässt sich nicht mehr in Fesseln schlagen, so wenig wie der Frülingswind nach langer düsterer Winternacht"! En nu staat daar wel een enkele tegenover die klaagt over ketterjagerij in de partij, over boycot en ijdel pronken met groote getallen van aanhangers. Maar het valt toch niet te ontkennen dat de socialistische politieke- en vakbeweging de harten van deze mannen over het algemeen echt warm heeft gemaakt. Wij kunnen ons begrijpen dat L. zegt, dat zij „eine Kulturthat" zijn „ohne welche wir eine Arbeiterklasse vielleicht ohne jede Gefühlswerte hätten". Indien het waar is dat idealisme gezegend werkt, ook wanneer het eigenlijk utopieën betreft, dan hebben wij hier inderdaad met zeer zegenrijke verschijnselen op maatschappelijk en zedelijk gebied te doen.

Doch is dit waar? Voor wie niet in het socialisme gelooft, kan het enthousiasme bovengenoemd natuurlijk niet anders dan weemoedig aandoen. Hier worden weer

luchtkasteelen gebouwd waarin nooit iemand zal kunnen wonen. Maar vooral — en hiermee kom ik terug op hetgeen ik zoo straks noemde — dit idealisme en utopisme gaat buiten een verlangen naar persoonlijke verlossing om, sluit het bijna uit. Zeker er wordt hier gedweept met „gemeenschap," men heeft groote ijver om „de partij" vooruit te brengen enz., maar dat is toch zoo heel wat anders en zoo heel wat minder dan verlangen naar reiniging en verlossing van het zieleleven. Ook hier geldt het weer: Deze lieden verwachten alles van verbetering der maatschappelijke orde en denken niet aan verbetering van de eigen persoonlijkheid [1]).

In verband hiermee — en daarop wil ik ten slotte nog wijzen — is 't van gewicht te letten op de geringe liefde voor het huiselijk leven. L. heeft gevraagd: *Vindt gij uw genoegen in de familie of in de herberg?* En de antwoorden op die vraag zijn over het geheel weinig bevredigend. Menig krachtig woord van de vrouw onder de vragenlijst geschreven, natuurlijk zonder medeweten van den man, geeft een duidelijk blijk hoe 't met het huiselijk leven gesteld is. Een Berlijnsche arbeidersvrouw schrijft onder de klaarblijkelijk niet uit het hart komende verklaring van haar man: „Ik vind mijn genoegen in de familie" de aanteekening: „Oller Suffkop, behandle Du mich so, wie „Du vom Arbeitsgeber behandelt zu werden wünschest". En een mijnwerkersvrouw getuigt dat zij wel twintig bladzijden zou kunnen vullen met vernederingen van

1) Het is bijna overbodig te zeggen dat dit volkomen gemis aan ootmoed gepaard gaat met een doorloopend beschuldigen van, en een doorloopend bitter zijn tegen de patroons. Dit komt in de antwoorden van alle groepen uit. Zelfs bij die, waar gesproken wordt over de gedachten die iemand heeft wanneer hij vredig in het bosch ligt. Doch dat is alles juist als bij ons. De sociale beweging maakt de menschen wakker en zij maakt ze warm — maar zij maakt ze ook hoogmoedig en haatdragend.

haar man ondervonden. Naast de pijnlijke klacht van vele vrouwen over geslachtsziekten, door de schuld van hun mannen gekregen, doet het dubbel droevig aan te lezen van een vrouw die een buiten-echtelijk kind van vóór haar huwelijk heeft, door haar man weliswaar aangenomen, maar waarover zij, na een vijftienjarig huwelijk, nog altijd verwijten hooren moet, ofschoon zij door zware arbeid, door liefde en trouw haar vroeger misdrijf heeft pogen te herstellen. En wanneer men van sommige mannen leest, dat zij hun vrouwen te weinig ontwikkeld achten om mee te kunnen praten, dan mag daarvan iets waar zijn voor wie bij ontwikkeling alleen aan het intellectueele denkt, in moreele ontwikkeling zullen de arbeiders-vrouwen over het algemeen daar wel evenals hier boven hun mannen staan. Als het op toewijding en zelfverloochening aankomt, zullen zij 't ook daar van de meeste mannen wel winnen. Doch voor deze dingen worden de oogen door de arbeidersbeweging weinig gescherpt. De vrouwen zijn over het geheel slechte propagandisten. De verhouding in het gezin wordt er meestal door den nieuwen „godsdienst" niet beter op.

Ik ben aan het einde van mijn bespreking gekomen. Ik herhaal dat ik Levensteins boek geenszins in zijn geheel heb behandeld, maar er slechts enkele punten van heb aangestipt. Genoeg echter om er een algemeenen indruk van te geven Wij zagen dat het doel van den schrijver was een antwoord op deze vragen te vinden: *Welke soort van menschen vormt het tegenwoordige grootbedrijf onder den druk van het privaat-bezit? En welke krachten vormen het tegenwicht tegen physische en psychische ontaarding?*

Wat de eerste vraag betreft. Het blijft in zeer veel gevallen twijfelachtig of de menschen van wier gemoeds-

leven wij hier de uitingen voor ons hebben, zoo geworden zijn „onder den invloed van het groot-bedrijf."

Wanneer men de antwoorden van de eerste groep uitzondert, waarin speciaal over den fabrieksarbeid en de machine gesproken wordt, dan ontvangt men den indruk dat hier slechts het algemeen menschelijke, dat zich zelf vrijwel altijd en overal en onder alle omstandigheden gelijk blijft, aan het woord is.

En wat de tweede vraag aangaat: een psychische ontaarding is er stellig (van de physische wil ik niet spreken). Ook dat is m. i. helaas iets algemeen menschelijks. En een tegenwicht daartegen? Ja, de sociale beweging is een tegenwicht. Zij geeft een warmte en een gemeenschapsgevoel die in ieder geval heilzaam zijn. Doch *het* tegenwicht ligt elders. Het is gegeven in Hem uit wiens *volheid wij hebben ontvangen genade voor genade* Maar het licht schijnt nog altijd in een duisternis die het niet begrijpt.

Als ik hieraan denk komt het woord van Jezus aangaande de weinige arbeiders mij onwillekeurig nog eens voor den geest. Laat ons den Heer der oogstes bidden dat hij arbeiders in zijnen wijngaard uitstoote!

Amsterdam, Juli '12. A. K. Kuiper.

KRONIEK.

16 Okt. 1911—1 Okt. 1912.

In de maanden, over welke deze kroniek loopt, heeft onze broederschap een nieuwen hoogleeraar aan haar seminarium zien benoemen en hem in functie zien treden. 't Was noodig, doordat haar oudste hoogleeraar het 70ste levensjaar had bereikt, en de bediening moest neerleggen, door hem sedert 1890 vervuld. Dit volgens de wijze bepaling, door de wet op het Hooger Onderwijs voor de universiteitsprofessoren gemaakt en door de Sociëteit voor de hoogleeraren aan hare Kweekschool overgenomen, waarin die leeftijdsgrens is vastgesteld. Na eene voorloopige vergadering op 26 Februari deed het Bestuur der Sociëteit op 11 Maart de benoeming. Uitvoerige bespreking over de vraag, wie den besten waarborg beloofde voor de gewenschte vorming onzer studenten en hunne opleiding voor het predikambt waren voorafgegaan. Uit eene voordracht of eigenlijk uit twee voordrachten, door het college van Curatoren opgemaakt — op de eene stonden Dr. KÜHLER, Dr. HYLKEMA en Dr. BOEKENOOGEN, op de andere Ds. FEENSTRA — is eerst een drietal geformeerd: Dr. KÜHLER, Ds. FEENSTRA en Dr. BOEKENOOGEN en daaruit vervolgens Dr. KÜHLER ge-

kozen. Deze nam de benoeming aan en begon zijne colleges aan het seminarie 3 Oct. ll. De vakature, door het aftreden van Prof. CRAMER ook in de Godgeleerde faculteit van de universiteit der stad veroorzaakt, is nog niet vervuld, maar dit is spoedig te wachten.

WILHELM JOHANNES KÜHLER is 8 December 1874 te Amsterdam geboren. Doopsgezind is hij door zijne moeder, eene zuster van onze beide leeraren WYBRANDS; van wie de een, AEMILIUS WILLEM, in 1887 als predikant te Leiden is overleden, de ander, CHRISTIAAN NICOLAAS, laatst predikant te Enschede, nog als emeritus te Amsterdam woont. Hij bezocht het gymnasium zijner woonplaats, studeerde 1892—97 aan de universiteit aldaar en aan ons seminarium, werd in 1897 proponent en leeraar op Terschelling, 1902 te Meppel—Assen, 1905 te Leiden. Reeds vroeg publiceerde hij in *de Tijdspiegel* letterkundige studiën, o. a. over WALTER SCOTT, later in *Teyler's Theologisch Tijdschrift* kerkhistorische verhandelingen o. a. over GEERT DE GROOTE, en daar als in *de Gids* boekaankondigingen; zoo eene over RADEMAKER'S „Camphuyzen", die zeer de aandacht trok. Op 3 December 1908 promoveerde hij te Amsterdam tot doctor in de theologie op een proefschrift over „Johannes Brinkerinck en zijn klooster te Diepenveen", waaraan middeleeuwsche handschriften ten gronde lagen en waarin hij zijne even fijne als grondige kennis van de 14de eeuwsche kloosterlijke devotie toonde. Daarna gaf hij in het begin van dit jaar uit: „Het Socinianisme in Nederland". 't Is de eerste goed gedocumenteerde afdoende geschiedenis van deze geestesrichting in ons vaderland, in verband met haren loop elders. Vooral de ontwikkelingsgang van hare godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden is daarin helder geteekend. Prof. KÜHLER heeft in wat hij schreef getoond een

even veelwetend en nauwgezet onderzoeker als literair gevormd en smaakvol schrijver te zijn.

Eene andere aangelegenheid, die in verschillende kringen onzer broederschap sommigen bezig hield, betrof de aanvulling of voortzetting van het werk, door de Sociëteit bij haar eeuwfeest ter hand genomen: de verhooging der traktementen. Zij had toen de gemeenten tot die verhooging opgewekt en zelve een aanzienlijke som beschikbaar gesteld om de vele weinig vermogende onder haar daarin behulpzaam te zijn, hetzij rechtstreeks door hare Commissie ter uitdeeling, hetzij door tusschenkomst van het Verhoogingfonds.

Als gevolg van die opwekking en dien steun was het gezamelijk bedrag der jaarwedden volgens opgaaf van Ds. Vos in *de Zbode* van 10 Maart ll. met niet minder dan *f* 12.000 vermeerderd. Toch kleefde er, meende men, aan het verrichte werk iets onbevredigends. Vooreerst zijn die jaarwedden nog niet overal op het gewenschte peil gebracht. In enkele gemeenten bedraagt zij nog geen *f* 1500.—. En het zou, schrijft de straks te noemen commissie in hare circulaire, volstrekt geen weelde zijn, indien, op enkele uitzonderingen na, alle met *f* 200.— of *f* 300.— werden verhoogd. Ten andere: van de bedoeling der Sociëteit, dat ter gelegenheid van dien gedenkdag niet instellingen en fondsen, maar in de eerste plaats broeders en zusters in de gemeenten van hunne offervaardigheid ten bate van hare geestelijke belangen en die der broederschap zouden doen blijken, was weinig gekomen. In de meeste had geen lid iets gedaan en had men zich tevreden gesteld met eene verhoogde toelage uit Amsterdam aan te vragen en aan te nemen. Zou dit verzuim worden ingehaald, dan was eene nieuwe

opwekking noodig. En bij deze beide overwegingen kwam nog eene derde. De wensch was opgekomen naar eene gelegenheid — met name Ds. Kossen te Akkrum pleitte daarvoor — om de jaarwedden van de predikanten eenigszins te doen stijgen naar gelang van het getal hunner dienstjaren. Op grond van een en ander riep Mr. H. Binnerts kort na de gedenkviering de broederschap op: „nu eens geen woorden, maar daden!" Op zijne aanstichting heeft zich in dit voorjaar eene voorloopige commissie gevormd, die zal trachten uit schenkingen van particulieren een kapitaal te verkrijgen, dat, indien al niet aanstonds, maar op den duur in de aangegeven richting zal kunnen werkzaam zijn. 't Zal „Dienstjarenfonds" heeten. Die voorloopige commissie bestaat uit de HH.: Mr. H. Binnerts, Mr. H. P. van Heukelom, Ds. D. Kossen, Mr. D. A. Portielje, H. M. Wijsman, Ds. B. P. Plantenga. Bij dezen laatste is vooreerst haar adres. Zij heeft in Juni circulaires rondgezonden en giften gevraagd. 't Moge eerlang blijken, dat de toezeggingen vele en mild zijn en zoo het betrouwbaar uitzicht wordt geopend dat het fonds tot stand kome. Daarmede zal dan een nieuwe weg zijn ingeslagen. Niet langer de gemeenten zullen voor het traktement worden gesubsidiëerd, zooals tot dusver, maar ook de predikanten.

In verband met deze traktementenkwestie zijn nog andere denkbeelden te berde gebracht. Op één daarvan moet ik de aandacht vestigen. Een mij onbekende, die zich Minimus noemt, heeft in de *Zbode* uit den misstand, waarin hier en daar traktementen, predikanten, gemeenten verkeeren, een uitweg gewezen: „minder predikantsplaatsen, grootere werkkringen, betere traktementen". Op wat hij in de tweede plaats noemt, die „grootere werkkringen" valle hier de nadruk. Want hij beoogt

niet maar verbetering van de geldelijke positie van dezen en genen. Hij verwacht ook, en m. i. terecht, dat, wordt zijn denkbeeld gevolgd, meer dan één predikant een werkkring zal erlangen, meer eischend maar ook meer voldoening biedend dan dien, waarop hij thans is aangewezen; dat die uitgebreider arbeid hem een vruchtbaarder en edeler, een „(zedelijk) menschwaardiger bestaan" zooals MINIMUS het noemt zal bieden. Materiëele verbetering zal van zelf daaruit volgen. De schrijver legt den vinger op eene wonde plek, die zich inderdaad in onze broederschap vertoont. Meer dan één van onze jonge predikanten — en het zijn waarlijk niet de minst ijverige, de minst bezielde en bezielende, de mannen van de minste toewijding aan hunne roeping, die zoo doen — gaat allengs op zijne standplaats zich onbevredigd voelen, omdat deze hem niet genoeg te doen geeft. Hij heeft nu zijne bestemming bereikt; hij is dominé geworden, waarheen het verlangen van zijn hart uitging; en thans — vindt hij in zijne gemeente met haar klein getal gezinnen, haar 20 à 30 kerkgangers, haar half dozijn katechisanten, haar gemis aan verscheidenheid van godsdienstig leven, geen taak, die beantwoordt aan zijn ijver en zijne krachten, die zijne bezieling en veerkracht genoeg prikkelt. Dan dreigt moedeloosheid het hart binnen te sluipen. Hij gaat verlangen zijne gemeente te kunnen verlaten voor eene andere; niet om hooger jaarwedde, neen, maar om een arbeidsveld te krijgen, dat beter vermag zijn ziel en leven in beslag te nemen. Maar er is toch, meent men misschien, ook arbeid te vinden buiten de eigen gemeente, ook onder niet-Doopsgezinden? maatschappelijk en letterkundig werk? Neen, niet overal, niet voor allen staat de gelegenheid daartoe open. En in ieder geval zulk werk buiten de predikantstaak om

bevredigt niet ieder, die immers juist dominé heeft willen worden.

Welnu, men sla hier en daar, waar het mogelijk is, om uit dien ongewenschten toestand te komen dezen weg in. Zulk eene kleine gemeente blijve een tijd lang vakant, totdat zij weer grooter is geworden. Zij drage zoo lang het predikantswerk in zijn geheelen omvang op aan den predikant van eene andere nabijgelegen even kleine gemeente. Combinatie is daarvoor niet noodig. Iedere gemeente blijve zelfstandig, afzonderlijk bestaan. Alleen het werk worde in beide door denzelfden persoon verricht. Nu ziet deze — en daarom is het te doen — zijn werkkring verdubbeld. Het traktement, dat nu vrijvalt, kan hem ten goede komen. De subsidie, thans hier niet meer noodig, kan elders worden besteed, produktiever dan tot dusver. Bezwaren tegen zulke schikkingen zijn er niet. De predikant zou waarlijk niet minder „in het midden zijns volks wonen" dan thans reeds het geval is o. a. in tal van friesche gemeenten, waarvan de leden in een tiental dorpen en buurtschappen zijn verspreid. Er kan geen sprake van zijn, dat in godsdienst-onderwijs en herderlijk werk onder twee kleine kuddekens niet door één leeraar overvloedig kan worden voorzien. Natuurlijk, alles hangt af van zijn ijver en van de godsdienstige belangstelling der leden. Ja, als deze laatste zoo gering is dat zij geen prijs stellen op godsdienstoefeningen, die niet altijd uitsluitend op Zondagmorgen kunnen worden gehouden! En mocht er al eenig bezwaar zijn te ontdekken tegen die vermindering van standplaatsen: maar is dan de tegenwoordige toestand zoo gunstig, waarbij men zeker niet heeft te klagen dat de oogst groot is en de arbeiders zoo weinige zijn, maar veeleer over het omgekeerde, dat er soms overtollige

arbeiders zijn zonder dat aan een grooten oogst valt te denken?

Inderdaad: als het getij verloopt, moeten de bakens worden verzet. Dat hebben onze vaderen ingezien, toen onder hen ruim eene eeuw geleden tal van gemeentetjes, die wegens 't steeds verminderend aantal zielen en 't gebrek aan geldmiddelen niet langer afzonderlijk in stand konden blijven, met andere zijn samengesmolten. En later is dat voorbeeld weer gevolgd, als het noodig bleek, toén meestal in den vorm van combineering niet van gemeenten, maar van standplaatsen: Knollendam—Krommeniedijk, Oost- en West-Graftdijk, Stavoren—Molkwerum, enz. Tegenwoordig, nu de middelen van verkeer tusschen nabijgelegen plaatsen zoo zijn verbeterd, gaat dit ook zooveel gemakkelijker dan vroeger. En daarmede is niet alles gezegd. Ieder voorjaar deelt de *Z.bode* het getal doopelingen in de gemeenten mede. Maar hij deelt *niet* mede, in hoevele van haar geen doop is bediend bij gemis van doopelingen, soms eenige jaren achtereen. Dit feit even als het andere, dat in sommige dorpen en kleine steden het getal doopsgezinde zielen vermindert, drijft toch wel in de aangegeven richting. Wat vroeger kon bij de kleine huiselijke familiegemeenten (met hare vriendelijke, maar ook, 't wordt dikwijls vergeten, hare ongunstige zijden), die geen gestudeerd predikant en geen pastorie vereischten, dat kan thans niet meer. En het behoeft ook niet langer. Zie ook niet voorbij, dat het hier niet eigenlijk eene vermindering van standplaatsen geldt, maar eene verplaatsing daarvan, en wel eene even gelukkige als vruchtbare verplaatsing. Hoeveel meer kracht ontwikkelen, hoeveel meer goeds doen de nieuwe gemeenten, Arnhem en den Haag, Apeldoorn, Hilversum, Wageningen, dan sommige

van de kleine kringen, over welke ik spreek. Piëteit, gehechtheid aan het oude van de vaderen herkomstige is een zegenrijke kracht, ik weet het waarlijk wel. Maar er zijn nog andere belangen, die behartiging vragen, dan ter wille van weinigen het oude in stand te houden.

Ter zake van de toetreding van lidmaten van andere protestantsche kerkgenootschappen tot onze gemeenten, zonder doop, zijn een paar dingen voorgevallen, die toonen hoe de ruimere opvatting dienaangaande steeds verder onder ons doordringt en die daarom verdienen hier te worden vermeld. Ditmaal kwam deze aangelegenheid ter sprake in twee alles behalve radikale gemeenten, Leiden en Amsterdam. Te Leiden is zij met de uiterste grondigheid behandeld. In eene uitvoerige memorie was zij historisch bij den dienenden Kerkeraad toegelicht met uiteenzetting van de beweegredenen, die voor en die tegen bestendiging van den bestaanden toestand kunnen worden aangevoerd. Daarna kwam zij in den Grooten Kerkeraad. Deze heeft nu in Oktober 1911 besloten, dat, ofschoon aan den bejaarden-doop als regel beslist wordt vastgehouden, toch in zeer bijzondere gevallen personen als lid kunnen worden aangenomen, die alleen door hunne ernstige bezwaren tegen den doop (ik vermoed b.v. tegen het ondergaan daarvan op hun leeftijd) tot dusver buiten het lidmaatschap der gemeente werden gehouden. Niemand, op één lid na, had overwegende bezwaren tegen dit besluit. De bedoeling is geenszins, voortaan alle leden van andere christelijke gemeenten, die dat mochten wenschen, zonder doop als lid aan te nemen, zooals in eene enkele gemeente geschiedt, maar alleen de mogelijkheid te openen, dat in de bedoelde buitengewone gevallen de bejaarden-doop kan achterwege blijven. Het besluit is

dan ook minder principiëel dan „in het belang der gemeente" genomen. Maar er is toch afwijking toegelaten van den regel, die tot dusver, als iets dat van zelf spreekt, strikt werd gevolgd.

De zaak, die 23 Juni van dit jaar te Amsterdam haar beslag kreeg, lag op hetzelfde gebied, maar betrof toch iets anders. Ook werd over haar niet, gelijk te Leiden, door den Kerkeraad, maar door de leden beslist. Hier was, toen c. 1870 te Groningen en in enkele andere groningsche gemeenten het aan ieder, ook aan de aankomelingen uit den eigen kring, in de keus was gelaten met of zonder doop toe te treden, de vrees opgekomen dat dit bij het wassen der moderne richting welhaast overal zou gaan gelden en dat zoo de doop ten slotte in onbruik zou komen. Ten einde nu althans van de eigen gemeente iederen zweem van dit gevaar af te wenden, was kort daarop in de statuten eene bepaling gemaakt, volgens welke eene attestatie uit eene andere (doopsgezinde) gemeente alleen wordt aangenomen, indien „naar het oordeel van den Kerkeraad voldoende is gebleken dat de persoon in kwestie op belijdenis des geloofs is gedoopt en bovendien zijne feitelijke woonplaats binnen den kring der gemeente heeft overgebracht". Deze bepaling is thans uit de statuten geschrapt. Gebleven is, dat de Kerkeraad over het aannemen van attestaties beslist; eveneens, dat de attestatie van een persoon uit eene niet-doopsgezinde gemeente alleen dan kan worden aangenomen, wanneer deze van doopsgezinde afkomst is en in eene andere kerk op belijdenis is gedoopt; dit laatste komt wel voor, wanneer iemand in de jaren van zijn lid worden in Indië vertoefde of in eene stad waar geene doopsgezinde gemeente in de buurt is gevestigd.

De statutenwijziging brengt dus alleen deze verande-

ring, dat zij, die elders zonder doop lid eener doopsgezinde gemeente zijn geworden en naar Amsterdam verhuizen, niet langer, gelijk tot dusver, per se van het lidmaatschap der gemeente in deze stad zijn buitengesloten.

Met dezen stap is een einde gekomen aan eene wanverhouding, die tusschen de amsterdamsche gemeente en de andere of eenige leden van deze bestond. Het aantal der personen, wien de wijziging ten goede kan komen, bepaalt zich trouwens uit den aard der zaak tot weinigen; en een teeken van verminderde eerbiediging van den doop aan de zijde der gemeente mag men er niet in zien. 't Is een uitzonderingsmaatregel, zooals die in eene christelijke gemeente, die het om het belang van iedere ziel te doen moet zijn, wenschelijk kan wezen; niets meer. Men vergete ook niet, dat het voorstel er toe is uitgegaan van den kerkeraad. En de vrees, bij nauwgezette gemoederen niet onverklaarbaar, dat nu algemeener ontrouw aan den belijdenisdoop zal volgen, is door de ervaring, in de laatste jaren elders opgedaan, niet gewettigd.

Twee mannen zijn ons door den dood ontvallen op vergevorderden leeftijd; elkanders tijdgenooten en die tot de verdienstelijkste en meest geëerde onzer predikanten hebben behoord: Willem Jesse en Jacobus Craandijk. Beiden hebben jaren lang als bestuurders der Algemeene Sociëteit en als curatoren van haar Seminarium die sociëteit en daarmede de broederschap gediend; Craandijk ook in instellingen te Haarlem de belangen onzer gemeenten behartigd. En hunne adviezen golden in die colleges veel. Zij hadden nog onder de hoogleeraren Muller en van Gilse gestudeerd en het optreden

van HOEKSTRA aan de kweekschool beleefd. Aanvankelijk bezat deze echter onder de studenten geenszins dat prestige noch oefende hij op hen dien invloed, die hij na een paar jaren zich verwerven zou. Met name JESSE werd dan ook ondanks VAN GILSE's groote geleerdheid en scherpzinnigheid door het seminarium niet ten volle bevredigd. Met de opkomende moderne richting verlangde hij dat nieuwe banen werden ingeslagen: hoe benijdde hij zijne vrienden, die te Utrecht of Leiden konden studeeren, waar OPZOOMER toen schitterde en SCHOLTEN de studenten imponeerde.

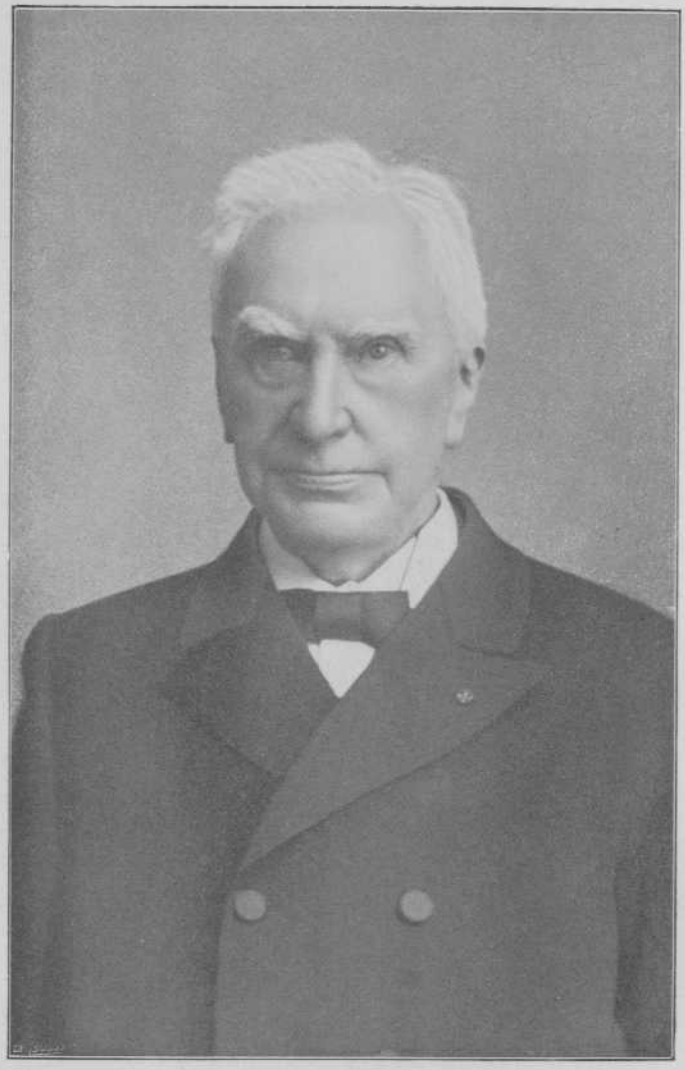
JESSE was te Rotterdam geboren en heeft van 1858 af in de gemeente Giethoorn, na 1862 in die te Zaandam Oostzijde, gearbeid. Man van het intieme leven, is hij uit kracht van zijn aanleg en zijne onvermoeide toewijding het toonbeeld geworden van den pastor, den herder in den edelsten zin des woords, van de leden zijner gemeenten, altijd van de belangen van hun zieleleven vervuld en daarvoor werkzaam. Met de waardigheid, die hem kenmerkte, waardigheid niet alleen in zijn statig voorkomen, maar in toon, in gezindheden, waardigheid van hart; met den hoogen ernst, waarmede hij iedere taak onder de oogen zag en hoog gewicht hechtte aan iederen, ook den geringsten arbeid, dien hij ten bate van zielen in alle klassen en standen kon verrichten en die dan ook steeds met de schroomvalligste nauwlettendheid door hem is verricht, heeft hij steeds de harten voor zich gewonnen. Achteloosheid kende hij niet, jegens niemand. Zijne leerlingen werden onder al de zorg, die hij aan hen wijdde, zijne vrienden en vriendinnen; ook zij, die niet er toe kwamen zich bij de gemeente aan te sluiten. En zij bleven dat zijn leven lang, gelijk hij met zulk eene vaderlijke trouw hen bleef volgen op hunne

verdere levensgangen; gaarne als er aanleiding toe was briefwisseling met hen onderhoudende, deelende in hunne blijde dagen en in hunne zorgen, deze verlichtende waar hij kon, in alles hun hartelijke raadsman. Godsdienstonderwijs geven, dat was hem de liefste arbeid. Hij vatte dien geheel op als herderlijk werk, waarin het om de zielen en levens van iederen enkelen leerling is te doen. Maar Jesse had ook over dat onderwerp veel nagedacht en allerlei gelezen. In zijne eerste predikantsjaren verkeerde dat godsdienstonderwijs ten onzent in een toestand van verwarring en onzekerheid. Jesse gaf toen zijn „Een nieuwe leerwijze van godsdienstonderwijs" in het licht, waarin hij trachtte de oogen te openen voor nieuwe eischen, die daaraan moesten worden gesteld, en verbetering van allerlei gebreken aan de hand deed. Dat onderwijs behield al zijne liefde ook nadat hij, in 1899 emeritus geworden, zich te Amsterdam had gevestigd. Hoeveel goeds heeft hij daar niet verricht, als bestuurder der vrijzinnige zondagsscholen en als docent aan de godsdienstschool der Vrije gemeente. En goeds, alweder, aan de harten. Hij wilde nooit iets weten van de zienswijze, volgens welke de katecheet zich zou mogen beperken tot klassikaal onderwijs geven alleen. Veeleer trok hij zich ieder van zijne katechisanten hartelijk aan, zocht hij hen op, knoopte hij gaarne kennis aan met de gezinnen waaruit zij kwamen om den geestelijken toon van deze te leeren kennen en om, waar hij 't maar vermocht, harten voor gezonde godsvrucht te winnen, voor onwetendheid en onverschilligheid te bewaren. De velerlei voldoening die hij van al dien arbeid genoot, is hem vreugde en troost geweest in een levensavond, door veel leed verduisterd.

Jesse's liefde voor het herderlijk werk is het ook ge-

weest, die hem tot zoo ijverigen arbeid in de Vereeniging tot Steun heeft gedreven. En niet verzwegen mag worden, hoe hij bij de samenstelling van den gezangbundel van den Protestantenbond en daarna tot zijn overlijden toe als sekretaris van de Commissie voor dien bundel is werkzaam geweest.

Even als JESSE heeft CRAANDIJK — hij was amsterdammer, aan vele amsterdamsche oud-menniste geslachten verwant, is 1834 daar geboren en achtereenvolgens predikant geweest te Borne 1859—1862, Rotterdam 1862—1884 en Haarlem 1884—1900, — in al de gemeenten, waarin hij heeft gestaan, harten uit alle rangen der maatschappij gewonnen en zich tal van vrienden gemaakt. En deze verloor hij levenslang niet meer uit het oog, gelijk zij steeds aan hem gehecht zijn gebleven. Dat kon ook niet anders. Wie eenmaal met hem in nauwere aanraking was gekomen, moest wel zich voortdurend tot hem getrokken voelen door zijn gullen omgang, zijne opgewekte en hartelijke belangstelling in vele menschen en zaken, zijne degelijkheid, zijne rechtschapenheid in voelen, oordeelen, handelen. Ook door zijn humor. CRAANDIJK kon niet nalaten telkens geestige invallen en puntige gezegden in zijn discours te mengen en gaarne wierp hij die tusschen de plechtige en „saaie" redeneeringen, zooals die in deftige vergaderingen wel willen voorkomen. Die humor heeft hem nooit verlaten, ook niet in zijne laatste maanden, maanden van toenemende verzwakking. Maar misschien trof en trok ons het meest zijn eenvoud. Ongekunsteld en natuurlijk, dat is hij altijd geweest, altijd zich zelf en geheel zich zelf. Die eenvoud kenmerkte ook zijne godsdienstigheid. Deze vertoonde een echt menniste type. Afkeerig van alle vertoon, ophef, drukte, hield CRAANDIJK zijn innerlijk, intiemste leven

Ds. J. Craandijk.

liefst voor zich en verbergde dat voor anderen. In rechtschapenheid en goede trouw, in goedheid jegens anderen en bescheidenheid, in plichtsvervulling en arbeidzaamheid, daarin, vond hij, behoorde zij naar buiten aan het licht te treden. Die wijze van God te dienen achtte hij in anderen het hoogst; die bracht hij zelf in praktijk. Er mengde zich daarin geen zweem van godgeleerde wijsheid of leerstelligheid, evenmin eenige zucht om aan anderen zijne overtuigingen op te dringen. Hij gunde aan ieder ten volle diens eigen denkbeelden, maar eischte nu ook, onafhankelijk als hij was, ongerepte eerbiediging van de zijne. Want in zijn denken en zijn oordeelen was hij in 't minst niet kleurloos, niet zwevend; en reeds als een of ander belang, dat bij hem zwaar woog, maar vooral als iets dat hem heilig was in het gedrang kwam, liet hij zich gelden, forsch en pittig en in toorn soms, waar en tegenover wie ook. In onderscheiding van bijna al zijne tijdgenooten is hij aan de evangelische richting, aan het liberale Christendom zijner jonge jaren steeds getrouw gebleven. Daarom genoot hij wel dankbaar de stichting, die mannen van andere zienswijze hem boden. Alleen dogmatischen uitsluitingsgeest en verlaging van het Christendom tot eene zaak van richting of, erger, van partij, kon hij eigenlijk niet goed uitstaan. Het was zeker mede zijn afkeer van leerstelligheid en zijne ruime, milde opvatting van het Christendom, die hem zulk een ijverig voorstander maakten van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, waarvan hij vijftig jaren achtereen een der meest geachte, werkzaamste en invloedrijkste hoofdbestuurders is geweest en welks geschiedenis hij in 1865 heeft geschreven. In dat genootschap konden z. i. alle Protestanten voor de zending samenwerken en behoorden zij ook allen dit te doen. Dat eene afzonderlijke

Doopsgezinde Zendingvereeniging was tot stand gekomen, heeft dan ook nooit zijne sympathie gehad. Hoe warm hij anders aan zijne eigen broederschap was gehecht, heeft hij wel in heel zijn leven getoond. Hij wist veel van hare geschiedenis en had een juisten blik op haar geest. 't Bleek uit allerlei, dat hij schreef. Zoo, toen men eenige jaren geleden onder ons weer meer naar de vaderen ging vragen en hij met het oog op die opnieuw ontwaakte belangstelling in 1889 „Iets uit de geschiedenis der Ned. Doopsgezinden" in het licht gaf.

Maar Craandijk, al was hij met hart en ziel predikant, is niet, zooals Jesse, alleen en uitsluitend dat geweest. Er is nog een ander gebied, dat niet minder zijn hart bezat: detailonderzoekingen op het terrein der Vaderlandsche historie en vooral der historische plaatsbeschrijving van ons land. Zijne rijke kennis op dit terrein zoo goed als zijne persoonlijkheid maakten hem tot zulk een bekend en gezien man op de vergaderingen van al die geleerde en geschiedkundige, geletterde en kunstlievende genootschappen, waarvan hij lid was. Slechts zelden en niet dan hoogst ongaarne ontbrak hij daar. Op dat gebied is hij onvermoeid werkzaam geweest en heeft hij even omvangrijken als verdienstelijken arbeid geleverd. Natuurlijk denkt men daarbij het eerst aan zijn standaardwerk, de zeven kloeke deelen van de Wandelingen door Nederland, die misschien niemand zoo had kunnen schrijven als hij het heeft gedaan met zijne warme liefde voor zijn geboortegrond en zijn open oog voor het belangwekkende in ons verleden. Hoevele jongeren hebben daaraan hunne liefde voor de oudheden en geschiedenis van hun land en volk te danken gehad. In een groot aantal verhandelingen en in afzonderlijke geschriften heeft hij zijn smaak en zijn kunstzin getoond en de uitkom-

sten van zijne scherpzinnige en geduldige onderzoekingen medegedeeld. Het is hier niet de plaats om daarover uit te weiden. In de Nieuwe Rott. Courant van 9 Juni, ochtendblad A, bl. 2, heeft een ongenoemde maar blijkbaar geheel deskundige CRAANDIJK's verdiensten op dit gebied, zijn vruchtbaren pioniers-arbeid en zijne bijzondere beteekenis voor onze historiografie in het licht gesteld. Ook Jo DE VRIES teekende dien arbeid in een opstel in Eigen Haard, bl. 376 vgg., waarin hij de persoonlijkheid, het leven, het werken van zijn veeljarigen vriend en ambtgenoot schetste. Een dergelijke schets van de hand van Ds. BINNERTS, Haarlem, komt voor in de Nieuwe Rott. Ct. van 6 Juni, avondblad A, bl. 1.

CRAANDIJK heeft niet geschitterd en heeft dat ook gewild noch gezocht. Maar wel heeft hij overvloedig dank geoogst voor wat hij met zijn stillen en onvermoeiden arbeid voor zijne gemeenten, voor vele geschiedkundige kringen, voor een groot aantal landgenooten is geweest.

Behalve JESSE en CRAANDIJK overleden nog van onze emeriti HENDRIK ENS, WIEBE JANS VAN DOUWEN, Dr. JOHANNES DYSERINCK. ENS is 1873—1878 de eerste predikant van St. Anna-Parochie geweest en diende daarna tot 1880 de gemeente te Knijpe, tot 1886 die te Gorredijk, eindelijk die te Kampen tot 1909, toen ziekelijkheid hem dwong zijne bediening neer te leggen. Sinds vestigde hij zich te Deventer. Daar is hij 5 Mei ontslapen. In de Zondagsbode van 26 Mei heeft Ds. VAN DROOGE hem geteekend in levendige trekken, met een blijkbaar door oprechte waardeering en genegenheid bestuurde pen.

WIEBE JANS VAN DOUWEN was in 1846 geboren en is 20 Augustus ll. in den Haag, waarheen hij na zijn emeritaat in 1912 was verhuisd, overleden. Als zijn aandenken

bij mij rijst, weet ik niet, welke indruk zich het sterkst doet gelden. Die van zijne zoo aantrekkelijke persoonlijkheid, van zijn trouw en vast karakter; zijne aanstekelijke blijmoedigheid, zijn humor; zijn eenvoud, zijne nederigheid. Of wel zijn eerlijk en door geene raadselen geschokt gelooven; de helderheid van zijn denken; de grondigheid, meer dan breedte, van zijne kennis; zijn zuivere, soms ietwat ouderwetsche smaak; alles zich afspiegelend in een zoo doorzichtigen stijl. Of eindelijk de herinnering, hoe hij, zijne talenten, zijn arbeid in de wereld, maar niet eigenlijk door de schuld van die wereld, weinig tot hun recht zijn gekomen. Hem zelven, nobele en veerkrachtige ziel die hij was, heeft dit echter nooit verbitterd of ontstemd. Hij is zich naar de zonzijde van het leven blijven keeren in zijn werk, zijn gelukkig huiselijk leven, in de liefde en hoogschatting, die zijne vrienden hem toedroegen. Wat hij in staat was voor de wetenschap te leveren, heeft hij in zijne twee werken getoond. Vooreerst in de „Levens van oostersche zaligen c. a." van Johannes van Efesus, door hem op raad van Prof. Land, wiens uitverkoren leerling hij was, uit het syrisch in keurig latijn vertaald. De Kon. Akademie heeft in 1889 dit werk uitgegeven. Ten andere in: „Socinianen en Doopsgezinden, Doopsgezinde historiën 1559—1626". Hij had deze geschiedenissen voor een deel opgedolven uit schier onleesbare bescheiden, door hem met ijzeren volharding ontcijferd; heeft daaruit allerlei nieuws aan het licht gebracht; en voor het eerst een helder beeld van het in die jaren onder ons gebeurde geleverd.

Van dien arbeid is echter alleen door den kleinen kring der deskundigen kennis genomen. En in het openbaar heeft van Douwen weinig van zich doen spreken, al is hij eens naast anderen voor een professoraat genoemd.

Met zijn meer geconcentreerden dan bewegelijken aard was hij er de man niet naar om den weg te zoeken, die ertoe had kunnen leiden dat hij in zijn loopbaan opgang maakte. In de stilheid en den eenvoud, hem eigen, heeft hij zijn leven geleefd. Zijne liefde voor geleerden arbeid liet bij hem nooit zijne predikantstaak, ook niet hare drukke beslommeringen, op den achtergrond treden. Nauwgezet heeft hij die vervuld — gemakkelijk is zij hem niet altijd gemaakt — in de gemeenten, waarin hij van 1870 tot 1911 heeft gearbeid: Borne, de Rijp, Bolsward, Almeloo. Warm mennist, was hij ook in zijne liefde voor onze broederschap zoo ongekunsteld en natuurlijk, dat zich geen zweem van chauvinisme daarin mengde en dit, als hij het soms in anderen ontmoette, alleen zijn hartelijken lachlust wekte. Maar ik mag hier niet uitvoeriger uitweiden over bijzonderheden uit VAN DOUWEN's leven of geaardheid. Twee van zijne oudste vrienden hebben dit in de *Zondagsbode* van 1 Sept. gedaan.

De laatste emeritus, dien ik heb te herdenken — en ik doe het met oprechten eerbied — is Dr. JOHANNES DYSERINCK. Een man, die door zijne ongemeen rijke en verdienstelijke werkzaamheid, met name op het gebied van de geschiedenis der nieuwe nederlandsche letteren, en door zijne reeks van levens- en karakterschetsen van schrijvers en schrijfsters zich algemeene bekendheid en waardeering heeft verworven in de geletterde of, meer nog, in de beschaafde kringen van ons land. 't Waren alle vruchten van eigen en zelfstandig onderzoek, van zijn rusteloozen ijver in het bijeenbrengen van bijzonderheden, van zijn fijnen, werkzamen speurzin. Men denke o. a. aan zijne ontdekkingen over WOLFF en DEKEN of aan zijn laatste, misschien zijn fraaiste werk, dat over Mevr.

Bosboom-Toussaint. Ieder heeft dan ook bij Dyserinck's verscheiden in al onze groote bladen eene breede herdenking van hem en eene rechtmatige hulde aan zijn persoon en arbeid kunnen lezen. Die letterkundige arbeid kan dus in deze „Bijdragen" blijven rusten. Maar geenszins mag dit geschieden met de wijze waarop hij, uit oudmenniste familie stammende, steeds den doopsgezinden naam en geest heeft hooggehouden en het gaarne liet uitkomen, dat hij tot onze broederschap behoorde. Evenmin hiermede, dat een goed deel van zijn levensarbeid aan eenige van onze gemeenten is gewijd geweest.

In 1835 te Haarlem geboren, is Dyserinck in 1861 predikant te den Helder geworden, later te Vlissingen, in 1884 te Rotterdam. Na zijn emeritaat in 1901 vestigde hij zich in den Haag, in 't vorige jaar te Baarn. Op 25 Sept. ll. is hij overleden.

Hij is het toonbeeld geweest van een predikant, die van het begin van zijne loopbaan af met even grooten werklust als werkkracht zijne akademische studie heeft voortgezet en daarvan in tal van publicaties de bewijzen heeft geleverd. Jaren lang wijdde hij zich aan de studie van den tekst en aan de verklaring van onderscheidene gedeelten van het Oude Testament, die hij in vertaling uitgaf: de apocriefe boeken, de Psalmen, de Spreuken, enz. Zoo was hij ook aanvankelijk een der medewerkers aan de Leidsche vertaling van het O. T. Zijne verdiensten op het gebied dezer studiën vonden hare erkenning, toen de Senaat der Leidsche hoogeschool op voorstel van Kuenen hem het doctoraat honoris causa in de theologie verleende; zijne groote letterkundige werkzaamheid, toen de regeering hem de ridderorde schonk van den Ned. Leeuw.

Ofschoon Dyserinck dus bij zijn velen en veelzijdigen

arbeid alles behalve in de predikantstaak opging, heeft het hem toch aan sympathie van den kant zijner gemeenten niet ontbroken. Met name won hij die door prediking en omgang; en van zijne vroegere katechisanten zijn er, die gaarne de leiding, toen en later van hem ontvangen, gedenken. Soms luisterde hij vergaderingen onder ons op door zijne levendigheid en zijne veelwetendheid betreffende détails uit onze historie. Over twee belangrijke onderwerpen uit die geschiedenis plaatste hij in „de Gids" de vruchten van zijn vlijtig onderzoek, later afzonderlijk uitgegeven: „De vrijstelling van den eed voor de Doopsgezinden", 1883, en „De weerloosheid volgens de Doopsgezinden", 1890. Niet vergeten zij ook de gezonde stichtelijke lectuur, die hij leverde; de „Godsdienstige Overdenkingen", die, in 1869 verschenen, eene tweede uitgaaf hebben beleefd. Ook zijn „Het vraagstuk der onsterfelijkheid" is herdrukt. Hij heeft den moed gehad van die „Overdenkingen" te doen vergezeld gaan van een bundel Gebeden. Zij waren namelijk oorspronkelijk bestemd voor de godsdienstoefeningen op 's lands vloot. Veel later, in 1908, toen hij de 70 jaren reeds voorbij was, liet hij „Nieuwe godsdienstige overdenkingen" volgen.

De bladen, die bij Dyserinck's heengaan, zooals ik reeds opmerkte, zoo terecht over zijne verdiensten hebben uitgeweid, hadden intusschen naast het genoemde nog anders en beters van hem te vermelden. Hoe hartelijk en hulpvaardig hij is geweest; 't was hem steeds een lust uit zijn overvloed van kennis aan belangstellenden mede te deelen en onderzoekers van dienst te zijn. En vooral: zij mochten hem teekenen als een waar, een rond, een oprecht man; iemand, die zich altijd gaf zooals hij was, ook in zijne eigenaardigheden; en dat tot in het arge-

looze toe; een „grenzenloos kinderlijk, blijmoedig, dankbaar gemoed en een wonderbaar werkzame geest".

Ik mag de grens van deze Kroniek wel even overschrijden om nog melding te maken van JEAN CHARLES VAN HEUKELOM, die op 72jarigen leeftijd 3 October ll. is overleden. Er zijn weinige van onze kerkeraden, die zijn naam en zijne handteekening niet kennen. Immers is hij jarenlang boekhouder geweest van het Hollandsch Weduwen het Verhoogingfonds. Vele van hen hebben met hem gecorrespondeerd of mondeling overleg gepleegd; zeker nooit zonder daaruit den indruk meê te dragen van zijne beminnelijkheid, van zijne milde opvattingen, van zijne even hartelijke als nauwgezette zorg voor de belangen onzer gemeenten. Maar wij te Amsterdam weten van hem nog zooveel meer. Niet alleen, hoe trouw hij ook anderen arbeid ten bate der broederschap heeft verricht, waarvan men buitenaf niet hoorde, en dien, gelijk hij 't iederen plicht deed, heeft verricht als de natuurlijkste zaak der wereld. Of hoe hij, warm voorstander van het Christendom boven geloofsverdeeldheid, het algemeen vertrouwen, van ieder en van alle richtingen, bezat in zijne gemeente, aan welke hij zoo was gehecht, in wier samenkomsten hij nooit ontbrak, die hij zoo dikwijls hij kon heeft gediend zonder tijd of moeite te ontzien. Maar niet minder, welk een ongekunstelde, stille eenvoud des harten hem kenmerkte; in alles echt en waar; een, die weinig of niet om zich zelf, altijd om anderen dacht; die zoo innig heeft liefgehad. En bovenal, hoe ongekunsteld hij met name is geweest in zijn geloof, een geloof schier zonder woorden, maar wel in kracht; met hoe eerbiedige kloekheid heeft hij zijn lang en droef leed gedragen; hoe welbewust en vredig is hij de eeuwigheid te gemoet gegaan.

In de laatste vijf jaren zijn wel verscheidenen ontvallen aan dien achtbaren amsterdamschen kring, die onze broederschap stoffelijk en zedelijk zooveel goeds doet: Pieter van Eeghen, Portielje, Bierens de Haan, nu weer van Heukelom. Laat ons, nu wij hen missen, hun dankbaar blijven voor wie zij voor ons zijn geweest.

Verder verloren weêr verscheidene gemeenten door den dood leden, die in haar leidende persoonlijkheden waren en haar jaren lang trouw hadden gediend: Mensingeweer 19 Jan. Michiel Jacobs van Kampen, Steenwijk 9 Mei Herman Steltman, de Groningsche Sociëteit Geert Arkema, jaren achtereen den beheerder van haar weduwfonds, Arnhem 26 Sept. Wouter Antonie Pull, zoo lang zijn trouwen boekhouder; .... maar ik ga niet verder met deze lijst. Ook al niet om geen gevaar te loopen van hun leed te doen, die namen van wie bij hen in eere zijn geweest, zouden missen, terwijl zij andere wel genoemd zagen. En volledigheid is hier toch noch mogelijk noch gewenscht.

Nieuwe dingen behalve die, welke ik in den aanvang noemde, hebben zich in de broederschap niet voorgedaan. In de gemeenten en vereenigingen, in het werk voor de verstrooiden en de zending ging alles zijn gewonen gang; de Zendingsvereeniging blijft haren arbeid uitbreiden. Naast Dr. Bervoets zijn thans ook eenige behoorlijk opgeleide pleegzusters op hare posten werkzaam. De wijzigingen in inrichting en gebruiken, door verscheidene gemeenten in de laatste twintig jaren ingevoerd, zijn weer in eenige overgenomen. Zoo de avondmaalsviering met persoonlijke bekers; de verkiezing van zusters in den kerkeraad en gemeentelijke commissies of

althans eene reglementswijziging, waardoor die verkiezing mogelijk is geworden. Weder werd hier en daar de gezangbundel, tot dus ver in gebruik, door een nieuwen, dien van den Protestantenbond of den Leidschen bundel vervangen. De tijd is niet verre, waarin de Groote bundel, veertig jaren geleden de meest verbreide in de broederschap, zal zijn vergeten even als de Uitgezochte liederen. Elders is een zangkoor opgericht of zijn gezellige samenkomsten der leden ingesteld, stichtelijke, leerrijke, of zulke waarop de belangen der gemeente worden besproken. Hier en daar beginnen de leeraren cursussen over bijbel- en godsdienstkennis voor de leden te houden. Het ontbreekt dus niet aan teekenen van leven. Iets eigenaardigs greep plaats te Sappemeer, waar een achttal ouderen in jaren, die vroeger de toetreding tot de gemeente hadden verzuimd, nu in haar werden opgenomen zonder doop: de gemeente was daarover geraadpleegd en had die opneming met groote meerderheid goedgekeurd.

Eene van de weinige gemeenten, waarin nog tot dusver de Kerkeraad zich door coöptie aanvulde, gelijk dat voorheen bijna overal onder ons geschiedde, de friesche gemeente of die aan de Westzijde te Zaandam, is thans ook overgegaan tot de meer demokratische regeling, volgens welke de diakens bij algemeen stemrecht door de leden, broeders en zusters, worden gekozen en op hun beurt aftreden.

Te Workum, Terschelling, Lippenhuizen kwam een nieuw orgel; in den Haag werd het orgel vernieuwd en aangevuld, waarvoor leden en belangstellenden in korten tijd niet minder dan *f* 2400 samenbrachten. Te Beverwijk en te Hallum zijn nieuwe bedehuizen gebouwd ter vervanging van de oude, die sinds lang te klein waren gebleken; zeker al een zeer gelukkig teeken. En te

Hoofddorp, midden in de Haarlemmermeer, heeft de Haarlemsche gemeente met medewerking van Amsterdamsche vrienden een nieuw bedehuis gesticht ten behoeve van de Doopsgezinden en geestverwanten, die in „de Meer" verspreid wonen. Het werd 25 Februari door Ds. LUIKINGA van Aalsmeer ingewijd. Het beheer over het gebouw en het gebruik daarvan is door Haarlem aan een drietal broeders, te Hoofddorp of in de nabijheid gevestigd, opgedragen.

Het éénige nieuwe, dat tot stand kwam, is de Vereeniging „Doopsgezinde verzorging". Zij werd op de vergadering der Zwolsche Vereeniging, 3 Juli in den Haag gehouden, door 17 van de 23 daar vertegenwoordigde gemeenten opgericht en zal zich de belangen aantrekken van minderjarigen, die verwaarloosd worden of op weg zijn daartoe te vervallen; van personen, die uit strafinrichtingen zijn ontslagen en gevaar loopen van naar een rijkswerkinrichting te worden opgezonden; eindelijk van ongehuwde moeders en gevallen vrouwen. Dezelfde arbeid dus als die tot dusver wordt verricht door de bekende en populaire vereeniging „Tot Steun", waaraan ook verscheidenen van de onzen, o.a. BOEKE en JESSE, een zoo werkzaam aandeel hebben genomen: doch nu uitsluitend door en voor Mennisten. Maar hierom juist vinden sommigen bezwaar in de oprichting van iets nieuws. „Tot Steun" doet immers dat werk al ook ten onzen behoeve. Bovendien, iedere doopsgezinde gemeente heeft, zeggen deze, toch al, kinderwetten of geen kinderwetten, tot taak zelve zich de verwaarloosden in haar kring aan te trekken. En, erger, met deze nieuwe vereeniging wordt licht de eerste stap gezet op den bedenkelijken weg van afzondering van onze mede-protestanten; zal zij ook wel vruchtbaren arbeid vinden? De gelijksoortige vereeniging

tot verzorging van minderjarige kinderen van doopsgezinde ouders in Friesland, in 1907 opgericht, heeft nog nooit een kind te verzorgen gehad. Intusschen, „Verzorging" is niet tot stand gekomen dan na navraag bij de gemeenten en grondige voorbereiding. Wijze mannen hebben tot die oprichting medegewerkt. De bezwaren van ons buitenstaanders behooren dus te zwijgen. Wij zullen trouwens van de zaak wel meer hooren, wanneer eerlang „Verzorging" zich tot al onze gemeenten wendt met uitnoodiging om tot haar toe te treden. Als daarbij maar geen zucht tot separatisme zich doet gelden, dat het gezonde leven niet kan bevorderen en aan onzen goeden naam geen goed kan doen. Wenscht men gelijkstelling met de leden van andere kerkgenootschappen, dan moet men ook samenwerking met deze in philanthropischen, in zedelijk-maatschappelijken, in godsdienstigen en godgeleerden arbeid toejuichen.

De „Vereeniging tot handhaving van Gods woord in doopsgezinde gemeenten", te Amsterdam gevestigd, van oordeel, dat zij niet langer als vroeger noodig is, heeft de opneming van nieuwe leden gestaakt en zal dus eerlang wegvallen. Ds. C. P. VAN EEGHEN JR. die sedert Nov. 1892 haar vaste voorganger is geweest, had die betrekking neergelegd. Het Doopsgezind Maandblad voor uit- en inwendige zending, dat door hem, Ds. J. W. VAN STUYVENBERG, Mr. J. LOOSJES e. a. wordt uitgegeven en reeds zijn 14den jaargang beleeft, blijft echter bestaan.

Op ééne publicatie moet ik de aandacht vestigen, zij is ook voor de geschiedenis onzer broederschap van belang. Ik bedoel het omvangrijke Biographisch Woordenboek. Van de zware deelen, die het omvatten zal, is het eerste verschenen. Alle doopsgezinde personen daarin

zijn behandeld door Ds. Vos; deze zal dat ook in de volgende deelen doen. Alleen het artikel over Prof. HOEKSTRA is van mijne hand. Welk eene even veelwetend als nauwlettend en zorgvuldig onderzoeker van onze geschiedenis Vos is, heeft hij weer ten vorige jare getoond in studiën, door hem in het Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis geplaatst over de „Broederlijke Vereeniging sommiger kinderen Gods (1527)" en over Eedsaflegginge n en verdedigingen van het goed recht daarvan door Doopsgezinden in de voorgaande eeuwen. Hij zal ook een en zeker een der beste nederlandsche medewerkers zijn aan het Altevangelisch-mennonitisches Universal-Lexicon, waarvan de eerste aflevering vermoedelijk nog in dit jaar zal verschijnen. 't Wordt uitgegeven onder leiding van Ds. CHRISTIAN NEFF, Marnheim (Palts), en CHRISTIAN HEGE, mederedacteur van het Frankfurter Intelligenzblatt. Beide mannen hebben al meer vruchten van hunne historische studiën over de duitsche Mennisten het licht doen zien.

Ik laat thans de namen volgen der gemeenten, die een anderen leeraar in haar midden zagen optreden. Te Amsterdam nam Ds. I. H. BOEKE 5 Nov. afscheid en deed 12 Nov. Ds. P. B. WESTERDIJK intrede. Deze had daarvoor 29 Okt. Gronau en 5 Nov. Enschede verlaten. Deze beide gemeenten besloten nu voor een tijd van 10 jaren een gemeenschappelijk leeraar te kiezen en beriepen uit het drietal (P. M. HERINGA, Warns; E. PEKEMA, IJmuiden; D. POTTINGA, Purmerend) E. PEKEMA, die 10 Maart IJmuiden verliet en 17 Maart te Enschede-Gronau intrede deed. Te Amsterdam werd verder Ds. W. I. LEENDERTZ om gezondheidsredenen emeritus. Daar is toen uit een drietal, DU BUY, Borne; HARTOG, de Joure; V. LOOSJES, Sneek; met wie J. E. VAN BRAKEL, Witmarsum; W. LEENDERTZ, Nes op

Ameland en J. W. VAN STUYVENBERG, Westzaan-Zuid, op het zestal stonden, V. LOOSJES gekozen, die het beroep aannam en zich 10 Maart aan die gemeente verbond. Op 3 Maart had hij Sneek verlaten, waar de gemeente nu H. SCHUURMANS, den Horn (Gron.), tot zijn opvolger beriep. Deze deed er 29 September zijne intrede. Met hem hadden op het zestal gestaan: F. TEN CATE, Zeerijp; E. ENGELKES, Steenwijk; M. L. HARTOG, de Joure; C. C. DE MAAR, Gorredijk en TH. H. VAN VEEN, Meppel. Leiden, dat door het vertrek van Dr. KÜHLER vakant werd, maakte een zevental op: BARTHEL, Holwerd; KOSSEN, Akkrum; J. M. LEENDERTZ, Wieringen; P. OOSTERBAAN, Hilversum; J. SMIDTS, Koog aan de Zaan; R. DE STOPPELAAR, Warga; J. WUITE, Drachten. Uit deze wenschte LEENDERTZ niet in aanmerking te komen, vormden BARTHEL en WUITE het tweetal en is WUITE beroepen. Deze nam dit aan en deed 29 September intrede, nadat Prof. KÜHLER op 1 Sept. afscheid genomen had. Te Hengelo preekte H. BOETJE 22 Okt. afscheid. In zijne plaats kwam 7 Jan. G. HEERINGA, Veenwouden; hier 5 Mei vervangen door C. NIJDAM van Graft. Graftdijk kreeg 7 Januari in den proponent IJ. S. BURUMA, Giethoorn 28 Januari in den proponent T. O. M. H. HYLKEMA een nieuwen leeraar; Workum 5 Nov. in J. KOOIMAN, van Barsingerhorn overgekomen, wiens opvolger R. VAN DER VEEN, Balk, er 21 April zijne intreepreek hield. Bovenknijpe werd 5 Nov. vervuld door de overkomst van de proponente A. ZERNIKE. Te Arnhem werd een drietal gevormd: S. H. N. GORTER, Zijldijk; D. POTTINGA, Purmerend; H. SCHUURMANS, den Horn; en daaruit D. POTTINGA beroepen. Hij kwam er 4 Februari. Te Purmerend, vanwaar hij 28 Januari afscheid had genomen, werd toen, nadat D. ATTEMA, Twisk, had bedankt, F. TEN CATE, Zeerijp, beroepen, die er 14 Juli

zijne intrede deed. Ds. Attema preekte op dienzelfden dag te Twisk afscheid; hij had IJmuiden aangenomen, nadat daar P. Ens, Grouw, en vervolgens de Maar, Gorredijk, zonder goed gevolg waren beroepen. Te Almeloo viel uit een zestal (Erkelens, Stavoren; Heringa, Warns; Holtz, de Zijpe; I. Hulshoff, Irnsum; D. Kossen, Akkrum; J. Scherpenhuizen, den IIp) de keuze op Heringa, die ze aannam; te Warns, dat hij 18 Augustus verliet, hoopt de proponent Toe Water 13 Okt. te komen. Van de andere proponenten zal 6 Okt. e. k. H. G. Berg intrede doen te Woudsend; J. Dirkmaat te Graft Noordeind, vanwaar Ds. C. Nijdam naar Veenwouden was vertrokken; H. J. Woelders welhaast te Baard. Eindelijk heeft Noordhorn Ds. Boersma van Terschelling, Balk Ds. Barthel van Holwerd beroepen, die beiden dit in beraad hebben genomen, en zal Ds. du Buy te Borne op 1 November met eervol ontslag zijn dienst daar nederleggen. Te Harlingen preekte Ds. J. W. van der Linden, die zijn emeritaat nam, op 15 Sept. afscheid; te Bolsward deed dit 29 Sept. Ds. J. Pottinga Hz., insgelijks emeritus geworden. Ds. Gorter, thans te Zijldijk, hoopt 17 Nov. e. k. te Twisk intrede te doen.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1811

(vergadert in de laatste week van Juni).

BESTUURDERS, benoemd:

BESTUURDERS IN LOCO.

Mr. H. S. v. Lennep, *Penningm.* . .	door	Amsterdam
Ds. W. I. Leendertz, *Voorzitter.* . .	„	„
Mr. H. P. van Heukelom, *Penningm.*	„	„
Ds. P. Feenstra Jr., *Sekretaris.* . . .	„	„
Ds. I. H. Boeke	„	„
Dr. A. K. Kuiper	„	„
D. Rahusen	„	„
Prof. Dr. K. Kuiper.	„	„
Prof. Dr. H. J. Elhorst.	„	„
H. Salm, voor 't fonds DE VOGEL . .	„	„
Prof. I. J. de Bussy.	„	„
Prof. Dr. W. J. Kühler.	„	„
Prof. Mr. W. van der Vlugt.	door de gezamenlijk stemmende gemeenten.	
Ds. S. Lulofs.		
Ds. V. Loosjes.		
Mr. K. Zwaardemaker		
A. van Gelder.		

Dr. J. G. Boekenoogen	door	Alkmaar c. s.
Ds. D. Kossen, *Ondervoorzitter.*	„	Akkrum c. s.
„ A. H. v. Drooge	„	Deventer.
P. de Clercq	„	de Friesche Sociëteit.
Mr. H. Binnerts	„	„ „ „
Ds. M. L. Deenik	„	„ „ „
„ Jb. van Gilse	„	Groningen.
Dr. J. Timmer	„	Haarlem.
M. H. Wijsman	„	„
Ds. A. Binnerts	„	„
„ B. P. Plantenga	„	„
Dr. C. B. Hijlkema	„	„
Ds. J. P. Smidts	„	Koog en Zaandijk.
„ P. Zondervan	„	Leeuwarden.
„ S. de Waard	„	Utrecht.
H. Boekenoogen	„	Wormerveer.
Ds. T. J. van der Ploeg	„	Zaandam O. Z.
„ I. Molenaar	„	Zaandam W. Z.

COLLEGE VAN CURATOREN.

Ds. I. H. Boeke.
„ P. Feenstra Jr.
„ W. I. Leendertz, *Voorzitter.*
Prof. I. J. de Bussy, *advis. lid, Sekretaris.*
„ Dr. W. J. Kühler, „ „
„ „ K. Kuiper.
} Curatoren in loco.
Ds. Jb. van Gilse.
„ S. Lulofs, *Ondervoorzitter.*
Prof. Mr. W. van der Vlugt.

COMMISSIE TER UITDEELING.

Mr. H. S. van Lennep, *Voorzitter.*
„ H. P. van Heukelom, *Sekretaris.*

Prof. I. J. de Bussy.
„ Dr. W. J. Kühler.
Mr. H. Binnerts.
Ds. I. Molenaar.
„ B. P. Plantenga.
„ M. L. Deenik.
„ S. de Waard.
H. Salm.
Ds. A. H. van Drooge.

COMMISSIE VOOR DE EXAMENS.

(vergadert in September).

Ds. I. H. Boeke.
Dr. J. G. Boekenoogen.
Prof. I. J. de Bussy.
Ds. M. L. Deenik.
Prof. Dr. H. J. Elhorst.
Ds. P. Feenstra Jr.
„ Jb. van Gilse.
Mr. H. P. van Heukelom.
Prof. Dr. W. J. Kühler.
Dr. A. K. Kuiper.
Ds. W. I. Leendertz.
Mr. H. S. van Lennep.
Ds. S. Lulofs.
„ I. Molenaar.
Prof. Mr. W. van der Vlugt.

COMMISSIE TOT AANSCHRIJVING DER GEMEENTEN.

Mr. H. S. van Lennep; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris*; Prof. Dr. W. J. Kühler.

COMMISSIE TOT HET JAARVERSLAG.

Prof. I. J. de Bussy; Ds. P. Feenstra Jr., *Sekretaris*; Prof. Dr. W. J. Kühler.

COMMISSIE TOT DE PROPONENTEN.

Ds. W. I. Leendertz; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris*; Prof. Dr. W. J. Kühler.

PROPONENTEN.

H. G. Berg. . . . . beroepen predikant te *Woudsend.*
J. Dirkmaat . . . . „ „ „ *Graft Noordeind.*
W. H. toe Water. „ „ „ *Warns.*
H. J. Woelders . . „ „ „ *Baard.*

STUDENTEN.

Mej. M. ten Bosch. . . . . van *Voorburg.*
W. Hilverda . . . . . „ *Akkrum.*
S. J. van der Meulen . . . . . „ *Alkmaar.*
F. Pasma . . . . . „ *Haskerdijken.*
J. L. de Wagemaker . . . . . „ *Amsterdam.*

J. A. P. Bijl . . . . . „ *Steenwijk.*
M. A. Hylkema . . . . . „ *Haarlem.*
P. Keuning. . . . . „ *Woudsend.*
J. H. van Riemsdijk . . . . . „ *Amsterdam.*
A. Schram . . . . . „ *Haarlem.*
A. A. Sepp. . . . . „ *Haarlem.*
P. G. van Slogteren. . . . . „ *Groningen.*

R. Swart . . . . . „ *Haarlem.*
R. C. de Lange . . . . . „ *Amersfoort.*
J. Simonides . . . . . „ *Hindelopen.*

F. van der Wissel. . . . . van *Leiden.*

Mej. M. F. Gerritsma . . . . . „ *Heerenveen.*
M. Hijlkema . . . . . „ *Haarlem.*
A. Keuter. . . . . „ *Utrecht.*
J. Schouten. . . . . „ *Amsterdam.*
P. Vis. . . . . „ *den Beemster.*
B. P. de Vries. . . . . „ *Amsterdam.*
J. W. J. Toe Water . . . . . „ *Oosterbeek;* studeert te Leiden.
J. Yntema . . . . . „ *Workum.*

Het adres van den Penningmeester der Sociëteit is: Mr. H. P. van Heukelom, Vondelstraat 148; dat van den Sekretaris Ds. P. Feenstra Jr., Willemsparkweg 97; van Prof. de Bussy, Johannes Verhulststraat 113; van den Commies A. Bleeker Jr Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN,

(Haarlemsche Vereeniging) opgericht in 1860,

(vergadert om de vijf jaren, voor het eerst weder in 1915).

1. *Algemeen bestuur, tevens bestuur van de Vereeniging voor de attestatiën en van die voor de regeling van de plaats van armlastigheid*: de gemeente Haarlem. Voorzitter is thans Ds. B P. Plantenga; secretaris Ds. J°. de Vries.

1. *Bestuur van de Vereeniging voor de Weezen en van het Weezenfonds:* de gemeente Haarlem, en door deze aangewezen: Ds. P. P. Plantenga, voorzitter. Ds. J°. de Vries, secretaris. P. H. Craandijk, penningmeester. H. M. Wijsman. J. A. Fontein. Mr. P. Dozy. Ds. A. Binnerts.

3. *Vereeniging tot behartiging van de godsdienstige be-*

langen der Doopsgezinden in de verstrooiing: Dss. P. Feenstra Jr., voorzitter; A. Binnerts, Haarlem; Tj. Kielstra, Leiden; B. Haga, Nijmegen; B. P. Plantenga, Haarlem, sekretaris-penningmeester.

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAREN, opgericht 1849.

Gevestigd te Zaandam.

(Vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1914.)

Voorzitter: Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie (aftr. 1924). Sekretaris: T. J. van der Ploeg, Zaandam O. Z. (1929). Penningmeesters: W. J. Pekelharing, Amsterdam (1914) en W. Middelhoven, Zaandam W.Z. (1929). Bestuurders van het Amsterdamsche reservefonds: D. Rahusen (1909) en Mr. W. B. Blijdenstein (1924). Ds. A. Gerritsma (1914). J. Westerman Holstijn (1919). J. A. Zolner, afgev. van Utrecht (1924). M. Stam, afgev. van den Haag (1919).

DOOPSGEZINDE ZENDINGSVEREENIGING.

(Vergadert in Juli).

BESTUUR:

Mr. H. S. van Lennep, voorzitter. . . . . thesaurier. Ds. W. I. Leendertz. Ds. V. Loosjes. Dr. G. Doyer van Cleeff. J. W. Bianchi Sr. Dr. A. K. Kuiper. H. Brouwer. M. N. van Gelder; allen te Amsterdam. S. K. Sybrandi, Haarlem. Ds. Mr. J. Loosjes, Hollum. Ds. J. W. van Stuyvenberg, Westzaan. Ds. J. E. van Brakel, Witmarsum. A. Honig Gz., Koog a/d Zaan. H. van der Smissen, Hamburg. J. Dijck, Chortitz. H. Dirks,

Gnadenfeld. Ds. J. B. du Buy, sekretaris, adres: A. Bleeker, Singel 454, Amsterdam.

Afdeelingen: Amsterdam, C. J. Ströer, sekretaris.
Utingeradeel, ... , sekretaris.
Dantumadeel, Ds. C. Nijdam, Veenwouden, sekretaris.
Ring Bolsward, Ds. J. Pottinga Hzn., Bolsward, sekretaris.
Haarlem, Ds. J°. de Vries, sekretaris.

Dienstdoende zendelingen:

P. A. Jansz, Mergaredja, distrikt Mergatoehoe, postk. Djoewana (Japara), op Java.
Joh. Fast, thans te Simferopol, Rusland.
J. Klaassen, Kajoe Apoe, Java.
Nic. Thiessen, Mergaredja, Java.
P. de Boer, Mergakarto, Java; beheerder van de kolonie.
J. Hübert, Kedoeng-Pendjalin, Java.
J. Siemens, Pati, Java.
Dr. H. Bervoets, zending-arts, Mergaredja, Java.
J. Thiessen, Pakanten (via Liboe Si-Kaping) op Sumatra.
D. Dirks, id.
P. Nachtigal, id.
P. Löwen, id.

DE ZONDAGSBODE, DOOPSGEZIND WEEKBLAD,

opgericht 1887.

Vereeniging voor het uitgeven van de Z.: Ds. S. Lulofs, Den Haag; Ds. S. de Waard, ondervoorzitter, Utrecht;

Tj. Kielstra, sekretaris, Leiden; Ds. P. H. Veen, Middelburg; Mr. H. Binnerts, voorzitter, Leeuwarden; Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam; Ds. Jb. van Gilse, Groningen.
Redacteur: Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1695.

(Vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

BESTUUR:

JAAR VAN AFTREDING.		
1913.	Ds. H. J. Busé	te IJlst.
1914.	H. W. van der Ploeg	„ Grouw.
1915.	Ds. U. J. Reinders.	„ Dantumawoude.
1916.	G. Bierma.	„ Ternaard.
1917.	Ds. J. Pottinga Hz	„ Bolsward.
1918.	J. J. Wuite.	„ Tjalleberd.
1918.	Ds. M. L. Deenik, sekretaris . .	„ Leeuwarden.
1919.	S. D. A. Wartena.	„ Heerenveen.
1920.	E. ten Cate Fennema	„ Sneek.

FINANTIËELE COMMISSIE:

J. Koopmans, boekhouder van het Sociëteitsfonds.
Mr. C. B. Menalda, „ „ „ Weduwfonds.
Mr. C. Prakken, „ „ „ Emeritaatfonds.
Ds. M. L. Deenik, sekretaris.

Ring AKKRUM.

(vergadert Dinsdag vóór Pinksteren).

Omvat de Gemeenten Akkrum, Appelsga, Bovenknijpe, Drachten, Gorredijk en Lippenhuizen, Grouw, Heerenveen,

Irnsum en Poppingawier, Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjalleberd, Warga en Wolvega.

Voorzitter: Ds. D. Kossen.

Sekretaris: Ds. I. Hulshoff.

Penningmeester: Ds. P. Botke.

Ring BOLSWARD,

opgericht 1840

(vergadert Woensdag vóór Pinksteren te Bolsward).

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Terschelling, Warns, Witmarsum en Pingjum, Workum, Woudsend, IJlst en Ytens.

Voorzitter: . . . . . .

Sekretaris-Penningmeester: Ds. J. Pottinga Hz.

Ring DANTUMAWOUDE,

(vergadert Woensdag na Pinksteren te Hardegarijp).

Omvat de gemeenten St. Anna-Parochie, Berlicum, Dantumawoude, Hallum, Hollum op Ameland, Holwerd en Blija, Nes op Ameland, Oudebildtzijl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden.

Voorzitter: . . . . . .

Sekretaris: Ds. L. Reinders.

Penningmeester: Ds. H. C. Barthel.

FRIESCH STUDIEFONDS,

(vergadert Woensdag na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING	BESTUUR:	
1913.	A. Prakken	te Murmerwoude.
1914.	D. Kossen	„ Akkrum.

1915. M. Honigh. . . . . te Franeker.
1916. Mr. H. Binnerts . . . . „ Heerenveen, Penningm.
1917. J. Wuite. . . . . „ Drachten.
1918. H. Halbertsma . . . . . „ Sneek.
1919. P. Zondervan . . . . . „ Leeuwarden, Sekretaris.
1920. A. Overdiep. . . . . „ Heerenveen.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN-VEREENIGING.

Sekretaris-penningmeester: Ds. J. Hulshoff, Makkum.

RIJPER SOCIËTEIT.

Friesche en Waterlandsche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekent uit de 17de eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1913.

BESTURENDE GEMEENTEN:

Zaandam (Westzijde), voorzitter: G. Pondman Az.
Koog en Zaandijk, ondervoorzitter: J. Honig Cz., Zaandijk.
Zaandam (Oostzijde), penningmeester: S. van der Goot.
De Rijp, sekretaris: W. Spaarman Pz.

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

opgericht 1844

(vergadert op den eersten Woensdag van Juli).

Voorzitter: Ds. H. Britzel, Wormerveer.
Penningmeester: Ds. M. Uiterdijk, Hoorn.
Sekretaris: Ds. A. van der Goot, Middelie.
Correspondent der Ooster-afdeeling: Ds. P. A. Vis, de Beemster.

Correspondent der Westerafdeeling: Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie.

N.B. De oostelijke grens der Westerafdeeling begint tusschen Haarlem en Amsterdam en loopt ten oosten van de Zaanstreek (Wormer en Jisp met Graftdijk inbegrepen), ten Westen van de Beemster, en weder ten oosten van Nieuwe Niedorp en Barsingerhorn naar de Zuiderzee; met dien verstande, dat Wieringen nog tot haar behoort.

WEDUWFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-HOLLAND,

opgericht 1794,

(vergadert om de 10 jaren, voor 't eerst weder in 1914).

COMMISSARISSEN:

Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam, voorz.; Mr. D. A. Portielje en Mr. Chr. P. van Eeghen, Amsterdam, boekhouders; Ds. B. P. Plantenga en P. H. Craandijk, Haarlem; Ds. I. Molenaar en G. Pondman Az., Zaandam; Ds. A. H. van Drooge en C. A. Goldenberg C.Az., Deventer; Prof. Dr. S. Cramer, sekretaris.

ZWOLSCHE VEREENIGING.

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. E. Engelkes H.Gz., Steenwijk. Sekretaris: Ds. F. Dijkema, Rotterdam.

Ring Zwolle (vergadert den derden Dinsdag in Juni). Sekretaris: Ds. E. Engelkes H.Gz., Steenwijk.

Ring Arnhem. Voorzitter: Ds. A. J. van Loghum Slaterus, Wageningen, Sekretaris: Ds. P. J. Glasz, Utrecht.

Ring Twente (vergadert in Juni en September). Voorzitter: E. Bavink ten Cate, Almelo. Ondervoorzitter: A. Bussemaker, Borne. Sekretaris: . . . . . .

De Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche ring heeft in de laatste jaren geen vergadering gehouden.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN GRONINGEN EN OOST-FRIESLAND,

opgericht 1826.

BESTUUR:

Voorzitter: Dr. J. G. Appeldoorn, Emden. Ds. J. H. van Giessen, Winschoten. T. J. Allersma, Warffum. Ds. J. J. Heep, Stadskanaal. Sekretaris: Ds. F. van der Ploeg, Groningen.

WEDUWFONDS DER DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1835.

BESTUUR:

Ds. S. G. Binnerts, Sappemeer, voorzitter. R. U. Landweer, Groningen, 1ste boekhouder. G. Mesdag, Groningen, 2de boekhouder. M. K. Boon, Sappemeer. Ds. J. J. Heep, Stadskanaal.

NAAMLIJST
DER
RUSTENDE LEERAREN

MET OPGAVE VAN HUNNE DIENSTJAREN, LAATSTE GEMEENTE EN, WANNEER ZIJ NIET IN DEZE ZIJN BLIJVEN WONEN, TEGENWOORDIGE WOONPLAATS.

P. S. Bakels, 1868—1907, Koog en Zaandijk; Haarlem.
I. H. Boeke, 1870—1911, Amsterdam; den Haag.
H. Boetje, 1871—1911, Hengelo; Arnhem.
H. van Calcar, 1863—1903, Noord- en Zuidzijpe; Bloemendaal.
A. Hermansz. ten Cate, 1857—1899, Oudebildtzijl; Leeuwarden.
A. M. Cramer, 1901—1904, St. Anna-Parochie; Amsterdam.
H. Cremer, 1856—1866, Westzaan Zuid; Zutfen.
B. Cuperus, 1861—1890; Zutfen.
S. J. Dekker, 1875—1901; Zutfen.
C. R. van Dokkum, 1872—1902, Terhorne; Heerenveen.
C. P. van Eeghen Jr., 1881—1890, Aardenburg; Amsterdam.
P. W. Feenstra, 1854—1897, Leeuwarden; Rolde.
Jb. van Gilse, 1861—1906; Groningen.
A. van Gulik, 1863—1903, Grouw; Wageningen.
J. Keulen, 1894—1909, den Helder; Kampen.
Tj. Kielstra, 1876—1901, Middelburg; Oegstgeest bij Leiden.
Jb. Kuiper, 1902—1905, den Horn; Leermens.
K. de Lanoy, 1852—1890; Haarlem.
C. Leendertz, 1866—1908; Middelstum.
W. I. Leendertz, 1875—1912; Amsterdam.
J. W. van der Linden, 1870—1912, Harlingen; den Haag.

K. S. van der Meulen, 1863—1904, Oude Nieuwe Niedorp; Alkmaar.
A. Mulder, 1872—1905, Leermens c. a.; Groningen.
J. Pottinga Hz., 1871—1912, Bolsward; Apeldoorn.
J. van der Ploeg, 1858—1898; Veendam.
J. Schippers Jr, 1869—1880, Tjallebird; Deventer.
A. Sipkema, 1874—1911; Edam.
J. de Stoppelaar, 1879—1885, Krommenie; den Haag.
Dr. H. D. Tjeenk Willink, 1868—1873, Vlissingen; Haarlem.
J. P. van der Vegte, 1866—1904, Apeldoorn; den Haag.
J°. de Vries, 1862—1908; Haarlem.
S. de Waard, 1878—1911; Utrecht.
J. A. Wartena, 1867—1910, Hallum; Lochem.
J. Westerman Holstijn, 1874—1908, Purmerend; Haarlem.
C. N. Wybrands, 1877—1898. Enschede; Amsterdam.

OUDSTE DIENSTDOENDE LEERAREN.

S. G. Binnerts, Sappemeer, 11 October 1863.
A. G. van Gilse, Zwolle, 10 December 1871.
S. Lulofs, den Haag, 1 December 1872.
P. Feenstra Jr., Amsterdam, 16 Maart 1873.
I. Molenaar, Zaandam W.Z., 2 November 1873.
B. Haga, Nijmegen, 22 November 1874.

VAKANTE GEMEENTEN op 1 Okt. 1912.

Sedert 1909 Baard; sedert 1910 Mensingeweer en Noordhorn; sedert 1911 Edam en Woudsend; sedert 1912 Balk, Bolsward, Drachten, Graft Noordeind, Harlingen, den Horn, Leermens en Loppersum, Warns, Zijldijk.

Te Baard, Graft Noordeind, Warns en Woudsend is een beroep aangenomen; te Balk houdt Ds. Barthel (Holwerd), te Noordhorn Ds. Boersma (Terschelling) dit nog in beraad.

Welhaast vakant wordt Borne.

Appelsga, Emmerik, Goch, Kleef en Neustadt-Gödens kunnen geacht worden vervallen te zijn.

Uitgaven Boekhandel en Drukkerij voorheen
E. J. BRILL, te *Leiden*.

Bloemlezing uit de Psalmen.

In linnen bandje. Prijs *f* —.65
Voor Gemeenten. „ - —.45

Gezangen ten gebruike in Doopsgezinde Gemeenten.

In linnen bandje. Prijs *f* 1.40
Voor Gemeenten. „ - 1.15

Gezangen en Bloemlezing Psalmen

te zamen in één band gebonden. Prijs *f* 1.90
Voor Gemeenten. „ - 1.50

Gezangen ten gebruike in Doopsgezinde Gemeenten.

Vierstemmige zetting voor Orgel en Koorgezang.

In linnen gebonden *f* 5.—

Psalmen, 4-stemmige zetting van

Psalm 1. 8. 9. 19. 26. 27. 34. 36. 46. 47. 62. 67. 73. 97. 100. 105. 119. 121 en 139.

Prijs *f* 1.—

Alom verkrijgbaar.

Uitgaven Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. BRILL te Leiden:

Dr. C. SEPP, Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap, 3e druk. 1867. 8°. / 5.20

——— **Johannes Stinstra en zijn tijd.** Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. Leiden. 1865–66. 2 dln. 8°. . . . . „ 5.90

——— **Het godgeleerd onderwijs in Nederland** gedurende de 16e en 17e eeuw. Leiden. 1873–74. 2 dln. 8°. „ 9.50

——— **Geschiedkundige nasporingen.** I—III. Leiden. 1872—75. 3 dln. 8°. . . . . „ 7.—

——— **Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming.** Leid. 1876. 8°. . . . . „ 2.25

——— **Polemische en irenische theologie.** Bijdrage tot hare geschiedenis. 2e dr. Leiden. 1882. 8°. . . . „ 2.—

——— **Bibliographische mededeelingen.** Leiden. 1883. 8°. . . . . „ 3.25

——— **Kerkhistorische Studiën.** Leiden. 1885. 8°. „ 3.—

——— **Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers.** Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christelijke kerk geschreven hebben. 1886. 8°. „ 5.25

——— **Verboden lectuur.** Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht. 1889. 8°. . . . . „ 3.25

——— **Uit het predikantenleven van vroegere tijden.** 1890. 8°. . . . . „ 2.—

——— **Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden.** 1891. 8°. „ 3.—

De werken van Dr. C. Sepp te zamen genomen *voor* **f 20.**— *in plaats* van **f 51.60.**

SEPP en **BOETJE, Gezangen** ten gebruike in Doopsgezinde gemeenten. 3de druk. 8°. . . . . Gebonden „ 1.40

——— Bloemlezing uit de **Psalmen.** 8°. Gebonden „ —.65

——— Bloemlezing uit de **Psalmen en Gezangen,** samen in één band gebonden . . . . . „ 1.90

Vierstemmige zetting der **Gezangen** voor Orgel en Koorgezang. 18°. . . . . Gebonden „ 5.—

J. SEPP, Boek der gedachtenis aan Doopsbediening en eersten Avondmaalsgang. Bladen der herinnering Doopsgezinden Christenen aangeboden. 1895. 8°. . . . . „ —.90

Gebonden . „ 1.25

Verguld op snede . „ 1.40

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL. — LEIDEN.